

1 | 2014

Slpř

Slovanský přehled

Slavonic Review

Ročník 100 / Založen 1898

1 | 2014

Slovanský přehled

*Časopis pro dějiny střední, východní
a jihovýchodní Evropy*

Slavonic Review

*Journal for the History of Central, Eastern
and Southeastern Europe*

Ročník 100 / Založen 1898

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:

Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků.

The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board.

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl> společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi European Reference Index for the Humanities (ERIH) jako časopis kategorie INT2 a v rámci Seznamu recenzovaných neimpaktovaných časopisů vydávaných v České republice.

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl/>, along with the author's name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in European Reference Index for the Humanities (ERIH) as INT2 Sub-Category (international publications with significant visibility and influence in the various research domains in different countries).

OBSAH | CONTENTS | СОДЕРЖАНИЕ

Studie | Studies | Статьи

- PICKOVÁ Dana
K „druhému životu“ Alexandra Něvského 9
On the “Second Life” of Alexander Nevsky
- ПИЦКОВА Дана
Ко „второй жизни“ Александра Невского
- IRMANOVÁ Eva
Vnitřní procesy maďarské sovětizace 1944–1949 (Několik poznámek) 35
Internal Processes of Hungarian Sovietization 1944–1949
(Several Observations)
- ИРМАНОВА Ева
Внутренние процессы венгерской советизации 1944–1949 гг.
(Несколько замечаний)
- KOURA Jan
Řecko mezi Východem a Západem: Spojené státy americké 71
a řecká otázka v letech 1945–1947
Greece, Between East and West: The United States of America
and the Greek Question 1945–1947
- КОУРА Ян
Греция между Востоком и Западом: Соединенные Штаты
Америки и греческий вопрос в 1945–1947 гг.

MURAŠKO Galina P.

Vědeckotechnická revoluce a sovětská technická inteligence:
Formování názorů na možnosti vývoje SSSR v 60. letech 20. století

95

*The Scientific and Technical Revolution and the Soviet
Technical Intelligentsia: Formation of Opinions on the Possibility
of the USSR's Development in the 1960s*

МУРАШКО Галина П.

*Научно-техническая революция и советская техническая
интеллигенция: формирование взглядов на возможности
развития СССР в 60-х гг. прошлого века*

FABIANKOVÁ Klára – KASHAPOV Timur – JAKUBEC Ivan
Vliv rozpadu sovětského bloku na československo-sovětské
hospodářské vztahy v letech 1989–1992

113

*The Impact of the Collapse of the Soviet Bloc on Czechoslovak-Soviet
Economic Cooperation in 1989–1992*

ФАБИАНКОВА Клара – КАШАПОВ Тимур – ЯКУБЕЦ Иван
Влияние распада Советского блока на чехословацко-советские
экономические отношения в 1989–1992 гг.

**Materiály a dokumenty | Contributions and documents | Материалы
и документы**

ANDRYSIAK Ewa – STECZEK-CZERNIAWSKA Elżbieta
Dopisy Adolfa Černého Melanii a Alfonsovi Parczewským:
Příspěvek k česko-polským vztahům

141

*Letters from Adolf Černý to Melania and Alfons Parczewski:
a contribution to Polish-Czech Relations*

АНДРЫШАК Ева – СТЕЧЕК-ЧЕРНЯВСКАЯ Елжбиета
Письма Адольфа Черного к Мелании и Альфонсу Парчевским:
вклад в чешско-польские отношения

VELIKONJA Mitja, Titostalgija (František Šístek)	179
MILOJKOVIĆ-DJURIĆ Jelena (ed.) Balkan Cultural Legacies. Historical, Literary and Fine Arts Perceptions (František Šístek)	186
WAŁĘSA Lech, Cesta k pravdě. Vlastní životopis (Matěj Matela)	190
ZAREMBA Marcin, Wielka trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys (Jiří Friedl)	195
MATULA Pavol, Rozdelené Kysuce. Zabratie severných Kysúc Poľskom v rokoch 1938–1939. Spolok Slovákov v Poľsku (Pavol Jakubec)	199
CHLEVNJUK Oleg, Chozjain. Stalin i utveržděníje stalinskoj diktatury (Bohuslav Litera)	201
TRAPL Miloš – KONEČNÝ Karel – MAREK Pavel, Politik dobré vůle. Život a dílo msgre. Jana Šrámk (Jaroslav Vaculík)	207
JAKOUBKOVÁ BUDILOVÁ Lenka, Dědická praxe, sňatkové strategie a pojmenovávání u bulharských Čechů v letech 1900–1950 (Samuel Wlaschinský)	210

- Setkání bulharistů – Třetí mezinárodní kongres bulharistiky 219
Gathering of Bulgarian Studies Scholars – Third International Congress of Bulgarian Studies
(Lubomíra Havlíková)
Встреча болгаристов – Третий международный конгресс болгаристики
(Лубомира Гавликова)
- Presídlování národů – cílevědomý proces řešení politických a hospodářských problémů a mocenských zájmů Evropy 20. Století 221
Resettlement of Nations – A Deliberate Process for Solving Political and Economic Problems and Power Politics in Europe of the 20th Century
(Eva Irmanová)
Переселение народов – целеустремленный процесс решения политических и экономических проблем и великодержавных интересов Европы 20 века
(Ева Ирманова)
- Kolokvium ke 200. výročí bitvy u Chlumce a Přestanova 224
Colloquium on the 200th Anniversary of the Battle at Chlumec and Přestanov
(Radomír Vlček)
Коллоквиум к 200-летию битвы при Хлумце и Престанова
(Радомир Влчек)
- Ruské revoluce a jejich osobnosti: mezi demokracií a totalitou 225
(jazyk – literatura – historie – politika)
The Russian Revolution and its Personalities: Between Democracy and Totalitarianism (Language – Literature – History – Politics)
(Lenka Vlčková Kryčerová)
Русские революции и их личности: между демократией и тоталитаризмом (язык – литература – история – политика)
(Ленка Влчкова Крычерова)

Kongres českých slavistů <i>Congress of Czech Slavists</i> (Radomír Vlček) <i>Конгресс чешских славистов</i> (Радомир Влчек)	226
Kolokvium o proměnách ruského imperiálního myšlení <i>Colloquium on Transformations in Russian Imperial Thinking</i> (Lenka Vlčková Kryčerová) <i>Коллоквиум о переменях русского империяльного мышления</i> (Ленка Влчкова Крычерова)	228
Varlam Šalamov v Praze <i>Varlam Shalamov in Prague</i> (Lukáš Babka) <i>Варлам Шаламов в Праге</i> (Лукаш Бабка)	229
Mezinárodní vědecká konference Česká polonistická studia v evropském kontextu <i>International Scholarly Conference of Czech Polish Studies in the European Context</i> (Agnieszka Stec) <i>Международная научная конференция Чешская полонистическая учеба в европейском контексте</i> (Агниешка Штец)	230
Československo-sovětská smlouva 1943 – počátek cesty k únoru 1948? <i>The Czechoslovak-Soviet Treaty of 1943 – First Step on the Path to February 1948?</i> (Blanka Jedličková) <i>Чехословацко-советский договор 1943 – начало пути к февралю 1948?</i> (Бланка Едличкова)	233

Za Pawłem Chmielewským <i>In Paweł Chmielewski's Time</i> (Vladimír Goněc) <i>К Павлу Хмиелевскому</i> (Владимир Гонец)	235
Slovinský historik Janez Cvirn (1960–2013) <i>Slovenian Historian Janez Cvirn (1960–2013)</i> (Jaroslav Pánek) <i>Словенский историк Янез Цвирн (1960–2013)</i> (Ярослав Панек)	236
Seznam autorů	239

STUDIE

K „druhému životu“ Alexandra Něvského¹

DANA PICKOVÁ

*Ústav světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze***On the “Second Life” of Alexander Nevsky**

This article examines the so-called second life of the Russian prince Alexander Nevsky. The author set herself two main goals in the study. On the one hand, to sketch out what role the prince occupied in Russian tradition and historical consciousness over the course of the centuries, and, on the other hand, to also appreciate the differing lines of interpretation of his personality in contemporary historiography and to judge what his real historical role was. Was Nevsky an unyielding defender of the Orthodox Church, a national hero, or a traitor to his own people? The foundational source materials for this study are primarily texts of historiographical, hagiographical and literary characters, but iconographic material and works of art are also analyzed, and the author also takes into account the most recently published scholarly literature as well as the period context.

Key words: Alexander Nevsky, second life, Russian cultural consciousness, collective identity, national hero, saint prince, Neva battle of 1240, Battle of the Ice, Tatar suzerainty, Golden Yoke

1 Tento článek vznikl v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. 12 „Historie v interdisciplinární perspektivě, podprogram Evropa a (versus) svět: Interkontinentální a vnitrokontinentální politické, ekonomické, sociální, kulturní a intelektuální transfery“.

Na podzim roku 1263 se veliký vladimírský kníže Alexandr Jaroslavič vracel ze své poslední cesty do tatarské Hordy. V té době byl již vážně nemocný a nebylo mu dopřáno dorazit až do sídelního města. Zemřel v Gorodci na Volze 14. listopadu ráno, nedlouho poté, co se nechal postříhnout ve zdejší klášterě. Poté byla rakev s jeho ostatky převezena do Vladimíru. Dne 23. listopadu byl zesnulý kníže pohřben v chrámu zdejšího kláštera Narození Páně. Již během smutečních obřadů se měl přihodit nad jeho hrobem první zázrak. Během pohřbu přednesl metropolita Kirill modlitbu a přečetl list na rozloučenou. Poté přistoupil za zpěvu, přerušovaného nářkem přítomných, k hrobu uprostřed chrámu, aby vložil listinu do ruky zesnulého knížete. K údivu přítomných se jeho ruka natáhla, převzala ji a poté se opět sevřela.² Údajný zázrak s listinou chápali současníci jako potvrzení svatosti zesnulého knížete, jež byla dále osvědčena nedotknutelností těla, jež netlelo (Alexandrovovy ostatky byly převáženy z Gorodce do Vladimíru v době velkých mrazů, není proto divu, že zůstaly neporušené), a dalšími zázraky, které se prý kolem něj dály. Proto přikázal metropolita Kirill jednomu z klášterních vzdělavců, aby sepsal *Žitije*, jež by se stalo základem pro Alexandrovo místní uctívání. Kníže Alexandr, později nazývaný Něvský, se zrodil do svého druhého života.

V posledních dvou desetiletích zažilo uctívání památky Alexandra Něvského v Rusku obrovský rozmach. V souvislosti se 750. výročím začala být oslavována jeho vítězství v legendárních bitvách se Švédy na Něvě roku 1240 a s německými rytíři na Čudském jezeře o dva roky později, odhalovaly se monumentální sochy, pronášely oslavné projevy, byly vystaveny ostatky svatého knížete, které ještě před pár lety spočívaly bez zájmu současníků ve sklepení leningradského muzea pro náboženství a ateismus. To vše se dalo za účasti významných představitelů politického života, armády a pravoslavné církve. Nešlo však pouze o oficiální propagaci. Koncem roku 2008 se Alexandr Něvský stal vítězem ankety „O největšího Rusa“, pořádané ruskou televizní stanicí Rossija, které se zúčastnilo více než 2,8 miliónů diváků.

Nezahálela ani ruská historiografie. V souvislosti s jubileem bylo napsáno mnoho monografií a článků, věnovaných Alexandru Něvskému a jeho vítězným válečným akcím. „Alexandr Něvský je klíčovou osobností ruských dějin“, uvádí autor jedné z monografií, ruský badatel Jurij Konstantinovič Begunov, „vítězem nad švédskými a německými rytíři, který zastavil křížové tažení na Rus, budovatelem

2 *Žitije Aleksandra Něvskogo*, in: Lev Aleksandrovič Dmitrijev – Dmitrij Sergejevič Lichačev (eds.), *Pamjatniki literatury drevněj Rusi, XIII vek*, Moskva 1981, s. 437.

ruského národního státu s centrem ve městě Vladimíru, ochráncem ruské volnicy – Novgorodu Velikého a Pskova, obráncem ruského lidu před tatarskými vpády, tvůrcem dynastie moskevských velikých knížat [...] hrdinou tisíce tváří, člověkem mnoha kladů a ctností, vyzdvíženým Bohem“.³ Shodný názor na Alexandra jako výjimečný zjev v dějinách sdílí mnoho ruských historiků všech dob.⁴ „Už za života knížete“, míní Alexandr Stepanovič Chorošev, který se zabýval dějinami ruské pravoslavné církve, „se o něm vyprávěly legendy a po smrti jeho činnost vojevůdce a diplomata, významného státníka staré Rusi, přitahovala pozornost potomků, vzbuzující v jejich srdcích ušlechtilé city.“⁵

Byl Alexandr Něvský skutečně osobností mimořádného historického významu, národním hrdinou bez poskvrny, jemuž nešlo o nic jiného než o blaho ruské země a lidu, které musel chránit jak před agresí ze Západu, jejímž cílem bylo vnutit pravoslavným věřícím katolickou víru, tak před krutými mongolskými dobyvateli z Východu? Podle mnoha generací ruských vědců, ale také státníků, duchovenstva i veřejného mínění tomu tak skutečně bylo.

Pravda je však mnohem složitější. Dobové historické prameny podávají jen útržkovité a strohé informace, zatímco ty pozdější svědčí mnohem více o tradici, která se kolem Alexandrovy osoby nakupila. Nejde v nich o jeho skutečný, první život, ale o „život postavy příběhu [...] literární povahy“, jehož hrdina bývá nikoliv tím, jakým ve skutečnosti byl, ale „jakým ho kdo [...] chtěl mít.“ Tak charakterizuje tzv. druhý život historické osobnosti literární historik Jiří Hošna.⁶ Poznat Alexandra Něvského jako reálnou historickou postavu představuje značně obtížný úkol. Tato stat si však neklade za cíl vylíčit na základě studia pramenů co nejvěrněji Alexandrův první život, o což se autorka pokusila již dříve.⁷ V návaznosti na předchozí bádání bude sledovat dva hlavní cíle. Jednak se snažit nastínit, jakou roli zaujímal Alexandr Něvský v průběhu staletí v ruské tradici a historickém vědomí včetně procesu jejich formování, to znamená jeho tzv. druhý život, který lze

3 Jurij Konstantinovič BEGUNOV, *Aleksandr Něvskij. Žizn' i dějanija svjatogo i blagovernogo velikogo knjazja*, Moskva 2003, s. 9.

4 Přehled názorů sovětské a ruské historiografie na osobnost Alexandra Něvského z aspektu využití dochovaných pramenů uvádí Jakov Solomonovič LURJE, *Ordynskoje igo i Aleksandr Něvskij: istočniki i istoriografija XX v.*, in: TÝŽ, *Rossija drevnaja i Rossija novaja*, S. Petěrburg 1997, s. 100–130.

5 Aleksandr Stepanovič CHOROŠEV, *Političeskaja istorija russkoj kanonizacii (XI–XVI vv.)*, Moskva 1986, s. 79.

6 Jiří HOŠNA, *Druhý život svatého Václava*, Praha 1997, s. 19, 14.

7 Dana PICKOVÁ, *Alexandr Něvský – hledání reality*, *Historický obzor* 21, 2010, č. 7/8, s. 154–162, č. 11/12, s. 251–260.

chápat jako reflexi historické reality, jež byla v různých historických a společenských podmínkách stylizována v zájmu určitých ideálů a koncepcí. Dalším úkolem bude postihnout rozdílné linie výkladu Alexandrovy osobnosti a panovnické činnosti v současné historiografii. Nakonec se autorka sine ira et studio pokusí odpovědět na otázku, jaká byla skutečná historická úloha knížete Alexandra. Byl oprávněně chápán jako svatý kníže či národní hrdina nebo se naopak stal zrádcem svého lidu? Jako pramenná základna poslouží především texty historiografické, hagiografické i literární povahy, dále ikonografický materiál nebo umělecká tvorba, které budou analyzovány s přihlédnutím k nejnovější odborné literatuře a dobovému kontextu.

* * *

Prvnímu i druhému životu Alexandra Něvského bylo věnováno již nepřeberné množství historických prací. Na tomto místě je nezbytné zmínit především novější tituly, které se bezprostředně dotýkají našeho tématu. Jeden z nejzajímavějších v tomto směru představuje monografie německého historika mladší generace, dnes profesora basilejské univerzity, Frithjofa Benjamin Schenka *Aleksandr Nevskij. Heiliger – Fürst – Nationalheld. Eine Erinnerungsfigur im russischen kulturellen Gedächtnis (1263–2000)*. Vskutku ojedinělá práce, jejíž autor analyzoval obsáhlý pramenný materiál různorodé povahy, představuje velmi komplexní příspěvek k reflexi událostí dějin 13. století a konkrétní historické osobnosti v ruském kulturním povědomí ve vztahu k chápání kolektivní identity ruských dějin, a to od samých počátků až do dnešních dnů s velkým důrazem na moderní dobu.⁸ Finská historička Mari Isoaho si pro svoji monografii *Image of Aleksandr Nevskiy in Medieval Russia. Warrior and Saint* vybrala podobné téma, ale předmětem jejího výzkumu se staly pouze původní středověké prameny, letopisy, legendy a soudobá historická monografická produkce.⁹

8 Frithjof Benjamin SCHENK, *Aleksandr Nevskij. Heiliger – Fürst – Nationalheld. Eine Erinnerungsfigur im russischen kulturellen Gedächtnis (1263–2000)*, in: Beiträge zur Geschichte Osteuropas 36, Köln – Weimar – Wien 2004; ruský překlad Fritjof Benjamin ŠENK, *Aleksandr Něvskij v ruské kulturní paměti: svjatoj pravitel, nacionalnyj geroj (1263–2000)*, in: Historia rossica, Moskva 2007.

9 Mari ISOAHO, *The Image of Aleksandr Nevskiy in Medieval Russia. Warrior and Saint*, in: The Northern World. North Europe and the Baltic c. 400–1700 AD. Peoples, Economies and Cultures 21, Leiden – Boston 2006.

V ruské historiografii podobně široce koncipovaná monografie, věnovaná postavení Alexandra Něvského v kulturní paměti národa, dosud nevznikla.¹⁰ Badatelé se sice tímto tématem zabývali v hojné míře, a to hlavně v posledních letech v souvislosti s výročími Alexandrových vítězných bitev, nicméně se zaměřili především na dílčí otázky. Současné se objevili také historici, kteří se pokusili najít nový pohled na osobnost knížete a jeho vládu, nezatížený tradiční adorací. Výsledkem se stala řada článků, studií, kolektivních prací i výpravných sborníků.¹¹

Jedním z ruských badatelů, který se zabýval osobností Alexandra Něvského již v sovětské sféře, a to nejen z hlediska jeho prvního života, ale také obrazu v historickém vědomí ruské společnosti, je historik, filolog a politolog Jurij Konstantinovič Begunov.¹² Přestože se nedokázal zcela vymanit z typicky ruského obdivného pohledu na slavného knížete, představují jeho práce významný badatelský přínos a od počátku přicházejí do jisté míry s novým pojetím.¹³ Velká pozornost byla věnována ikonografii 16. až 19. století,¹⁴ v literární produkci se badatelé zaměřili více

10 Navzdory mnohoslibnému názvu nabízí např. publikace *Aleksandr Něvskij: epocha i pamjat'. Istoričeskije očerki* opět jen další životopisné dílo, které v závěru rekapituluje, co se stalo s Alexandrovými ostatky a jaké chrámy mu byly zasvěceny. Jurij Vladimirovič KRIVOŠEJEV – Roman Aleksandrovič SOKOLOV, *Aleksandr Něvskij: epocha i pamjat'. Istoričeskije očerki*, St. Petěrburg 2009.

11 Výsledek dlouholetého bádání mnoha předních odborníků představuje např. výpravná publikace *Aleksandr Něvskij. Gosudar, diplomat, vojn*, Oleg Fjodorovič Kudrjavcev – Viktorija Ivanova Ukolova (eds.), Moskva 2010. Jednotlivé stati analyzují vládu Alexandra Něvského v širším mezinárodním kontextu, jeho roli při formování národní identity v různých etapách ruských dějin a jeho místo v historické paměti národa.

12 J. K. BEGUNOV, *Aleksandr Něvskij. Žizn' i dějanija svjatogo i blagovernogo velikogo knjazja*; TÝŽ, *Aleksandr Něvskij: Čelovek i mif*, Nauka i religija, 1970, č. 5, s. 52–57; TÝŽ, *Aleksandr Nevskij im künstlerischen und geschichtlichen Bewußtsein Rußlands bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*, in: Helmut Grasshoff (ed.), *Literaturbeziehungen im 18. Jahrhundert*, Berlin 1986, s. 81–125 ad.

13 Jurij Konstantinovič BEGUNOV, *K voprosu ob izučenii Žitija Aleksandra Něvskogo*, in: Natalja Aleksandrovna Kazakova (ed.), *Trudy Otděla drevněrusskoj literatury* 17, Leningrad 1961, s. 348–357.

14 Ilja Aleksandrovič ŠLJAPKIN, *Ikonografija sv. blagovernogo velikogo knjazja Aleksandra Něvskogo*, in: *Zapiski Otděla russkoj i slavjanskoj archeologii Imperatorskogo Rossijskogo archeologičeskogo obščestva*, 11, Pg. 1915, s. 82–102; Jurij K. BEGUNOV, *Ikonografija svjatogo blagovernogo velikogo knjazja Aleksandra Něvskogo*, in: TÝŽ – Anatolij Nikolajevič Kirpičnikov (eds.), *Kňaz Aleksandr Něvskij i jeho epocha*, St. Petěrburg 1995, s. 172–176; Nina Valerijevna KVLIVIDZE, *Ikonografija Aleksandra Něvskogo*, in: O. F. Kudrjavcev – V. I. Ukolova (eds.), *Aleksandr Něvskij. Gosudar, diplomat, vojn*, s. 267–284; Natalja Vladimirovna REGINSKAJA – Sergej Vasiljevič CVETKOV, *Blagovernij knjaz pravoslavnoj Rusi – svjatoj vojn Aleksandra Něvskij*, St. Petěrburg 2010 – autoři této práce kladou důraz na moderní zobrazování Alexandra Něvského a publikace obsahuje mnoho kvalitních reprodukcí.

na starší období, a to především na hagiografii¹⁵ a letopisy,¹⁶ nebo analyzovali moderní historiografickou produkci. Tady bychom měli zmínit především Igora Nikolajeviče Danilevského, jehož původní názory výrazně kontrastují s tradiční oslavnou koncepcí mnoha ruských historiků.¹⁷ V českém prostředí vznikla zajímavá stat Jitky Komendové, která srovnává Alexandra Něvského s jeho současníky haličsko-volyňskými knížaty Romanem Mstislavičem a Daniilem Romanovičem a českým králem Přemyslem Otakarem II., a to z hlediska současné propagandy a antipropagandy a také tradice jako součásti formování historické paměti.¹⁸

* * *

Již brzy po své smrti v roce 1263 začal být zesnulý kníže Alexandr uctíván jako svatý, i když zatím pouze ve Vladimíru, kde byly uloženy jeho ostatky. Původní *Žitije Aleksandra Něvského*¹⁹ bylo napsáno v rozmezí let 1263 až 1280 mnichem, pocházejícím z okruhu osob blízkých metropolitovi kyjevskému a vši Rusi Kirillovi,

- 15 Podrobnou a velmi kvalitně provedenou analýzu všech redakcí Alexandrova *Žitije* a kompletní komentovanou edici publikoval již počátkem 20. století finský badatel Viljo MANSIKKA, *Žitije Aleksandra Něvského. Rozbor redakcí i textu*, in: Pamjatniki drevněj pismennosti i iskusstva CLXXX, St. Petěrburg 1913.
- 16 Utváření obrazu Alexandra Něvského v ruské letopisné produkci nastínil Jakov Solomonovič LURJE, *K izučeniju letopisnoj tradicii ob Aleksandre Něvskom*, in: Dmitrij Michailovič Bulanin (ed.), *Trudy Otděla drevněrusskoj literatury* 50, St. Petěrburg 1996, s. 387–399. Významný přínos představují také práce Aleksandra Ivanoviče ROGOVA, *Aleksandr Něvskij i borba russkogo naroda s německoj feodalnoj agressijej v drevnědrevnerusskoj pismennosti i iskustve*, in: Vladimir Dorofejevič Koroljuk (ed.), „Drang nach Osten“ i istoričeskoje razvitije stran Centralnoj, Vostočnoj i Jugo-Vostočnoj Evropy, Moskva 1967, s. 32–58; TÝŽ, *Letopisnyj rasskaz o žizni i vojskich podvigach velikogo knjazja Aleksandra Jaroslaviča v Licevom letopisnom svodě XVI veka*, in: *Žitije Aleksandra Něvského*. Těkst i miniatjury Licevogo letopisnogo svoda XVI v., St. Petěrburg 1992 (příloha).
- 17 Igor Nikolajevič DANILEVSKIJ, *Russkije zemlji glazami sovremennikov i potomkov (XII–XIV vv.)*, Moskva 2001, s. 181–228; TÝŽ, *Ledovoje pobojšče: smena obraza*, in: Otěčestvennyje zapiski 20, 2004, č. 5, s. 28–39; TÝŽ, *Aleksandr Něvskij: Paradoksy istoričeskoj pamjati*, in: *Cep vremen: Problemy istoričeskogo soznanija*, Moskva 2005, s. 119–132.
- 18 Jitka KOMENDOVÁ, *Vladařská propaganda a antipropaganda na Rusi a v Čechách ve 13. století*, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis Facultas Philosophica Historica 29, Olomouc 2000, s. 39–49.
- 19 *Žitije Aleksandra Něvského*, in: Lev Aleksandrovič Dmitrijev – Dmitrij Sergejevič Lichačev (eds.), *Pamjatniki literatury drevněj Rusi, XIII vek*, s. 426–439; český překlad in: *Pisemnictví ruského středověku*, Emilie Bláhová – Zoe Hauptová – Václav Konzal (eds.), Praha 1989, s. 303–308; srov. též *Drevněrusskije knjažeskije žitija*, Vladimir Vladimirovič Kuskov (ed.), Moskva 2001, s. 194–207.

s nímž Alexandr úzce spolupracoval. Autor byl jeho současníkem, mohl čerpat z vlastních vzpomínek a z vyprávění jeho spolubojovníků. *Žitije* obsahuje jak prvky hagiografického žánru, tak vojenské biografické pověsti s heroickými črtami. Alexandr je zde líčen jako vládce – světec a v pozdější redakci je srovnáván nejen s biblickými hrdiny, ale také s Achilleem, Alexandrem Makedonským a císařem Vespasianem.²⁰ Klíčovou událostí v jeho životě je vítězství nad Švédy na řece Něvě z roku 1240, které svým významem daleko převyšuje porážku křížáků v ledové bitvě na Čudském jezeře v roce 1242 i ostatní dramatické události Alexandrova života – ostatně ty sporné, jakými bylo pokorné přijetí tatarského „jha“, potrestání Mongoly neporažených Novgorodců, kteří jim odmítali platit daně, nebo konflikty s bratry, *Žitije* raději nezmiňuje.

Obraz neporazitelného vojevůdce musel být stylizován tak, aby vysvětlil, proč má být Alexandr uctíván jako světec.²¹ Nebyla to vojenská vítězství a politické úspěchy, co autora *Žitije* na něvské bitvě zaujalo nejvíce, ale její důsledky pro pravoslavnou církev a víru. Podstatné bylo jednak to, že vítězství bylo dosaženo s pomocí pravoslavné církve a světců – na pomoc málopočetné kněžské družině přišli kanonizovaní příslušníci rurikovské dynastie Boris a Gleb – a jednak skutečnost, že Alexandr kladl odpor „Římanům“, jak byli katoličtí Švédové ve vyprávění označováni, a to v době, kdy se jiní panovníci katolíkům buď podrobili, nebo se s nimi dokonce dohodli na konverzi a získali královskou korunu. Haličsko-volyňský kníže Daniil Romanovič se snažil postavit Mongolům, proto hledal spojení s katolickými panovníky Západu. Nakonec vyjednával přímo s papežem Inocencem IV. a byl z jeho rozhodnutí korunován haličským králem. To samozřejmě znamenalo, že musel vyslovit souhlas s přijetím církevní unie.²² Roku 1274, v době sepsání Alexandrova *Žitije*, byla na koncilu v Lyonu přijata unie katolické a ortodoxní církve, kterou inicioval sám byzantský císař, aby odvrátil nový útok latinů na císařství, jež se právě znovu etablovalo v Konstantinopoli. Konstantinopolský patriarcha uznal papežský

20 Knížata – světci představují v ruské církvi specifickou kategorii svatých, jejichž počet narostl především v dobách mongolské nadvlády na Rusi. Tato velmi početná skupina kanonizovaných světských osob, k níž patří kolem padesáti knížat a kněžen, tvoří více než polovinu svatých ruského původu. Alexandr Něvský mezi nimi vyniká jako kníže – bojovník za ruskou zemi. Srov. Georgij Petrovič FEDOTOV, *Svjatyje drevněj Rusi*, Moskva 2003, s. 83–84, 87–88.

21 Ke stylizovanému a idealizovanému obrazu Alexandra Něvského jako vítěze v Něvské bitvě se na základě podrobné analýzy dobové literatury vyjadřuje finská historička M. ISOAHO, *The Image of Aleksandr Nevskiy in Medieval Russia*, s. 41–53.

22 K srovnání Alexandra Něvského a Daniila Romanoviče Maria LAMMICH, *Fürstenbiografien des 13. Jahrhunderts in den russischen Chroniken*, Köln 1974, nepublikovaná disertační práce, s. 73–80.

primát a přísahal papeži. Za této situace pravoslavná církev potřebovala vládce, kterého by mohla vyzdvihnout jako bojovníka za pravou víru proti katolíkům. Zásluhu na tom měl nepochybně metropolita Kirill a jemu blízcí duchovní, kteří našli ochranu u Alexandra Něvského, poté co opustili před léty dvůr knížete Daniila Romanoviče, protože nesouhlasili s jeho vyjednáváním s katolíky.²³

Alexandrův smířlivý postoj k představitelům mongolské Hordy ruské církevní hierarchii konvenoval. Pro její zájmy i samotnou existenci byli Švédové nebo řád německých rytířů mnohem nebezpečnější než Mongolové. Neusilovali sice o podmanění celé Rusi, jak tvrdili někteří sovětsí historici,²⁴ ale přeci jenom chtěli dobýt nová území nebo je alespoň zahrnout do okruhu svého vlivu a šířit sem katolickou víru, zatímco mongolští chánové nezasahovali do vnitřního života pravoslavné církve, nenutili Rusy konvertovat a duchovním propůjčili rozsáhlá privilegia včetně osvobození od daní a nedotknutelnosti církevního majetku.²⁵ Roku 1261 zřídil dokonce metropolita Kirill v Saraji Berke²⁶ pravoslavné biskupství, zdejší biskup tu nechal postavit první křesťanský chrám a pokřtil prý mnoho věřících včetně Mongolů. Získali by snad ruští duchovní příklonem k papežství a církevní unii více?

Okruh věřících, kteří Alexandra zpočátku uctívali jako světce, byl velmi malý. Šlo o mnichy kláštera Narození Páně ve vladimírském kremlu, kde byl pohřben, nebo nanejvýše o obyvatelstvo vladimírsko-suzdalského knížectví. Časem začala ortodoxní církev šířit vzpomínku na svatého knížete za jeho hranice. Díky tomu se *Žitije* často opisovalo v klášterech a zároveň doplňovalo a upravovalo podle okamžitých potřeb. Význam Alexandra jako světce zesílil v souvislosti s událostmi kolem vítězné kulikovské bitvy s Tatary v roce 1380 a dal vzniknout nové tradici. Několik dnů před bitvou viděl údajně jakýsi člověk, jak se v noci samy zažehly v chrámu kláštera Narození Páně svíce a objevili se dva starci (nepochybně Boris a Gleb), kteří Alexandra vyzvali, aby šel na pomoc moskevskému knížeti Dmitriji. Zesnu-

23 J. KOMENDOVÁ, *Vladařská propaganda a antipropaganda na Rusi a v Čechách*, s. 41.

24 Boris Jakovlevič RAMM, *Papstvo i Rus v X–XV vv.*, Moskva – Leningrad 1959, s. 85–179; Igor Pavlovič ŠASKOLSKIJ, *Papskaja kurija – glavnyj organizator krestonosnoj agressii 1240–1242 gg. protiv Rusi*, in: *Istoričeskije zapiski* 37, 1951, s. 169–188; TÝŽ, *Borba Rusi protiv krestonosnoj agresii na beregach Baltiki v XII–XIII vv.*, Leningrad 1978, s. 152, 194–196; Vladimir Terentjevich PAŠUTO, *Vněšnjaia politika Drevnej Rusi*, Moskva 1968, s. 227–241, s. 294–297.

25 Natalija Aleksejevna OCHOTINA, *Russkaja cerkov i mongolskoje zavojevanije*, in: Aleksandr Iljič Klibanov (ed.), *Cerkov, obščestvo i gosudarstvo v feodalnoj Rossii*, Moskva 1990, s. 70–76.

26 Místo, kde se město nacházelo, není přesně lokalizováno, soudí se, že to bylo poblíž dnešního Volgogradu.

lý panovník vstal z hrobu a za chvíli už ho nebylo vidět.²⁷ O něco později odkryli prý mniši Alexandrův hrob a našli jeho ostatky zázračně nedotčené. Metropolita Kiprian je poté nechal vložit do otevřeného hrobu a přikázal nazývat Alexandra blaženým.²⁸ Tehdy byly také namalovány nejstarší ikony s jeho obrazem.²⁹ Kníže začal být chápán jako ochránce sjednocujícího se moskevského státu, který ruku v ruce s dalšími ruskými svatými z Rurikova rodu pomohl Rusům porazit Tatary na Kulikovském poli.

Koncem 14. století začala Moskva opouštět politiku podřizování se chánům a pomýšlet na osvobození z tatarského „jha“. Světec z panujícího rodu, chrabřý vojevůdce, se stal vhodným ochráncem moskevského knížete, bojujícího s Tatary. Pro tuto úlohu se nehodil ani Michail Černigovský, který byl sice umučen Tatary, ale kdysi před nimi uprchl z Kyjeva,³⁰ ani další svatí Rurikovci, nýbrž úspěšný vojevůdce Alexandr, který poskytl pomoc Dmitriji Donskému proti Tatarům. Pozdější tradice ovšem nutně musela posunout význam jeho vztahů s Hordou do poněkud jiné roviny. Alexandrovi se začalo podsouvat, že svojí smířlivou politikou vůči Tatarům prozíravě dovedl Rusy a především moskevská knížata, své následníky, na Kulikovské pole a nakonec roku 1480 až k řece Ugře. O takové předvídatosti jeho konání, které ani nebylo za daných podmínek možné, lze jen s úspěchem pochybovat.

V květnu 1491 došlo ve Vladimíru k požáru, jemuž padl za obět také chrám kláštera Narození Páně, ve kterém byly uloženy Alexandrovy ostatky. Dnes již nelze zjistit, jak tuto pohromu přečkaly. Podle některých rukopisů *Voskresenského* a *Nikonovského letopisu* prý zůstaly zázračně neporušené, což mniši vyložili jako nový důkaz Alexandrovy svatosti, a přidali, že mnozí údajně viděli jeho postavu na koni, jak se zahalena do oblaku vznášela před požárem nad střechami chrámu.³¹ *Moskovskij letopisnyj svod* naopak prozaicky uvádí, že Alexandrovy ostatky, které nebyly ulože-

27 *Slovo pochvalnoje blagovernomu velikomu knjazju Aleksandru, iže Něvskij imenujetsja*, in: Velikije minei četi sobrannyje vserosiiskim mitropolitom Makarijem, 9.2.1., Moskva 1917, s. 27; V. MANSIKKA, *Žitije Aleksandra Něvskago*, s. 104.

28 TÝŽ, *Žitije Aleksandra Něvskago*, s. 27.

29 Jurij Konstatntinovič BEGUNOV, *Drevněje izobraženije Aleksandra Něvskogo*, Byzantinoslavica, 42, 1981, s. 39–41.

30 K osobě kanonizovaného černigovského knížete Michaila Vsevolodoviče srov. Michail DIMNIK, *Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev 1224–1246*, Toronto 1981.

31 *Voskresenskaja letopis*, in: Afanasij Fjodorovič Byčkov (ed.), *Polnoje sobranije russkich letopisej* 8, S. Petěrburg 1859, s. 221–222; *Letopisnyj sbornik, iměnujemyj Patriaršeju ili Nikonovskuju letopisju*, in: Michail Nikolajevič Tichomirov (ed.), *Polnoje sobranije russkich letopisej* 12, Moskva 1965, s. 230; srov. též *Kniga stěpennaja carskogo rodoslovija*, in: Platon Grigorjevič Vasjenko (ed.), *Polnoje sobranije russkich letopisej* 21.2, S. Petěrburg 1913, s. 569–570.

ny pod zemí, během požáru shořely.³² V té době se v ruských letopisech poprvé objevilo Alexandrovo jméno s přízviskem Něvský, které mělo odkazovat na jeho slavné vítězství.

Dne 16. února 1547 všeruský církevní sněm Alexandra Něvského oficiálně kanonizoval a stanovil jeho svátek v liturgickém kalendáři na 23. listopad, den uložení ostatků zesnulého ve Vladimiru. Jeho kult se rychle rozšířil po celé Rusi. Byl uctíván ve všech ruských pravoslavných chrámech, začal být více ztvárňován na ikonách, což bylo dosud výjimečným jevem, mohly mu být zasvěcovány nové chrámy.³³

Kanonizace se přirozeně stala impulsem pro další rozmnožování a revidování legendy o Alexandrově životě. Sakrální pojetí jeho osoby navazovalo na místní kult ve Vladimiru a Suzdalu a prezentovalo ho jako mnicha a divotvůrce Alexije, který se odvrací od světského života. Nezdůrazňovalo už tolik světské činy vládce, ale zázraky, především ty, které se údajně daly na jeho hrobě a jejichž počet vzrůstal s každou další redakcí legendy. Současně se začalo rozvíjet ikonografické ztvárnění nového světce,³⁴ který samozřejmě nebyl zpodobňován jako vítězný vojevůdce nebo panovník, ale jako svatý mnich v mnišském oděvu stojící po boku dalších významných svatých.

Navzdory tomu, že po Alexandrově kanonizaci vznikla řada nových redakcí *Žitije*, zdály se být všechny hagiografické práce, které byly napsány do konce 16. století, ne zcela uspokojivými, protože prý dostatečně nezobrazovaly Alexandrův život ani jeho zásluhy. Proto provedl roku 1591 Jona Dumin zřejmě na přání prvního moskevského patriarchy Jova desátou redakci legendy a vytvořil ve srovnání s ostatními verzemi rozsáhlé a slovesně velmi květnaté dílo, které představovalo výstižný příklad staromoskevského hagiorétorického stylu.³⁵ Autor shrnul z mnoha prame-

32 *Moskovskij letopisnyj svod konca XV veka*, in: Michail Nikolajevič Tichomirov (ed.), *Polnoje sobranije russkich letopisej* 25, Moskva – Leningrad 1949, s. 332. Totéž tvrzení se nachází v pařížském a karamzinském rukopisu *Voskresenského letopisu – Voskresenskaja letopis*, s. 221 – a některých rukopisech *Nikonovského letopisu – Letopisnyj sbornik, imenujemyj Patriaršeju ili Nikonovskoju letopisju*, s. 229.

33 První chrám, nepočítáme-li klášter Narození Páně ve Vladimiru, byl sv. Alexandru Něvskému zasvěcen roku 1634 v moskevském Kremlu. Jurij K. BEGUNOV, *Žitije Aleksandra Něvskogo v stankovoj živopisi načala XVII veka*, in: Dmitrij Sergejevič Lichačev (ed.), *Trudy Otděla drevně-russkoj literatury* 22, 1966, s. 321. M. I. Chitrov uvádí mylně rok 1630. Michail Ivanovič CHITROV, *Sujatij blagovernij velikij knjaz Aleksandr Něvskij*, Moskva 1893, s. 246.

34 J. K. BEGUNOV, *Ikonografija svjatogo blagovernogo velikogo knazja Aleksandra Něvskogo*, s. 173–174; N. V. KVLIVIDZE, *Ikonografija Aleksandra Něvskogo*, s. 267–284.

35 *Žitije i podvigi blagovernogo velikogo knazja Aleksandra, iže Něvskij imenujetsja, novogo čjudotvorca, v němže i o čjuděsjech jeho otčasti ispovedanije*, in: V. MANSIKKA, *Žitije Aleksandra Něvskago*, příloha, s. 50–124.

nů všechny dostupné informace o Alexandrovi a doplnil je vyprávěním o dalších zázracích. Jedním z nich bylo např. vidění mnicha Antonije, které se pojilo k roku 1571, kdy došlo k poslednímu napadení Moskvy Tatary. Příběh se podobal vyprávění z roku 1380. Stařec, modlíci se v noci v klášteře Narození Páně za vítězství ruského vojska, spatřil opět u Alexandrova hrobu Borise a Gleba, kteří ho vyzývali, aby vstal z mrtvých a přišel na pomoc svému příbuznému caru Ivanovi IV. Poté bylo vidět tři jezdce, kteří mířili k chrámu Zesnutí Bohorodičky, kde byli pohřbeni Andrej Bogoljubskij, Vsevolod III. Bolšoje Gnězdo a jeho synové Grigorij (Jurij) a Jaroslav, Alexandrův otec. Ti všichni pak společně vystoupili proti Tatarům.³⁶ Přestože Duminovo *Žitije* obsahuje také dynastické prvky, je tu Alexandr Něvský líčen především jako zbožný muž a světec, který koná početné zázraky.

Na námět vyprávění Jony Dumina byla v Moskvě počátkem 17. století vytvořena rozměrná ikona hagiografického typu *Svjatoj Aleksandr Něvskij s dějanijem* o ploše více než jeden čtvereční metr, která je dnes uložena v chrámu Vasilije Blaženého. V jejím středu je zobrazen Alexandr Něvský jako mnich, kolem jeho postavy se nachází 32 výjevů, které symbolicky ztvárňují jeho světské činy i posmrtné zázraky.³⁷ V 17. století upadl význam Vladimíru a kláštera Narození Páně, který ztratil roku 1561 své prvenství v ruské klášterní hierarchii, přesto si zdejší mniši uchovali monopol na vytváření stále nových vyprávění o zázracích, jež se měly odehrát nad Alexandrovými ostatky (poslední se prý udál roku 1706) a dalších redakcí alexandrovské legendy.

V 16. století se vedle sakrálního výkladu Alexandrovy osoby objevila další, poněkud odlišně koncipovaná interpretace, jež byla součástí panovnické ideologie upevňujícího se moskevského státu, potažmo carství. Prezentována byla především v dílech oficiálního dějepisce, jakými byly např. *Stěpennaja kniga*,³⁸ *Nikonovskaja letopis*³⁹ nebo *Licevoj letopisnyj svod*,⁴⁰ v němž byl kníže také několikrát zobrazen na miniaturách. Zdůrazňovala Alexandrův pozemský život a především jeho státnickou dimenzi. Alexandr je zde líčen jako svatý kníže, který zároveň zaujímá významné historické postavení, a to především jako zakladatel panující dynastie. Obě tradi-

36 *Žitije i podvigi blagovernago velikago knjazja Aleksandra*, s. 113–116.

37 K této ikoně srov. J. K. BEGUNOV, *Žitije Aleksandra Něvskoho v stankovoj živopisi načala XVII veka*, s. 311–326.

38 *Kniga stěpennaja carskogo rodoslovija*, s. 277–295.

39 *Letopisnyj sbornik, iměnujemyj Patriaršuju ili Nikonovskoju letopisju*, in: Michail Nikolajevič Tichomirov (ed.), *Polnoje sobranije russkich letopisej* 10, Moskva 1965, s. 118–129, 134–135.

40 *Licevoj letopisnyj svod XVI veka. Russkaja letopisnaja istorija*, 6. 1242–1289 gg., Charit Mustafin (ed.), Moskva 2009.

ce výkladu, sakrální i dynastická, se formovaly v okruhu moskevských metropolitů. Státní doktrína obsahovala nejen politické, ale i náboženské prvky. V obou se pak vymezovala skupina „my“ – Rusové proti „bezbožným latinům“, jak jsou v pramenech tohoto období nazýváni Švédové a řádoví rytíři, poznamenává Schenk.⁴¹

Velkého významu dosáhla alexandrovská tradice na počátku 18. století, kdy Alexandr Něvský zastínil v oficiálním uctívání zcela zjevně ostatní svatá ruská knížata.⁴² O to se zasloužil car Petr I. Veliký, který po svém vítězství nad Švédy v severní válce a uzavření nystadského míru transponoval Alexandra Něvského do role ochránce ruského impéria a učinil ho vedle biblických světců, apoštolů Petra a Pavla, patronem nově založeného Petrohradu. Paralela byla zcela zjevná. Také Alexandr kdysi zvítězil nad švédskými útočníky. Petr I. založil na předpokládaném místě bitvy na Něvě na Alexandrovu počest klášter a nechal sem z Vladimíru přenést jeho ostatky. Jejich slavnostní uložení se konalo 30. srpna 1724, v den třetího výročí nystadského míru. Na tento den byl také v liturgickém kalendáři přeložen z 23. listopadu svátek sv. Alexandra Něvského. Současně církevní Synod zakázal zobrazovat nadále Alexandra jako zbožného mnicha,⁴³ což se do této doby dalo bez výjimky. Jeho symbolická transformace směřovala k obrazu velkoknížete ve slavnostním oděvu moskevských carů, který odpovídal novému ideálu západně pojaté instituce císařské moci. Pro nový ikonografický typ bylo typické brnění a hermelínový plášť, carská koruna nebo hranostajová čapka s nimbem kolem hlavy a křížem. Alexandr začal být zobrazován také na koni s mečem, nezřídka na pozadí řeky Něvy, Petrohradu, Petropavlovské pevnosti nebo Alexandro-Něvského kláštera, kde nyní spočívaly jeho ostatky.⁴⁴ Kníže už nesymbolizoval vyhraněný postoj ortodoxních vůči okolnímu světu, především ve vztahu ke katolíkům jako v období moskevského státu, ale v rámci imperiální ideologie zaujal nové postavení pozitivního vzoru, stal se slavným předchůdcem Petra I. v roli panovníka a reprezentantem ruského státu a jeho nově založeného hlavního města.

Roku 1725 založila carevna Kateřina I. podle odkazu svého zesnulého chotě řád sv. Alexandra Něvského, jenž měl být podle Petrova úmyslu udělován osobám, které vykonaly významné vojenské činy. Jako prvním se u příležitosti sňatku Anny Petrovny s holštýnsko-gottorpským vévodou Karlem Fridrichem dostalo této po-

41 F. B. SCHENK, *Aleksandr Nevskij*, s. 470–471.

42 G. P. FEDOTOV, *Svjatyje drevnej Rusi*, s. 88.

43 *Polnoje sobranie postanovljenij i rasporjaženij po Vedomstvu pravoslavnogo ispovedanija Rossijskoj imperii*, 4., 1724–1725, S. Petěrburg, 1876, dok. č. 1318, s. 148.

44 J. K. BEGUNOV, *Ikonografija svjatogo blagovernogo velikogo knjazja Aleksandra Něvskogo*, s. 174.

cty osmnácti mužům, mezi nimiž byli nejen významní vojenští, ale také civilní státní činitelé, kteří se zasloužili o blaho ruské říše.⁴⁵

V oficiální ideologii 19. století ustoupil Alexandr Něvský poněkud do pozadí. Mnohem větší významu nabyli ruští panovníci sv. Vladimír, Dmitrij Donský, který se po svém legendárním vítězství nad Tatary na Kulikovském poli stal v historickém povědomí do jisté míry konkurentem vítězného válečníka Alexandra, Ivan III., Michail I. Fjodorovič a Petr I., nebo národní hrdinové období smuty Kuzma Minin, Dmitrij Požarskij a Ivan Susanin.

Současně vznikla další interpretace Alexandrovy osoby, která korespondovala se vzestupem národního vědomí a sebevědomí, probuzeného za napoleonských válek, jehož důsledkem byl rostoucí zájem o minulost vlastního národa a také o získání politických práv a svobod, což vzdalovalo imperiální pojetí ruské identity od nově se formující národní koncepce. Tato linie výkladu zdůrazňovala Alexandrovy světské hrdinské činy a vojenské úspěchy válečníka a vojevůdce. Přišla s ní především historiografie na přelomu 18. a 19. století, která se vymanila z područí církevně sakrálního chápání dějin. V díle Nikolaje Michailoviče Karamzina je Alexandr prezentován jako ruský národní hrdina, který nevede příkladný život světce, ale je oddán své vlasti, Rusi vládne silnou rukou, ale spravedlivě a brání ji před nepřáteli. Jeho největší zásluhou, jež je označována jako „podvig“, však není obrana ruské země, ale ruské kultury a národnosti, které se vyznačují svým specifickým charakterem, „národním duchem“, vlastním každému národu.⁴⁶ V tomto pojetí nabylo opět na významu vymezení se vůči vnějšímu, cizímu světu. Nešlo však už pouze jednostranně o katolický Západ, jemuž se Rusko tehdy snažilo spíše postavit na roveň. Na druhé straně směřovalo k tomu, aby se stalo součástí evropské rodiny národů, a vymezovalo se tak proti necivilizovaným Mongolům, kteří se snažili vnutit Rusům své barbarské způsoby, a proti asijskému barbarství vůbec a snažilo se dokázat svoji kulturní a všeobecně civilizační nadřazenost.⁴⁷ Vzhledem k tomu bylo ovšem nezbytné

45 K tomuto tématu srov. Valerij Aleksandrovič DUBOV – Valentin Jefimovič KORNĚJEV – Michail Jurjevič MJAGKOV – Viktorija Ivanova UKOLOVA, *Ordén Aleksandra Něvskago*, in: O. F. Kudrjavcev – V. I. Ukolova (eds.), *Aleksandr Něvskij. Gosudar, diplomat, vojn*, s. 359–368.

46 Nikolaj Michajlovič KARAMZIN, *Istorija gosudarstva Rossijskogo*, IV., Moskva 1992, s. 16–56. K vývoji pojetí hrdinství Ute FREVERT, *Heren und Helden. Vom Aufstieg und Niedergang des Heroismus im 19. und 20. Jahrhundert 1500–2000*, in: Richard van Dülmen (ed.), *Erfindung des Menschen. Schöpfungsträume und Körperbilder*, Wien 1998, s. 323–344.

47 K diskusi na téma Rusko a Asie srov. např. Nicholas Valentine RIASANOVSKY, *Russia and Asia: Two 19th Century Views*, California Slavic Studies 1, 1960, s. 170–181; Milan HAUNER, *What is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today*, London – New York 1992;

vysvětlit, proč Alexandr postupoval tvrdě proti útočníkům ze západu, ale ve vztahu k mongolským podmanitelům zaujal smířlivý postoj. Byl to opět Karamzin, kdo udal v tomto směru ruské historiografii 19. století, laděné v národním duchu, základní tón. Kníže byl moudrý a obezřetný panovník, který se smířlivou politikou ve vztahu k Mongolům snažil ulehčit svým poddaným, a zabránit tak ještě většímu neštěstí.⁴⁸ Významný vliv mělo na historiky také překvapivé vysvětlení Alexandrovy východní orientace a nezvykle tvrdé politiky vůči odbojným Novgorodcům, s nímž přišel roku 1821 ruský literát Vilhelm Karlovič Kjuchelbeker. Podle jeho názoru bylo pouze tímto způsobem možné zabránit poasiatštění ruské kultury i jazyka.⁴⁹ O dvě generace později, roku 1880, publikoval další významný ruský historik Nikolaj Ivanovič Kostomarov soubor životopisů významných osobností ruských dějin včetně Alexandra Něvského.⁵⁰ V 19. století se také změnilo obrazové ztvárnění Alexandrovy postavy. Ruský národní hrdina byl zobrazován buď jako válečník v brnění a s mečem nebo jeho obraz nabyl jistých folklórních prvků, kdy oblečení a vousy zdůrazňovaly jeho ruskou image.⁵¹

Po říjnové revoluci 1917 nastalo jediné období, kdy došlo k oficiální negativní interpretaci Alexandrovy osobnosti. Bolševici se postavili nejen proti pravoslavné církvi, ale také proti velkoruskému nacionalismu a aristokracii a Alexandrem Něvským pohrdali jako významným státníkem, svatým i národním hrdinou. Pravidelné oslavy svátku sv. Alexandra Něvského se přestaly konat už v roce 1917. Roku 1922 byla otevřena schránka s relikviemi a Alexandrovy ostatky byly přemístěny do sklepa Kazaňského chrámu v Petrohradě, kde se tehdy nacházelo Státní muzeum dějin náboženství a ateismu. Sovětskému lidu byl prezentován nový pohled na historii, v němž nebylo místo ani pro velké historické osobnosti, a už vůbec ne pro knížata a svaté. Nositeli vzpomínky na Alexandra Něvského se stali pouze odpůrci komunistického režimu, kterým se podařilo uprchnout do exilu.

Mark BASSIN, *Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Old Geographical Space*, Slavic Review 50, 1991, s. 1–17.

48 N. M. KARAMZIN, *Istorija gosudarstva Rossijskogo*, s. 43, 47.

49 Vilhelm Karlovič KJUCHELBEKER, *Lekcija o ruskom jazyke*, in: Vladimir Nikolajevič Orlov (ed.), *Dekabristy: antologija v dvuch tomach*, tom 2, Proza. Literaturnaja kritika, Leningrad 1975, s. 347–357.

50 Mykola KOSTOMAROV, *Russkaja istorija v žizněopisanijach jeje glavnějšich dějatělej*, I., Moskva 2004, s. 118–125.

51 J. K. BEGUNOV, *Ikonografija svjatogo blagovernogo velikogo knjazja Aleksandra Něvskogo*, s. 174–175; k zobrazování Alexandra Něvského v 19. století též Andrej Alexandrovič KAREV, *Obraz Aleksandra Něvskogo v ruskoj živopisi XVIII–XX vv.*, in: O. F. Kudrjavcev – V. I. Ukolova (eds.), *Aleksandr Něvskij. Gosudar, diplomat, vojn*, s. 292–306.

Netrvalo však dlouho a legendární vládce a válečník posloužil i komunistickému režimu. Souviselo to nejen s ideologickými změnami v Sovětském svazu poloviny třicátých let 20. století, kdy došlo k posunu „paradigmatu od marxisticky chápané historiografie založené na masách a sociálních třídách až k akcentování výrazné role silných osobností v dějinných procesech“,⁵² ale také s vývojem v soudobé Evropě. Obránce ruské země před agresí germánských uchvatitelů se v předvečer druhé světové války hodil. Od roku 1937 byl Alexandr společně s dalšími významnými vojevůdci ruských dějin systematicky rehabilitován, aby se mohl stát symbolem vítězného boje Rusů proti Němcům, kterým Hitlerův *Mein Kampf* určil nový životní prostor na východě, kam měli táhnout ve stopách řádu německých rytířů. Sovětská propaganda na to zareagovala stejnou historickou argumentací: už ve 13. století se dokázali naši ruští předkové ubránit věčnému německému Drang nach Osten, ubráníme se i my.⁵³

Postava chrabrého knížete pronikla nejprve do uměleckých děl, jeho oslavou se stala „vzrušující a barvitá“ kantáta Sergeje Sergejeviče Prokofjeva *Aleksandr Něvskij*, román *Ratoborcy* Alexeje Kuzmiče Jugova, triptych Pavla Dmitrijeviče Korina *Rus uchodaščaja* a především slavný Ejzenštejnův film z roku 1938, který byl natočen na příkaz strany. Geniální režisér v něm sugestivním způsobem vylíčil německé nebezpečí hrozící matičce Rusi. Vzpomínka na dávné vítězství vynikajícího стратега a vůdce lidu Alexandra nad Němci měla Sovětům pomoci připravit se na hrozící válku s „fašisty“. Film, o jehož uměleckých kvalitách nelze pochybovat, plnil zároveň také širší propagandistické poslání. Prostřednictvím středověkého společenství zobrazil stalinský model sovětské společnosti a propagoval ho jako věčně platný.

Ejzenštejnovo filmové dílo mělo obrovský vliv na povědomí o osobě Alexandra Něvského ve 20. století.⁵⁴ Přitom jeho uvedení do sovětských kin provázely vel-

52 Karel SVOBODA, *Význam Ivana Hrozného pro Stalina*, in: Jakub Končelík (ed.), *Rozvoj české společnosti v Evropské unii*, 3. Média, Teritoriální studia, Praha 2004, s. 344.

53 Michail Jurjevič MJAGKOV – Nikita Aleksandrovič ASTAŠIN, *Obraz Aleksandra Něvského nakanuně i v gody Velikoj Otčestvennoj vojny*, in: O. F. Kudrjavcev – V. I. Ukolova (eds.), *Aleksandr Něvskij*, Gosudar, diplomat, vojn, s. 383–406.

54 Ejzenštejnův film *Aleksandr Něvskij* byl mnohokrát zkoumán badateli nejen z hlediska zobrazení historické skutečnosti, ale také v kontextu vývoje sovětského filmu a kultury období stalinismu i tvůrčích aktivit svého slavného režiséra. Významné místo věnoval vzniku filmu, rozboru jeho obsahu a jeho osudům ve své monografii F. B. SCHENK, *Aleksandr Nevskij*, s. 288–373, 392–395. Dále např. Jakov Solomonovič LURJE, *K probleme „istoričeskogo žanra“ v kino*, in: Nikolaj Michailovič Borvinnik – Jelena Vasiljevna Vanějeva (eds.), *In Memoriam. Sborník pamjati Ja. S. Lurje*, S. Petěrburg 1997, s. 50–65; Rostislav Nikolajevič JURENĚV, *Čuvstvo rodiny. Zamy-*

ké problémy. Necelý rok po premiéře došlo k uzavření sovětsko-německého paktu Molotov-Ribbentrop a promítání filmu, který se stal politicky nepřipustným, bylo zakázáno. Situace se změnila až po přepadení Sovětského svazu nacistickým Německem. Alexandr Něvský se rázem stal jednou z nejdůležitějších postav sovětské válečné propagandy. Jeho hrdinské činy měly ruské vojáky a velitele motivovat k napodobování. Během Velké vlastenecké války byl Alexandr všudypřítomný. Citáty z filmu pronikly do vojenských hesel, Alexandrův prosovětsky podaný životopis v levném vydání dosáhl miliónů výtisků, na ulicích si děti hrály na bitvu na Čudském jezeře. V době, kdy se dramaticky zhoršilo postavení Rudé armády na frontě, byl v červenci 1942 založen vojenský řád Alexandra Něvského, jehož udělování mělo povzbudit statečnost a bojovou morálku ruských vojáků.⁵⁵

Po roce 1945 se oficiální image Alexandra Něvského v podstatě nezměnila a zůstala až do roku 1985 spojena s Velkou vlasteneckou válkou. Měnil se pouze obraz nepřítele. Nacistické Německo vystřídaly v době nastupující studené války západní velmoci, které se údajně spikly proti Sovětskému svazu.

Nástup perestrojky a glasnosti po roce 1985 znamenal konec monopolu komunistické strany na výklad historie a novou možnost nastolit více variant interpretace jednotlivých problémů. Zároveň se objevily také kritické hlasy. V současném Rusku existují tři pohledy na Alexandra Něvského a význam jeho osobnosti pro ruské dějiny, které se navzájem doplňují.⁵⁶ Velmi důležitou symbolickou roli zaujímá sv. Alexandr Něvský dodnes v ruské pravoslavné církvi, třebaže se na rozdíl od patronů jiných zemí – např. irského Patrika – nestal nejdůležitějším ruským národním svatým, ale vždy byl jen jedním z mnoha dalších. Církev také jako první těžila z příležitosti přijít s vlastním pojetím, resp. vrátit se k uctívání Alexandra Něvského jako pravoslavného světce. Roku 1989 byly Alexandrovy ostatky slavnostně navraceny do chrámu sv. Trojice Alexandro-Něvské lavry v Petrohradu. Roku 2007 putovaly relikvie během jednoho měsíce po významných historických

sel i postanovka filma „Aleksandr Nevskij“, Isskustvo kino, 1973, č. 11, s. 56–78; James GOODWIN, *Alexander Nevsky: The Great Man in History*, in: TÝŽ, Eisenstein, Cinema nad History, Urbana – Chicago 1993, s.156–178; Richard TAYLOR, *Alexander Nevsky*, in: TÝŽ, Film Propaganda. Soviet Russia and Nazi Germany, London – New York 1998, s. 85–98.

55 V. A. DUBOV – V. J. KORNĚJEV – M. J. MJAGKOV – V. I. UKOLOVA, *Orděn Aleksandra Nevskogo*, in: O. F. Kudrjavcev – V. I. Ukolova (eds.), *Aleksandr Nevskij*. Gosudar, diplomat, vojn, s. 368–370; Stanislav Ivanovič ISAJEV, *Imeni velikich russkich polkovodcev (k 45-letiju učreždenija orděnov Suvorova, Kutuzova i Aleksandra Nevskogo)*, Vojenno-istoričeskij žurnal, 1987, č. 7, s. 84–86.

56 Ke třem různým výkladům osobnosti Alexandra Něvského a jeho úlohy v ruských dějinách a ruském povědomí srov. F. B. SCHENK, *Aleksandr Nevskij*.

kých ruských městech Moskvě, Novgorodu, Pskovu, Jaroslavli, Vladimiru, Nižním Novgorodu, Jekatěrinburgu, Kaliningradu a lotyšské Rize. V roce 1998 daroval patriarcha moskevský a vši Rusi Alexij II. částechku relikvií chrámu sv. Alexandra Něvského v Sofii. Druhý úlomek se nachází v chrámu Zesnutí Bohorodičky ve Vladimiru. Koncem května 2009 byl relikviář s Alexandrovými ostatky vystaven také v Praze a v Brně. Svatý Alexandr je dodnes patronem mnoha nově zakládaných chrámů, a to nejen v Rusku, ale i v zahraničí, a zaujímá tak symbolicky velmi důležité postavení.

V letech 1990 a 1992 se konaly okázalé oslavy u příležitosti výročí vítězství na Něvě a Čudském jezeře za přítomnosti mnoha různých regionálních politických činitelů i představitelů hospodářského života, a to především z Novgorodu, Pskova a Petrohradu. Po rozpadu Sovětského svazu se zapojila také vláda ruské federace. Oslavy 775. výročí Alexandrova narození v roce 1995 nesly již jasnou pečeť shora nařízené státní slavnosti. V květnu 2008 se dokonce objevil v ruských kinech nový hraný film o Alexandru Něvském s názvem *Aleksandr. Něvskaja bitva*, jehož námět čerpá z obdobných historických událostí jako Ejzenštejnovu klasické dílo. Zatímco zde je dějovým jádrem logicky porážka řádu německých rytířů v „ledové“ bitvě na Čudském jezeře, zaměřil se nový snímek, jak již napovídá název, na konflikt Rusů se Švédy na Něvě. „Chápu, že se nevyhneme srovnání s geniálním filmem Alexandr Něvskij Sergeje Ejzenštejna“, říká odvážně režisér a producent Igor Kalenov. „My jsme však natočili jiný film. Ani plakát, ani epos, ale historii o chlapci, který dospívá a učí se žít podle pravidel, která diktuje politika.“ Kvalita filmů je ovšem v mnoha aspektech zcela nesouměřitelná.

Chápání osobnosti Alexandra Něvského ruskou společností a jeho místo v kolektivní identitě ruských dějin představuje nepochybně zajímavý problém. Prakticky po celý čas až na krátké období první poloviny 20. století zastával v historickém povědomí a kulturní paměti Rusů významnou roli, která byla transformována v zájmu určitých cílů a myšlenek. Tento proces nebyl ukončen, neboť zájem o osobu knížete, panujícího v složitých politických podmínkách 13. století, stále trvá a Alexandr Něvský zaujímá v současné době znovu postavení důležitého světce a patrona, slavného vojevůdce i patriota.

* * *

Přední místo v povědomí ruské společnosti a leckdy až bombastické oslavování nevypovídají nic o tom, kým byl kníže Alexandr ve skutečnosti a jak chápali jeho

osobnost současníci. Legenda zastínila realitu a společně s nedostatkem pramenů velmi znesnadnila práci historikům, kteří se snaží poznat Alexandra Něvského jako reálnou historickou postavu. Kromě toho se mnozí ruští nebo sovětské životopisci postavili ke svému úkolu mnohem více jako apologeti než jako badatelé. Chybí-li informace, napsal koncem 19. století ruský církevní historik Michail Ivanovič Chitrov, „jediným prostředkem, jak pomoci trápení je, aby sám autor nasákl hlubokou úctou [...] a láskou k předmětu zobrazení a citem srdce vystihl to, na co nedá odpověď chápání rozumu“.⁵⁷

Proniknout hlouběji do reality se nejdříve pokusili především zahraniční historici, nezatížení ruskou národní hrdostí ani tradicí. Jedním z prvních byl rakouský badatel Walter Leitsch⁵⁸ a po něm Angličan John Illingworth Fennell, jenž se ruskými dějinami 13. století zabýval v monografii *The Crisis of Medieval Russia 1200–1304*, která vyšla koncem osmdesátých let minulého století také v ruské jazykové mutaci.⁵⁹ Obraz Alexandra Něvského, který Fennell načrtl, mohl být pro ruské čtenáře až šokující.

„Co víme o Alexandrovi, jeho životě a vládě?“, ptá se Fennell. „Byl velkým hrdinou, velkým obráncem ruských hranic před západní agresí? Zachránil Rus před obsazením německými řádovými rytíři nebo švédskými dobyvateli? Byl oddaným ochráncem ortodoxie proti zasahování papežství? Zachránil svojí politikou usmířování severní Rus před naprostým zničením Tatary? Lze jeho skutky pokory a dokonce ponižování ve Zlaté hordě označit za projev čistého altruismu na záchranu vlasti a zajištění stabilní budoucnosti?“⁶⁰

Změna politických poměrů v závěrečné etapě existence Sovětského svazu umožnila nejen publikování některých zajímavých titulů zahraniční historiografie v ruských překladech, ale pomohla také ruským historikům ke svobodnému vyjádření vlastních odborných názorů. Řešení mnoha důležitých otázek ruských dějin, a to i v oboru medievalistiky, se zbavilo ideologických pout a nabylo na rozmanitosti.

„Ostuda ruského historického vědomí a ruské historické paměti tkví v tom, že se Alexandr Něvský stal představitelem národní hrdosti, fetišem, zástavou ne sekty nebo strany, ale toho samého národa, na jehož historickém osudu se tak krutě

57 M. I. CHITROV, *Svjatij blagovernnyj velikij knjaz Aleksandr Něvskij*, s. 11.

58 Walter LEITSCH, *Einige Beobachtungen zum politischen Weltbild Aleksandrs Nevskijs*, in: *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 25, 1978, s. 202–216.

59 John FENNELL, *The Crisis of Medieval Russia 1200–1304*, London and New York 1983; ruská verze Džon FENNĚL, *Krizis sredněvekovoj Rusi 1200–1304*, Moskva 1989.

60 J. FENNELL, *The Crisis of Medieval Russia*, s. 120.

podepsal [...] Alexandr Něvský byl bezpochyby národním velezrádce,“ nechal se slyšet počátkem devadesátých let Michail Maximovič Sokolskij.⁶¹ K podobným závěrům dospěl také medievalista Igor Nikolajevič Danilevskij. Podle něho existují dvě rozdílné osobnosti knížete Alexandra: reálná historická postava, „syn své doby, prohnáný, vládychtivý a nemilosrdný vládce, který se všemi silami snažil zpočátku získat a potom udržet titul velkého knížete. Podle všeho byl prvním ruským knížetem, který v dobách nástupu Hordy pochopil prostou pravdu: kdo pomáhá Hordě okrádat a utlačovat vlastní národ, může získat i výhody pro sebe.“ Tento skutečnosti odpovídající obraz Alexandra Něvského ostře kontrastuje s vybájeným hrdinou, který byl vytvořen s určitými politickými cíly a dodnes ovlivňuje myšlení a jednání mnoha lidí, kteří špatně znají dějiny své vlasti.⁶²

Dnes není pochyby o tom, že Něvská ani „ledová“ bitva na Čudském jezeře nebyly událostmi světodějného významu, tohoto rozměru nabyly v povědomí ruské společnosti až během času. Ruským knížectvím nehrozila počátkem čtyřicátých let 13. století poroba katolickým Západem a násilné pokatoličení pravoslavných věřících. Pokud by bývala papežská kurie měla něco takového v plánu, nedostávalo by se jí k realizaci vojenských sil. Obě srážky příliš nevybočily z rámce konfliktů probíhajících na západoruských hranicích, čas od času ohrožovaných nejen katolíky – řádovými rytíři a Švédy, ale také, a to mnohdy razantněji, pohanskými Litevci. Alexandra proto rozhodně nemůžeme považovat za zachránce celé Rusi. Na druhé straně není třeba jeho zásluhy podceňovat. V letech 1240 až 1242 zachránil novgorodskou zemi před pustošením Švédy a řádovými rytíři, kteří výjimečně vkročili přímo na ruské území, a zabránil tomu, aby Švédové uzavřeli Novgorodu životně důležitý přístup k moři. V té době byl ještě velmi mladý a jako vojevůdce nemohl mít žádné velké zkušenosti. Přesto se v těchto prvních zkouškách osvědčil.⁶³ Později stál v čele mnohých vojenských akcí, které se odehrávaly v západoruském prostoru, nebo z něj přinejmenším vycházely. Ne vždy šlo o defenzívu. Roku 1256 se Ale-

61 Michail Maksimovič SOKOLSKIJ, *Něvernaja Pamjať: Geroi i antigeroy Rossii. Istoriko-polemičeskije esseje*, Moskva 1990, s. 193.

62 I. N. DANILEVSKIJ, *Russkije zemlji glazami sovremennikov i potomkov*, s. 220.

63 K diskusi o významu bitev na Něvě a Čudském jezeře přispěli v posledních letech např. Anatolij Nikolajevič KIRPIČNIKOV, *Něvskaja bitva 1240 goda i jejo taktičeskije osobennosti*, in: TÝŽ – Jurij Konstantinovič Begunov (eds.), *Kňaz Aleksander Něvskij i jejo epocha*, s. 24–30. Džon Gavard LIND, *Někotoryje soobraženija o Něvskoj bitvě i jejo značenii*, in: Tamtéž, s. 45–54; Edgar CHJOŠ, *Vostočnaja politika německogo orděna v XIII veke*, in: Tamtéž, s. 65–74; Aleksandr NE-STĚRENKO, *Aleksandr Něvskij. Kto pobedil v Ledovom pobojšče*, Moskva 2006; Anti SELART, *Livland und die Rus 'im 13. Jahrhundert*, in: *Quellen und Studien zur baltischen Geschichte* 21, Köln – Weimar – Wien 2007, s. 145–151 ad.

xandr pokusil rozšířit ruský vliv mezi ugrofinské kmeny, sídlící severně Finského zálivu. Tažení, které probíhalo v době, kdy Rus mohla být z druhé strany napadena Mongoly, kteří tehdy začínali představovat pro ruská knížectví skutečně životní problém, nebylo sice úspěšné, ale v jeho důsledku došlo k vymezení sfér ruského a švédského zájmu, které přetrvalo až do 16. století.

Mnohem složitější je vysvětlit Alexandrův smírlivý postoj k představitelům Hordy. Na toto téma probíhá mezi historiky snad ještě bouřlivější diskuse než v případě hodnocení bitev na Něvě a Čudském jezeře. Ruští badatelé často zdůrazňují Alexandrovu takzvanou východní volbu, zatímco němečtí historici pochybují, že by kníže řešil situaci své země tak jednoznačně programově nebo že by vůbec měl možnost volby.⁶⁴ Jedním z prvních, kdo s teorií východní volby vystoupil, byl ruský exilový historik Georgij Vladimirovič Vernadskij. Jeho názory vycházely z idejí eurasijství, formulovaných ve dvacátých letech 20. století. Vernadskij zdůrazňoval, že Alexandr poznal na rozdíl od haličského knížete Daniila Romanoviče, jaké nebezpečí hrozí Rusi z katolického Západu, který se snažil zotročit duši Rusů, zatímco Mongolové zotročili pouze jejich tělo. Pochopil, že jeho hlavním úkolem je bránit pravoslaví, které je základem ruské kultury a národní svébytnosti. Jeho smírlivá politika vůči Mongolům nebyla nahodilým rozhodnutím, ale promyšleným a prozíravým politickým činem.⁶⁵ Východní volbu glorifikoval také další eurasista, tentokrát sovětský badatel Lev Nikolajevič Gumiljov jako projev altruistického patriotismu, kterým se Alexandr výrazně odlišil od ostatních ruských knížat úředního období, a položil tak základy tradičnímu spojení Rusů s asijskými národy, které se rozvíjelo až do 19. století.⁶⁶

Koncem 20. století se myšlenky eurasismu objevily v ruské historiografii znovu a obnovila se také diskuse o Alexandrově východní volbě. Jedním z hlavních zastánců této teorie je Begunov. V těžkých podmínkách útluaku ze Západu i Východu si kníže musel zvolit svoji cestu. „Lze ji nazvat politikou nevměšování se a neprotivení se Tataro-Mongolům. Byla to uvědomělá politika [...] Východní volba.“ To, že se Alexandr nepostavil roku 1252 proti mongolské trestné výpravě, která směřovala proti držávám jeho bratra Andreje Jaroslaviče a haličsko-volyňského kní-

64 W. LEITSCH, *Einige Beobachtungen zum politischen Weltbild Aleksandrs Nevskijs*, s. 206; Werner PHILIPP, *Heiligkeit und Herrschaft in der Vita Aleksandr Nevskijs*, in: *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 18, 1973, s. 62.

65 Georgij Vladimirovič VERNADSKIJ, *Dva podviga sv. Aleksandra Něvskogo*, in: *Jevrazijskij vremennik* 4, Praga 1925, s. 318–337.

66 Svoje specifické pojetí problému vyložil Lev Nikolajevič GUMILJOV, *Od Rusi k Rusku*, Dauphin 2012, s. 137–150.

žete Daniila Romanoviče, znamenalo, že správně ocenil situaci. V katolické Evropě neměl spojence, katolická církev a rytíři by si východní Slované jen zotročili. Mongolové ponechali Rusům jejich mentalitu, kulturu i víru, soudí ne zcela právem Begunov, a v tomto smyslu se mohli stát spojenci Rusů. „Katolický Západ představoval větší zlo než muslimský Východ. Časem – a tomu Alexandr věřil – Rus dozraje pro otevřený boj se Zlatou hordou.“ Zatím zbývalo pouze vést s Mongoly diplomatickou hru a snažit se chránit ruský národ od záhuby. Hlavní podmínkou obnovy země byl mír s dobyvateli a postupné shromažďování sil a upevňování vojenského potenciálu, soudí tentokrát zcela v intencích starší sovětské historiografie Begunov. Alexandr chtěl zabránit zničení ruské země, proto souhlasil s tíživými daněmi a snášel násilí a ponižování obyvatel při jejich vybírání. Poněkud v rozporu s tím Begunov tvrdí, že Alexandr sloužil celý život svojí politickou činností nezištně Rusi, byl oddán rodu Rurikovců a ruské zemi a nelituje vlastního života, snažil se o zachranu lidí, takže začal být vnímán jako ochránce a spasitel, ke kterému se lidé obraceli v těžkých dobách.⁶⁷

Také Danilevskij, který hodnotí Alexandrovu úlohu v dějinách Rusi zcela odlišně než Begunov, se domnívá, že si Rus v polovině 13. století definitivně vybrala svoji cestu a zvolila mezi „sociokulturními modely vývoje: mezi Východem a Západem; mezi Asií a Evropou [...] despotickou vládou, tradiční konzervativní ekonomikou a intolerancí k jinému smýšlení.“ Východní volbu nehodnotí na rozdíl od některých jiných historiků jako progresivní, ale naopak jako tragický fenomén ruských dějin. Rozhodně ji pak nepovažuje za jedinou možnou. Jako případnou alternativu uvádí politiku litevských vládců, kteří dokázali nejen bojovat současně proti řádu německých rytířů a Hordě, ale také nad nimi vítězit. Toto srovnání však podle mého názoru poněkud pokulhává. Litva se jednak nacházela v odlišných geograficko-historických podmínkách než ruské země, přinejmenším byla mnohem více ohrožena rozpínavostí řádu než mongolskou expanzí a chánové neusilovali o zdanění jejich obyvatel. Na druhou stranu se jeví litevský velkokníže Vitold, vítěz nad řádem od Grunwaldu, který „fakticky kontroloval situaci na Krymu [...] a řešil problém, zda dosadit „v Hordě cara Tochtamyše“,“ jako nepřiliš vhodně vybraný příklad pro komparaci. Horda představovala na přelomu 14. a 15. století již zcela odlišnou politickou sílu než v Alexandrových dobách za vlády chánů Bátua a Berkeho. Danilevskij ovšem nepovažuje příklon Rusi k Východu pouze za Alexandrovu osobní volbu. Spatřuje v něm výsledek dlouhodobějšího politického směřování k modelu despotické monarchie, kterou začali budovat Jurij Dolgorukij a jeho syn Andrej

67 J. K. BEGUNOV, *Aleksandr Něvskij*, s. 124–125, 146.

Bogoljubskij, již upevnil Alexandr Něvský s pomocí mongolských chánů a v krajní podobě dovršil mnohem později Ivan IV. Hrozný. Druhým důležitým faktorem byla tradičně smýšlející společnost, která nehodlala připustit jakékoliv narušení zavedených pořádků. Příchod řádových rytířů, představitelů západní civilizace, by v očích této společnosti nutně vyvolal změny, nastolení nových forem vlády, prosazení městského živlu a především šíření jiné víry, čemuž se pravoslavní Rusové vzpírali po celá staletí. Mongolští chánové se naopak většinou nevměšovali do vlastních záležitostí ruských knížectví a především byli ve srovnání s katolíky neobyčejně nábožensky tolerantní, proto byli na Rusi chápáni jako menší zlo. Nešlo však o žádnou „idylickou symbiózu Rusi se Stepí. Dobyť je dobytí. A zotročení zůstane navždy zotročením,“ konstatuje Danilevskij.

Jiný současný ruský historik Anatol Anatoljevič Gorskij odmítá teorii o tom, že by Alexandrův příklon k mongolským podmanitelům představoval zásadní osudovou volbu mezi východní a západní orientací ruské politiky. Podle jeho názoru šlo o čistě pragmatické rozhodnutí. Knížete ovlivnila především jeho cesta do Khara Khorumu v roce 1249, během níž měl možnost si ujasnit několik podstatných okolností. Poznal, že vojenskou sílu Mongolů není zatím možné překonat, ale zároveň se ubezpečil, že chánům nejde o přímé ovládnutí ruských knížectví, nýbrž že se spokojí s daněmi a uznáním vazalské závislosti. Dále se přesvědčil také o tom, že Mongolové jsou nábožensky tolerantní a umožní Rusům dále vyznávat pravoslavnou víru. Tím se odlišovali od německých rytířů, jimž šlo o obsazení území a násilnou christianizaci jeho obyvatelstva. Jaká byla jejich vojenská síla a zda toho byli vůbec schopni, se však už Gorskij nezmiňuje.⁶⁸ Jurij Alexejevič Bulatov charakterizuje Alexandrovu zahraniční politiku po roce 1246 naopak spíše jako dovedné balancování mezi mocnými silami Západu a Východu s cílem obnovit v budoucnosti ekonomický, politický a vojenský potenciál severovýchodní Rusi a udržet její spojení s Novgorodem.⁶⁹

Lze pod tíhou tohoto poznání ještě považovat Alexandra Něvského za národního hrdinu? Než se pokusíme na tuto otázku odpovědět, položme si jinou. Kdo je vlastně národním hrdinou? Ten, koho oslavují současníci, ale jeho adoraci mnohdy odmítnou budoucí generace, nebo naopak někdo, koho začnou oslavovat teprve po delší době generace potomků? Nejde spíše o to, koho si národ z různých pohnutek na piedestal hrdiny instaluje, tedy o druhý život?

68 I. N. DANILEVSKIJ, *Russkije zemlji glazami sovremennikov i potomkov*, s. 217–219, 228.

69 Anatol Anatoljevič GORSKIJ, *Russkaja cerkov i Mongoly*, in: O. F. Kudrjavcev – V. I. Ukolova (eds.), *Aleksandr Něvskij. Gosudar, diplomat, vojn*, s. 178.

Ve svém druhém životě sehrál kníže Alexandr v ruských dějinách nepochybně velmi významnou roli. Byl chápán jako světec i jako národní hrdina, a to již brzy po své smrti. To lze snadno vysvětlit, uvádí Schenk. Alexandr Něvský žil v době, která je pro ruské kulturní povědomí traumatická: ničivou mongolskou expanzi následovalo nastolení nadvlády chánů nad ruskými zeměmi, ohrožení západních hranic řádovými rytíři, Švédy a Litevci. V „temné“ epoše se Alexandrova vítězství jevila současníkům jako „osamělé znamení naděje a pýchy“. Alexandr Něvský se stal „lehce nezřetelnou pamětní postavou“, přičemž nedostatek jistých informací nebyl na překážku, neboť jeho životopis tak nabízel velké pole pro interpretaci.⁷⁰ Faktem je, že trvalo několik desetiletí, než se po Alexandrově smrti znovu objevil vládce, který se nezabýval pouze regionálními záležitostmi, ale snažil se zastupovat zájmy všech ruských knížectví. Alexandr je ovšem hájil tak, jak sám považoval za dobré, ať již byly jeho pohnutky altruistické či nikoliv.

Byl ruskou církví kanonizovaný světec Alexandr Něvský skutečně příkladným křesťanem, neústupným obráncem pravoslaví a tvrdým odpůrcem katolíků? Kníže byl zřejmě hluboce věřícím člověkem. Rozhodně však nežil a ani nechtěl žít ctnostným životem světce. Světského života se neodříkal, nevzdal se světského panování ani za cenu ústupků mongolské Hordě. Nepodstoupil mučednickou smrt jako jiný svatý z řad rurikovských knížat, jeho současník sv. Michail Vsevolodovič Černigovský. O tom, zda se i on podrobil během svých pobytů v Hordě pohanským obřadům, jimiž podle autora legendy o Michailově životě a smrti mnozí „zahubili svou duši i tělo“⁷¹ se alexandrovské *Žitije* z pochopitelných důvodů raději nezmiňuje. Je to však pravděpodobné. Stal se sice mnichem, ale až na smrtelné posteli. Náзор, že výrazem jeho křesťanské pokory bylo pokojné přijetí nadvlády Hordy ve smyslu biblického „Kdo se protiví moci, protiví se Božím pořádkům“,⁷² který zastává Danilevskij, vyvolává otázku, proč se Alexandr postavil vpádům západních útočníků, kteří navíc byli křesťany. Úloha obránce západoruského území před dobyteli jiné víry mu připadla s funkcí novgorodského knížete, kterou zastával prakticky od nejútlejšího věku. Ostatně nebránil tyto hranice jenom před katolíky, křižáky a švédskými bojovníky, ale také před pohanskými Litevci, kteří – jak ukázal další vývoj – představovali pro Rusy větší a vytrvalejší nebezpečí než katolíci. To však nebylo pro žádného z Alexandrových hagiografů nebo adorantů podstatné.

70 Jurij Aleksejevič BULATOV, *Aleksandr Něvskij. Meždu Vostokom i Zapadom*, in: Viktorija Ivanova Ukolova (ed.), *Istoričeskije orientiri rossijskoj gosudarstvennosti*. Aleksandr Něvskij. Materialy obščestvenno-naučnoj konferenci (4–5 dekabnja 2007), Moskva 2008, s. 70.

71 F. B. SCHENK, *Aleksandr Nevskij*, s. 28–29.

72 *Písemnictví ruského středověku*, s. 309.

Přijmeme-li vyprávění soudobých pramenů doslova, vyvstane před námi obraz knížete jako neochvějného zastánce „pravé“ víry, který nikdy neuvažoval o tom, že by bojoval proti Mongolům s pomocí západních panovníků nebo katolické církve, a nabídky, které mu dělal papež, striktně odmítl. Jakmile však podrobíme nepřiliš bohatou pramennou základnu kritickému hodnocení vzhledem k době a okruhu, v jakém vznikala, ocitáme se v začarovaném kruhu jednostranného pohledu, odpovídajícího zájmům tehdejší ruské církve. Úvaha, co mohl kníže spojenectvím s papežskou kurií získat, v ní samozřejmě nenachází místo. „Alexandr si však jako státník stěžl mohl dovolit takový luxus a být takovým iracionálním požíračem katolíků, jak líčí ruští duchovní 13. století a historikové 19. a 20. století,“ tvrdí Leitsch. Ve skutečnosti byl ve vztahu ke katolíkům mnohem prozíravější, plánoval např. sňatek svého syna s norskou princeznou, jeho jménem byla uzavřena obchodní smlouva s německými kupci z Pobaltí.⁷³ Připustíme-li tyto okolnosti, objeví se nám místo zaníceného ochránce pravoslaví, mnohem životnější postava pragmatického vládce, jenž při svých rozhodnutích musí brát v potaz spletité okolnosti, v nichž se ruské země nacházely.

Alexandr byl zastáncem pravoslaví a nepřipouštěl možnost církevní unie s Římem, to bylo ostatně typické i pro mnoho pozdějších ruských vládců. Spolupracoval s ruskou ortodoxní církví, především s metropolitou Kirillem, a podporoval ji. To vše mělo samozřejmě také politický kontext. Spojení s papežskou kurií, která nabízela pouze sliby, jež bývaly plněny jen zčásti, jak se o tom přesvědčil např. haličsko-volyňský kníže Daniil Romanovič, se nezdálo být Alexandrovi příliš perspektivní. Pokud však byly kontakty s katolíky výhodné, nezřídka se jich.

Nejtěžší je odpovědět na otázku, zda byl hrdina bitev na Něvě a Čudském jezeře skutečným zrádcem Rusů, který beze cti kolaboroval s jejich životním nepřítelem. S chány Zlaté hordy opravdu spolupracoval nebo přinejmenším jednal tak, aby se neprotivil jejich vůli. Co ho k tomu vedlo, nevíme. Byl snad opravdu přesvědčen o tom, že právě tato smířlivá politika bude pro jeho zemi za daných nepříznivých okolností tou nejméně škodlivou a možná jen dočasnou záležitostí, neměl na výběr nebo byl veden čistě sobeckými zájmy získat a udržet si alespoň formální post vrchního vládce ruských zemí? Kdo však dokáže proniknout do myšlenek dávno nežijící historické osobnosti a složité spleti osobních motivací?

Fennellovo příkré stanovisko je třeba odmítnout.⁷⁴ Alexandr nebyl podle našeho soudu zrádcem, řídícím se pouze vlastním prospěchem, pragmatickým po-

73 I. N. DANILEVSKIJ, *Russkije zemlji glazami sovremennikov i potomkov*, s. 221.

74 W. LEITSCH, *Einige Beobachtungen zum politischen Weltbild Aleksandrs Nevskijs*, s. 208.

litikem však zcela jistě ano. Projevilo se to jak ve vztahu ke katolickému Západu, především k papežské kurii, tak ve vztahu k Hordě. Na obranu jeho pochybnosti budící východní politiky uveďme, že kníže ani žádný z jeho současníků neměli s podobnou situací historickou zkušenost. Kočovníci, se kterými Rusové dosud přišli do kontaktu, sice ohrožovali ruské země častými kořistnickými nájezdy a drancovali je, ale nebezpečnými sousedy nebyli, neboť se je zatím nikdy nepokusili ovládnout. Mongolská nadvláda představovala v ruských dějinách zcela neznámý fenomén a v Alexandrově době se nové poměry teprve utvářely. Tehdy jistě věřili spíše tomu, že vše bude mít brzký konec a že Mongolové zase brzy odtahnout jako v roce 1223 „neznámo, odkud přišli a kam se poděli“, nebo že se mohutná mongolská říše stejně brzy rozpadne, jak tomu napovídaly nejrůznější mocenské rozepře, o nichž musela vědět přinejmenším ruská knížata, nucená stýkat se s mongolskými chány. Ostatně politická rozdrobenost byla v chápání představitelů tehdejších ruských zemí přirozeným stavem věcí. Kdo mohl tušit, že stojí na počátku dlouhé a velmi obtížné historické epochy tvrdé poroby?

Alexandr nepochybně patřil mezi ostatními Rurikovci k těm výjimečnějším a schopnějším. Snažil se o vybudování silné knížecí moci, úspěšně hájil zájmy novgorodské země proti západním sousedům, ve vztahu k mongolským chánům byl hlavním politickým představitelem rozdrobené Rusi. Žil však ve složitých politických poměrech, které byly důsledkem nejen mongolské expanze a poroby, ale také velké nesvornosti knížat rurikovské dynastie, což vytvářelo situaci, která před něj postavila těžké úkoly a těžká rozhodnutí. Mějme však na paměti, že úplnou odpověď na otázku, kým byl Alexandr Něvský ve skutečnosti, však nebudeme kvůli povaze dochovaných pramenů znát nikdy.

SUMMARY

With the exception of a brief period in the 20th century, Alexander Nevsky always occupied a significant role in the cultural consciousness of Russians and the collective identity of Russian history, which has been transformed in the interest of the ideals of certain social strata and interest groups, the Orthodox Church, circles of government officials, and the nationally-conscious society of the 19th century.

He began to be venerated in the intentions of the church as a ruler-saint, who had stood up to Catholic aggressors. His importance waxed in connection with the defeat of the Tatars in the Battle of Kulikovo 1380, when he began to be perceived as a defender of the unifying principality of Muscovy. His glorification (canonization) in 1547 then became another impulse for the further flowering of his cult. However, within the framework of the ideology of the Muscovy Tsardom that was taking shape, a new interpretation of Nevsky's personality appeared: the prince was presented as an important sovereign and the founder of a ruling dynasty. This dynastic interpretation made use of parallels between his victory over the Swedes with the Neva battle and transformed Alexander into the role of the defender of the Russian Empire, and it culminated during the rule of Peter I. A similar parallel, his victory over the Order of Teutonic Knights, were later utilized for party propaganda during the Second World War. In the 19th century, Alexander was primarily perceived as a Russian national hero dedicated to his homeland, as a result of the upsurge in national consciousness and the growing interest in the past. The process of transformation of the perception Alexander's personality has still not been completed, for interest in him still persists. The medieval prince presently occupies the position of an important saint and patron, as well as an illustrious military commander and patriot.

Answering the question of who Alexander Nevsky really was is very difficult, because period sources provide insufficient information, while later sources bear much more testimony to tradition than reality. It is necessary to reject uncritical hagiographies or panegyrics as well as excessively critical perspectives. The prince was not an altruist or an egoist, but above all else a pragmatic and realistically-oriented politician who found himself under the difficult circumstances of the beginning of the Golden Yoke and disunity among the Rurikid princes. Alexander Nevsky had to make hard decisions and most likely did so in such a way that – in his judgment – the Russian lands would prosper, or at the very least he selected the least-unfavorable solutions.

STUDIE

Vnitřní procesy maďarské sovětizace 1944–1949 (Několik poznámek)¹

EVA IRMANOVÁ

Historický ústav Akademie věd, v. v. i., Praha

Internal Processes of Hungarian Sovietization 1944–1949 (Several Observations)

The end of the Second World War along with the total defeat of Germany and its satellites brought a new ordering of Europe, where the countries of Central and Southeast Europe, without regard for whether they belonged among the victors or the vanquished, fell into the sphere of the Soviet Union's influence. In significant ways, this new geopolitical situation influenced the radical social and political changes that were taking place in these countries, as well as their internal and foreign policies. Along with their northern, southern and eastern neighbors, Hungary also became part of the Soviet's sphere of interest. The implementation of the process of Sovietization manifested within the internal politics of Hungary was manifested through a gradual constriction of political alternatives from limiting pluralism all the way to establishing a Stalinist dictatorship.

Key words: Hungary, Sovietization, People's Democracy, coalition governments 1945–1947, Soviet interference, liquidation of anti-communist opposition

1 Článek byl vypracován s podporou grantového projektu GA ČR 409/03/0043.

Při zkoumání poválečného vývoje zemí střední a jihovýchodní Evropy, které se ocitly v sovětském bloku, nutně vyvstává otázka, zda jejich další osudy, tj. proces sovětizace a rozdělení Evropy, k nimž posléze došlo, byly už předem determinovány dohodami spojenců ještě během druhé světové války, v Teheránu v roce 1943, v Moskvě v roce 1944 a především v Jaltě v únoru 1945. Na první konferenci Velké Trojky v Teheránu dostal Stalin od svých západních spojenců souhlas ke změně hranic Polska, tj. měl si ponechat tu část polského území, které získal na základě německo-sovětského paktu v srpnu 1939. Zároveň byli Stalinovi partneři poprvé konfrontováni s rizikem, že se Sovětský svaz stane po válce ve střední a východní Evropě dominantní mocností. Tzv. procentová dohoda uzavřená mezi Churchilllem a Stalinem na jednání v Moskvě v říjnu 1944 stanovila zóny vlivu na Balkáně, ale nedávala Stalinovi volnou ruku k jeho sovětizaci, stejně jako to nečinila jaltská dohoda, jejímž hlavním bodem byla otázka rozdělení Německa. Kromě toho byla na konferenci v Jaltě přijata Deklarace o osvobozené Evropě, v níž však žádná zmínka o rozdělení světa mezi velmocí není. Velmocí naopak slíbily „napomáhat národům osvobozeným z nadvlády nacistického Německa i národům bývalých satelitních států Osy v Evropě, aby demokratickými prostředky vyřešily naléhavé politické a hospodářské problémy“. Deklarace ale neobsahovala žádné prostředky, které by zaručovaly její plnění, a „spočívala na pochybné hypotéze, že Stalin a západní představitelé dávají stejný význam slovům jako demokracie, suverenity nebo nezávislost. [...] Jalta nebyla spiknutí s cílem rozdělit Evropu, ale přispěla k legitimizování sovětského ovládnutí střední Evropy výměnou za sliby, které nikdy nebyly splněny a ani tak nebyly míněny.“² K rozdělení Evropy došlo až později, na druhé straně však na konci války už byly podmínky pro rozdělení světa připraveny. Rozhodující bylo, že zásadní podíl Rudé armády na porážce nacistického Německa chápal Stalin jako právo vytvořit proti jakékoli možné německé hrozbě nárazníkové pásmo, mající za úkol hájit sovětské bezpečnostní zájmy. Navíc západní velmocí, především Spojené státy, daly jasně najevo, že střední Evropa v jejich politice prioritní místo zaujímat nebude. Kromě toho Spojené státy považovaly spolupráci se Sovětským svazem na poválečném uspořádání světa za nezbytně nutnou a nechtěly proto vyvolávat s Moskvou žádné spory, které by ji mohly narušit.

Jakkoli byla ve střední Evropě situace nakloněna tomu, aby se země střední a východní Evropy staly sovětskými satelity ihned, Stalin se nejprve omezil na

2 Jiří VYKOUKAL – Bohuslav LITERA – Miroslav TEJCHMAN, *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*, Praha 2000, s. 57–58.

obranu pozic, které v těchto zemích získal, a komunistickou moc se rozhodl uplatňovat postupně. Středovýchodní Evropa figurovala ve Stalinových představách tak, aby zde vznikly koaliční vlády, ale zatím bez komunistické hegemonie. Komunistické strany v jednotlivých zemích se dočasně zřekly svého revolučního programu ve prospěch realizace politiky tzv. lidové demokracie a vytvoření koaličních vlád.

S prohlubujícími se tendencemi k rozdělování Evropy na dva tábory v roce 1947 docházelo v zemích střední a východní Evropy k urychlení procesu přebírání moci komunistickými stranami. Ve srovnání s Československem, kde došlo ke komunistickému puči až v únoru 1948, v Maďarsku komunisté zvolili okamžik akce nepokrytého přebírání moci už v létě 1947. Nekomunistické síly v obou zemích byly v zajetí stejné osudné iluze. Věřily, že s komunisty je možno dospět ke společnému jmenovateli a že komunisté s nimi mají společný zájem o nějaký „historický kompromis“. Komunistickým vůdcům byl tento omyl jejich koaličních partnerů zřejmý a také jej vědomě využívali. Mezitím stále zvyšovali cenu své spolupráce, stále určovali nové strategické cíle, vytyčovali ještě významnější požadavky. Trvalo dlouhou dobu, než jejich koaliční partneři poznali, že základem spolupráce není politická rovnoprávnost, a když to nakonec vyslovili, vystavili se útokům komunistické propagandy. Parametry politické partie tak určovali výhradně komunisté. Jakoli se metody uplatňované v procesu sovětizace v jednotlivých zemích podobaly, existovaly mezi nimi i významné rozdíly. Nejpodobnější rysy vykazoval tento proces v Československu a v Maďarsku a stejně tak toto tříleté demokratické období (1945–1947) bylo důležitým odkazem při maďarském (1956) a československém (1968) pokusu o demokratizaci socialistického systému.

* * *

Role maďarské komunistické emigrace

Fatální úlohu při určování budoucího zahraničního postavení Maďarska i jeho vnitřního uspořádání sehrála sovětská okupace, která znamenala nejen přítomnost Rudé armády, ale i velmoci disponující vědomím poslání světové revoluce a jejím prostřednictvím zastupovaná revoluční ideologie, kterou představovali komunisté, navrátilí se z Moskvy. Podstatou této revoluční ideologie bylo přesvědčení, že z dlouhodobé perspektivy je vítězství socialistické revoluce v celosvětovém měřítku nevyhnutelné a že nejdůležitějším historickým úkolem komunistů je vytvoření

proletářské diktatury, která povede ke komunismu, beztřídní společnosti, zrušení soukromého vlastnictví a k socialismu sovětského typu.³

Pro uskutečnění sovětské politiky v Maďarsku představoval nejpodstatnější garanci tábor maďarských komunistů žijících více než dvě desetiletí v Sovětském svazu. Členové maďarské komunistické emigrace měli vedoucí pozice na střední i vysoké úrovni v Komunistické internacionále, v jejím aparátu, a přirozeně se vrátili domů se zcela rozhodnými představami o dalším poválečném vývoji v Maďarsku. Moskevská komunistická emigrace formulovala svůj návrh programu o poválečném uspořádání v Maďarsku na tajných jednáních 13., 20. a 28. září a 7. října 1944 s cílem vytvořit „akční program“ a stanovit, jaká bude její úloha v poválečném Maďarsku. V té době už bylo jasné, že celé území Maďarska osvobodí Rudá armáda, což pro maďarské komunisty v moskevské emigraci znamenalo vyhlídku, že se do vlasti vrátí už nikoli jako spiklenci a agitátoři, ale jako svobodní občané nového Maďarska, navíc disponující rozhodujícím vlivem. Jednání měla dva vedoucí řečníky, ani jeden z nich však nemluvil o tom, že by komunistická strana měla v poválečném Maďarsku usilovat o vedoucí úlohu. Naopak v intencích sovětských představ zdůrazňovali, že v zájmu získání co možná nejširší podpory je třeba propůjčit novému systému budovanému se sovětskou armádou v zádech národní a demokratický charakter. V tomto duchu hlavní komunistický ideolog József Révai, který byl propagátorem národně frontového sbližení, analyzoval myšlenku, že strana si musí jako cíl vytyčit pomalou, dlouhodobou přeměnu maďarské společnosti. Velký důraz kladl na to, aby v následujících měsících a letech byla duší národních snah právě komunistická strana, s ohledem na to, že šanci být realizována bude mít jen taková přeměna, která bude mít zpočátku národní charakter. Za prvořadý úkol považoval uskutečnění pozemkové reformy, s tím, že komunistická strana nesmí připustit, aby pozornost od prosazení reformy, jakož i od ostatních sociálních a ekonomických reforem odvrátila stejně populární otázka, a to kudy budou vedeny hranice mezi Maďarskem a jeho sousedy.

Druhým hlavním řečníkem byl Ernő Gerő. Ten ve své přednášce ze 7. října pod názvem „Maďarská demokracie a komunistická strana“ konstatoval, že strana se musí zasazovat o demokratickou přeměnu a nikoli o proletářskou diktaturu, už jen proto, že otázka komunismu si nyní v Maďarsku stojí hůře než v letech 1918–1919 před zavedením komuny, neboť antibolševismus se velmi rozšířil a Horthyho propaganda infikovala velkou část průmyslového dělnictva. Jako pozitivní vývoj ale vzal v úvahu fakt, že jisté „antidemokratické, ale protiněmecké“ živly začaly hledat

3 Mihály BIHARI, *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*, Budapest 2005, s. 36–37.

styky s levicí. Za podstatné pak považoval, aby komunisté v Maďarsku tak jako všude v Evropě „vstoupili do takových vlád, které projevují být jen malou šanci vydat se směrem k lidové demokracii“. „...Redukujme naše nepřátele, rozdrťme feudalismus a proněmecký kapitalismus.“ Pokud se týče pojmu lidová demokracie, Gerő ho chápal v tom smyslu, že program strany musí být tak pružný, aby žádná slušná vrstva maďarské společnosti v něm nenašla nic odsouzeníhodného. Jinak řečeno, komunistická strana nechť je připravena ke spojení s každou třídou, nikoli pouze s průmyslovým proletariátem a rolnictvem.⁴ Většinu účastníků jednání smířlivé a umírněné tendence v projevech hlavních řečníků zaskočily a v diskusi je zpochybňovali. Gerő to označil za „chybné názory“ a zopakoval důvody, které přiměly stranu k dodržování postupných kroků.

József Révai a Ernő Gerő pak ve druhé polovině října sestavili v Moskvě „akční program“ strany. Révai ho uvedl tím, že „[...] jako hlavní cíl jsme si vytyčili uskutečnění svobodného, nezávislého, demokratického Maďarska. [...] MKS si dnes nemůže na svůj prapor napsat proletářskou diktaturu a socialismus, protože by tak mohla ztížit boj /proti Němcům/. [...] Hlavní věc je: vyhnat Němce ze země [...] Ale kdybychom chtěli proletářskou diktaturu a socialismus, bylo by to uskutečnitelné.“⁵ Akční komunistický program byl předán Jiřímu Dimitrovovi, který jej poslal ke schválení Stalinovi a Molotovovi. V zájmu zdůraznění národního charakteru komunistické strany byla provedena i malá úprava oficiálního názvu strany – ze Strany komunistů Maďarska (Kommunisták Magyarországi Pártja) na Maďarskou komunistickou stranu (Magyar Kommunista Párt; MKS). Strana tak přijala stanovisko, že kromě rudého praporu vezme za svou i maďarskou národní červeno-bílo-zelenou trikoloru. Stalin pak maďarské předáky upozornil, že je třeba uklidnit obavy západních spojenců z okamžité sovětizace, a proto pluralistická a demokratická mezihra v Maďarsku bude trvat několik let.⁶

Dalším hlediskem, na které sovětské vedení z taktických důvodů kladlo váhu a na které maďarské komunisty upozorňovalo, byla židovská otázka. Kvůli antisemitismu významné části maďarských středních vrstev a v zájmu zdůraznění národního charakteru nového režimu Sověti navrhovali, aby komunističtí vůdci židovského původu, které jako osoby bez nacionalistické náklonnosti považovali za vhodné pro úlohu maďarských „místodržících“, projeví v době rozdělování vedoucích postů jistou zdrženlivost. Bývalý vůdce Kominterny Dimitrov se podle Rákosiho vy-

⁴ Charles GATI, *Magyarország a Kreml árnyékában*, Budapest 1990, s. 40–41.

⁵ László BORHI, *Megalkuvás és erőszak*, Budapest 1997, s. 108.

⁶ Ch. GATI, *Magyarország*, s. 43.

jádril, že „židovské soudruhy“ je třeba zaměstnat pokud možno na takových místech, „kde se mohou využít jejich znalosti, aniž by se stýkali se širokými lidovými masami, například v redakcích a na jiných místech“.⁷ Jak vedoucí představitelé maďarské komunistické emigrace toto doporučení akceptovali, dokládá Rákosiho dopis Zoltánu Vasovi. V něm Rákosi Vase upozorňuje, že zatím nemůže počítat s vedoucími pozicemi ve straně, protože vedle čtyř vysokých vedoucích představitelů židovského původu, jako byli Ernő Gerő, József Révai, Mihály Farkas i sám Rákosi, je třeba dát adekvátní řídicí úlohu křesťanu Imre Nagyovi.⁸

Za maďarského komunistického vůdce číslo 1 si Stalin vybral Mátyáse Rákosiho. Vedle jeho proslulosti v mezinárodním komunistickém hnutí ho považoval za vhodnou osobu v první řadě proto, že byl sovětskému vedení v mnohém zavázán. Tím, že si Stalin Rákosiho v roce 1940 vyžádal z maďarského vězení výměnou za ukořisťené maďarské prapory z revoluce 1848–1849, mu pravděpodobně zachránil život. Kromě toho Rákosi v době svého pobytu ve vězení v roce 1925 vyzradil maďarské policii údaje spojené s činností Kominterny. Stalin to věděl, ale nijak proti němu nepostupoval. Rákosiho loajalita, či spíše věrnost Moskvě tak byla zaručena. Na konci prosince 1944 měla Maďarská komunistická strana 3058 členů a její vedení tvořili téměř výhradně lidé, kteří se vrátili z Moskvy. Sovětský svaz maďarské komunisty ve všech ohledech podporoval, ti pak bez výhrad vykonávali příkazy sovětského vedení. O mimořádně úzkých vztazích maďarských a sovětských komunistů svědčí i fakt, že protokoly o zasedáních vedoucích orgánů MKS byly zasílány Mezinárodnímu oddělení VKS(b) (Всесоюзная коммунистическая партия большевиков), kde byly založeny mezi jejich dokumenty. To se týkalo i dokumentů ze společných zasedání výborů Sociálně demokratické strany a MKS.⁹

Počátky ustanovení nového režimu

Nejdůležitější kroky vztahující se k vytvoření nového maďarského politického systému se na území osvobozeném a okupovaném sovětskou armádou udály v listopadu – prosinci 1944. Na jednáních v Moskvě, kde bylo připravováno vytvoření prozatímního národního shromáždění, se velmi aktivně podílel Ernő Gerő, který pak od 12. prosince v Debrecíně řídil přípravné práce z maďarské strany. Přípravám při

7 Mátyás RÁKOSI, *Visszaemlékezések 1940–1956*, 2. sv., Budapest 1997, s. 925.

8 Ignác ROMSICS, *Magyarország története a XX. században*, Budapest 1999, s. 278.

9 L. BORHI, *Megalkuvás*, s. 108.

vytváření prozatímního národního shromáždění a prozatímní vlády poskytlo sovětské vedení mocnou podporu. V listopadu 1944 byly obnoveny, resp. v Segedíně vytvořeny ústřední orgány Maďarské komunistické strany, Národní rolnické strany (Nemzeti Parasztpárt), Nezávislé malorolnické strany (Független Kisgazda Párt), Sociálně demokratické strany (Szociáldemokrata Párt) a Občanské demokratické strany (Polgári Demokrata Párt). V polovině listopadu komunisté, malorolníci a Národní rolnická strana jako výsledek legální a veřejně projevené solidarity v Segedíně ve společně redigovaném listě *Délmagyarország* (Jižní Maďarsko) uveřejnili první koaliční dokument, který podepsali vůdci těchto tří stran. Signatáři určili list *Délmagyarország* za noviny vytvářející se Maďarské národní fronty nezávislosti (Magyar Nemzeti Függetlenségi Front). V posledních listopadových dnech oznámila svůj úmysl připojit se k Maďarské národní frontě nezávislosti Sociálně demokratická strana a Občanská demokratická strana. Tím byly vytvořeny i orgány pro integraci a spolupráci stran, instituce mezistranických konferencí. Na základě dohody vedoucích politiků Maďarské národní fronty nezávislosti vznikl 14. prosince Přípravný výbor Prozatímního národního shromáždění, který tvořilo 17 delegátů zastoupených stran. Programové a integrační orgány a instituce Fronty nezávislosti koordinovaly svá rozhodnutí se sovětskými vůdci, a to především prostřednictvím Ernő Gerőa.

Návrat komunistů žijících v Sovětském svazu do vlasti, jejich zastoupení ve znovu se formujících politických organizacích a vládních orgánech byl z hlediska velmocenské politiky choulostivá otázka. Domů se navracející komunisté vystupovali jako nejorganizovanější síla a svým rozhodným programem od počátku usilovali ve zcela rozhárané politické situaci o dominanci. Politiky vracející se domů z moskevské emigrace v několika vlnách charakterizovaly taktická sebeuměřenost, oslabený radikalismus, ale zároveň rozhodná snaha o získání moci. Při formulování svých plánů na přestavbu politicko-mocenského systému a změnu společenského řádu dbali na to, aby svoje politické síly, ochotné ke kompromisu, integrovali do nových mocenských a vládních struktur. Taktika sebeuměřenosti hrála úlohu i v tom, proč se na moskevských jednáních týkajících se složení maďarské prozatímní vlády, která probíhala pod vedením Vjačeslava M. Molotova a za příležitostné osobní účasti Stalina, objevila jména tří horthystických osobností a komunistická strana byla zastoupena jen dvěma. Stalin soudil, že návrat vůdců komunistické strany, žijících v Moskvě, by mohl západní spojence zneklidnit. Vysvětlení domácím komunistům, kteří právě vystoupili z ilegality, podal na jejich zasedání v Pešti Ernő Gerő. Argumentoval tím, že tento postup vyžaduje mezinárodní situace. Sovětský

svaz chce v otázce Maďarska vyhrát diplomatickou bitvu, dosáhnout v něm rozhodující vliv, a k tomu je potřeba vytvořit podmínky, které nemohou být pouze vojenské, a to tak, aby Angloameričany nepoplašily. Podle Geróa protiváhu vládě mělo tvořit národní shromáždění.¹⁰ Na zohlednění velmocenských hledisek poukázal József Révai na zasedání segedínských komunistů 19. listopadu 1944: „Anglie a Amerika by komunistickou vládu neuznaly. Kdo tedy teď chce socialismus a proletářskou diktaturu, jen ztěžuje protiněmeckou politiku.“¹¹

Začátkem listopadu 1944 vytvořili z Moskvy se navráťivší i domácí komunističtí předáci (Ernő Gerő, Imre Nagy, József Révai, Mihály Farkas – Rákosi přijel z Moskvy později – a János Kádár, Antal Apró, Gyula Kállai) prozatímní ústřední vedení Maďarské komunistické strany. Strana 30. listopadu v Segedíně v listu *Néplap* uveřejnila svůj program pod názvem „Program demokratické obnovy a pozdvižení Maďarska“, který formuloval Ernő Gerő. Text byl schválen v Moskvě. V polovině prosince pak Gerő v koordinaci s představiteli stran sdružených v Maďarské národní frontě nezávislosti vypracoval dokument, schválený sovětským vedením, který 21. prosince 1944 jako „Provolání prozatímního národního shromáždění“ přijaly v Debrecíně strany sdružené v Maďarské národní frontě nezávislosti. Dokument se charakterizoval jako poselství k maďarskému lidu a zároveň i jako zakládací listina prozatímního ústředního státního orgánu. Prohlášení úvodem konstatovalo, že je třeba se rozejít s hitlerovským Německem, uzavřít příměří se spojeneckými mocnostmi a Maďarsko, které se ocitlo v ruinách, znovu vybudovat. V prohlášení se dále pravilo: Vzhledem k tomu, že země nemá suverénní zastoupení, nemá parlament, vytváří se ve jménu maďarského lidu, maďarského národa Prozatímní národní shromáždění. Za jedno ze svých nejdůležitějších poselství prohlášení vytyčilo vytvoření národní jednoty, připojení se k zápasu demokratických národů, vybudování nezávislého, svobodného, demokratického Maďarska. Prohlášení pak zmiňovalo nedotknutelnost soukromého vlastnictví a přidělení půdy statisícům bezzemků.¹² Prozatímní národní shromáždění sestávalo z 230 členů, z nichž bylo 71 komunistů, 38 sociálních demokratů a 19 reprezentovalo svobodné odbory.

Prozatímní shromáždění další den zvolilo prozatímní vládu. V ní byli vedle bezpartijního Gézy Telekiho a tří horthystických důstojníků (Béla Miklós Dálnoki, který se stal předsedou vlády, Gábor Faraghó a János Vörös) zastoupeni tři ministři

10 György GYARMATI, *A közigazgatás újjászervezése az „ideiglenesség” korszakában*, Történelmi Szemle, 1996, 1, s. 73.

11 Mihály KOROM, *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányja és fegyverszünet 1944–1945*, Budapest 1981, s. 286.

12 Srov. M. BIHARI, *Magyar politika*, s. 45.

za MKS, po dvou za sociální demokracii a malorolníky a jeden za Národní rolnickou stranu. Občanská demokratická strana žádné ministerské křeslo nezískala.¹³ Poměr zastoupení komunistů v parlamentu a získání ministerských pozic zásadního významu vyjadřovaly fakt, že komunistická strana hodlala plnit vedoucí a rozhodující úlohu. Komunisté získali zásadní ministerstva – v zájmu realizace pozemkové reformy ministerstvo zemědělství, a s argumentem dozoru nad policií ministerstvo vnitra. Funkci ministra vnitra nejprve zastával tajný člen komunistické strany, oficiálně člen Národní rolnické strany Ferenc Erdei, krátce Imre Nagy a později László Rajk. Třetím komunistickým ministrem (obchodu a dopravy) byl József Gábor.

Vzniklá forma struktury státu se zásadně lišila od struktury maďarského státu mezi dvěma světovými válkami, a to z hlediska obsahu, zastupitelského poměru, charakteru parlamentních stran, jejich politického programu, společenské podpory a legitimacy. Do listopadových voleb v roce 1945 tato konstrukce organizace státu zabezpečovala dominanci Maďarské komunistické strany, pokud se týče přinášených rozhodnutí, budování represivních organizací a dozoru nad nimi a nezpochybnitelnou mocenskou převahu komunistů jak ve formálně fungujících, tak zákulisních organizacích a na neveřejných jednáních. Oproti tomu prozatímní národní shromáždění, jeho prostřednictvím zvolená prozatímní vláda, jakož i k ní vázané orgány – Politický výbor, Národní generální rada – vznikly sice na základě představ moskevského vedení a představitelů maďarské komunistické emigrace v Moskvě, tzv. moskovitů, ale v souladu s očekáváním západních spojeneckých mocností byl v Maďarsku vzkříšen a uplatňován parlamentní systém více stran a koaliční vládnutí.

Prozatímní vláda, v souladu s předpisy dohody o příměří podepsané 20. ledna 1945 v Moskvě, 26. února zrušila strany a organizace fašistického charakteru, mezi nimi Szálasiho Stranu šípových křížů, maďarskou nacionálně socialistickou stranu a Imrédyho Stranu národní obnovy, jakož i bývalou vládní stranu, Stranu maďarského života (Magyar Élet Pártja). Ty se rozpadly už dříve spolu s horthystickou státní mašinérií a jejich vůdci buď uprchli, nebo upadli do zajetí. K obnovení „starých“ pravicových a krajně pravicových stran ve smyslu dohody o příměří (a poté mírové smlouvy) nemohlo dojít. Koaliční strany zároveň – a v tomto ohledu se názory vedoucích představitelů MKS a malorolníků nelišily – v zájmu toho, aby zabránily roztržitému demokratickým silám a rozdrobení jejich společenské základ-

13 István VIDA, *A magyar népi demokrácia pártpolitikai struktúrája 1944–1948*, Történelmi Szemle, 1985, 1, s. 27.

ny, byly rozhodnuty vznik dalších politických stran nepodporovat. Spojenecká kontrolní komise, jejíhož souhlasu bylo ve smyslu dohody o příměří třeba při zakládání nových stran, rovněž nesouhlasila s tím, aby se na maďarském politickém životě podílelo příliš mnoho politických uskupení. Předválečné menší opoziční strany se na jaře 1945 připojily k Nezávislé malorolnické straně, která mezi občanskými stranami získala monopolizované postavení.¹⁴

Stranická politická struktura se na maďarské politické scéně vytvořila v srpnu – září 1945 za účasti sedmi stran. Vládní strany vybudovaly síť svých místních orgánů ve dvou třetinách obcí a počet jejich členů rychle rostl. Jejich činnost zahrnovala celý společenský, hospodářský, politický a kulturní život. Politické strany, především pak do koalice sdružené demokratické orgány, se staly rozhodujícím a řídícím prvkem politického života, nejdůležitějším zdrojem politické autority.

Charakter demokratických stran, které se objevily na scéně veřejného života po osvobození, jejich politické cíle, společenské pozadí i politické způsoby se od sebe samozřejmě významně lišily. Při prvním pohledu je možno strany rozdělit do dvou skupin – na koaliční strany uplatňující moc a na strany mimo koalici. V době vytvoření Fronty nezávislosti byla jejím členem i Občanská demokratická strana. V květnu 1945 ale koaliční strany na zasedání Politického výboru Prozatímního národního shromáždění prohlásily, že Fronta nezávislosti má jen čtyři členy – Maďarskou komunistickou stranu, sociální demokracii, Národní rolnickou stranu a malorolnickou stranu, a rozhodly, že napříště každou žádost dalších stran o přijetí do Maďarské národní fronty nezávislosti odmítnou. Tím Občanskou demokratickou stranu de facto z koalice vyloučily, i když de jure k tomu nedošlo. Koaliční strany se obávaly, že poté, co byl v dubnu 1945 předsedou Občanské demokratické strany zvolen hrabě Géza Teleki, tehdejší ministr náboženství a vyučování, vstoupí do strany konzervativní klerikální skupiny, toužící se dostat k moci. Tyto obavy však nebyly opodstatněné.¹⁵

Počet stran ve Frontě nezávislosti (čtyři) po celé období koaličního vládnutí zůstal nezměněn. Potud se vládní koalice jevila jako stabilní, stranická struktura však zdaleka taková nebyla. Strany tvořící koalici – do jisté míry s výjimkou Národní rolnické strany – byly autonomní politické organizace, fungovaly samostatně, podle svých vlastních zájmů, ideologie a politiky, a podle očekávání mas. Jakkoli se od sebe strany na levém a pravém křídle politického spektra kvalitativně lišily, existovala mezi nimi i názorová shoda: obnova ekonomiky, likvidace pozůstatků fašis-

¹⁴ Tamtéž, s. 29.

¹⁵ Tamtéž.

mu, pokračování v demokratizaci společensko-politických poměrů. Jistý konsensus vytvořený mezi vládními stranami v nejdůležitějších zahraničněpolitických a vnitropolitických otázkách se více méně udržel až do konce roku 1946.

Programy politických stran zastoupených v Maďarské národní frontě nezávislosti a jejich realizace představovaly skutečně zásadní změnu dosavadního režimu. V programech a vytyčovaných cílech dominovaly společné rysy a stejné rozhodné požadavky: vytvoření demokratického Maďarska, zabezpečení sociální spravedlnosti, uznání soukromého vlastnictví a bezpodmínečné zabezpečení práv na svobodu. Je třeba zdůraznit i to, že programy, které byly připraveny a zveřejněny ještě před parlamentními volbami v listopadu 1945, se objevily v takové mezinárodní situaci, kdy válka sice už skončila, ale vojska spojeneckých mocností ještě okupovala obsazené země. Sovětský svaz se mezinárodními dohodami zavázal zabezpečit fungování demokratických stran, svobodné volby, na jejich základě vytvořeného parlamentu a vlády, existenci systému více stran, jakož i vystoupení proti válečným zločincům, pohnání jich k právní odpovědnosti a rozpuštění fašistických organizací.

Program každé strany se rozhodně distancoval od fašismu, od nyílašovského režimu, od ideologie spočívající na rasové a jiné nadřazenosti. Neobjevil se žádný odkaz na budování socialismu sovětského typu nebo spojený s okamžitým požadavkem společenského a politického uspořádání na základě marxismu-leninismu. Každá strana vzala na vědomí, že omezení mezinárodní suverenity Maďarska, přítomnost sovětských jednotek a okupace země budou trvat do té doby, dokud nedojde k podpisu definitivní mírové smlouvy. Žádná ze stran rovněž nezpochybňovala požadavek Sovětského svazu, aby v zemích, které s ním bezprostředně sousedí, nevystalo nebezpečí budoucí vojenské hrozby.

Demokratické strany ve vládní koalici zastávaly každá jinou funkci. Zatímco Maďarská komunistická strana byla ten aktivní, iniciující, rozhodující prvek, malorolnická strana byla pasivní, bránící se. Sociální demokraté a Národní rolnická strana se řadili k MKS, ačkoli obě dvě strany projevovaly i samostatné snahy, spíše však sociální demokraté než rolnická strana. Odlišné bylo také jednání a chování politických stran. MKS reagovala na zahraničněpolitické a vnitropolitické změny mimořádně rychle a energicky, zatímco reakce malorolníků byly pomalé a těžkopádné, k čemuž do velké míry přispívala i jejich nabubřelost a malá organizovanost. Komunistická strana se z klidného stavu nebo obrany vzepjala k útoku během krátké doby, šikovně kombinovala způsoby parlamentního a mimoparlamentního boje, apelovala na lidové masy a velkou pozornost obracela na získání různých úřadů,

mocenských pozic a kontroly nad represivními organizacemi. Vůdci malorolníků naproti tomu, majíce starou politickou školu, byli proti tomu, aby rozhodování v politických otázkách probíhalo mimo parlament a preferovali klidné vyřizování sporů a rozdílných názorů cestou diskusí. Na to, jakou důležitost má „válka o pozice“, přišli na rozdíl od dělnických stran až se zpožděním. Strany existující mimo Frontu nezávislosti nepředstavovaly žádnou relevantní politickou sílu, na činnost vlády, proces politického rozhodování a celkový veřejný život neuplatňovaly žádný prokazatelný vliv a kvůli své politické a organizační slabosti, skromnému vybavení a chybějícím vzájemným vztahům nepředstavovaly pro čtyři vládnoucí strany žádnou alternativu ani spojení. Jasně se tak ukázalo jedno z důležitých specifík lidově demokratického stranického systému, že vládnoucí koalice ve skutečnosti neměla mimo Frontu nezávislosti ani levicovou, ani pravicovou opozici.¹⁶

Mezistranické konference

V období od 21.–22. prosince 1944 do 15. května 1949, tj. od vytvoření Prozatímního národního shromáždění a Prozatímní národní vlády do konce existence koaličních vlád v Maďarsku, byly důležitými institucemi a fóry pro sjednocení politických zájmů mezistranické konference. Mezistranická konference zpočátku byla poradním, sjednocujícím a v mnoha případech rozhodnutí přinášejícím orgánem obnovujících se politických stran, později se mezistranických konferencí účastnily jen strany vládní koalice. Instituce mezistranických konferencí vznikla v listopadu a prosinci 1944 a prvním výsledkem její činnosti bylo vytvoření Maďarské národní fronty nezávislosti.

Vůdci koaličních stran brzy poznali, že existující instituce parlamentní demokracie samy o sobě nezajišťovaly prostor pro sjednocování politických zájmů, pro realizaci spolupráce uvnitř koalice na základě kompromisů. Proto vedoucí představitelé všech koaličních stran považovali za důležité svolat čas od času mezistranické konference, na nichž si jejich účastníci vyměňovali informace a názory, které zatím nebyly určeny veřejnosti, a kdy bez nebezpečí osobního kompromitování se mohli dospět ve sporných otázkách ke společnému názoru. Zasedání konferencí svolával ministerský předseda, některý ministr, případně prezident republiky, předseda Národního shromáždění nebo vůdce některé politické strany. Na jedná-

¹⁶ Tamtéž, s. 31.

ních kromě svolavatelů byli přítomni vůdci čtyř vládních stran a stejný počet delegátů.¹⁷

Na pořadu stranických konferencí mohla figurovat kterákoli témata politických, hospodářských a kulturních otázek, které strany zajímaly. Přesto to nejčastěji byly návrhy zákonů, vládních opatření, rozdělení mocenských a dalších pozic mezi strany a personální otázky. Bylo častým jevem, že ministři a poslanci na zasedání vlády a parlamentních výborů k předkládaným návrhům vyžadovali předem stanovisko mezistranické konference. To pak vůdci a poslanci stran považovali za závazné a jen v řídkých případech se stalo, že by dohoda uzavřená na mezistranické konferenci byla porušena.

Nejvíce problémů působilo to, že v případě levicových stran (MKS, Národní rolnická strana a sociální demokracie) stačil ke schválení rozhodnutí mezistranické konference souhlas politického výboru strany, zatímco v případě malorolníků kromě politického výboru musel rozhodnutí konference schválit i jejich parlamentní klub nebo alespoň jeho vedení. To potom často vedlo k dalším komplikacím.¹⁸

Mezistranické konference fungovaly mimo struktury státu a bez právního předpisu, jen na základě zvykového práva. Tento právní stav činil z mezistranických konferencí pro vůdce organizujících se politických sil nejdůležitější mocenskou instituci. Stala se pružným, pravidelně zasedajícím politickým sjednocujícím, integrujícím fórem, přinášejícím rozhodnutí, a pro sovětské politické vedení se v období do prvních svobodných voleb jevila jako jediná mocenská instituce maďarského politického života. Jednání konference probíhala volnou formou, bez formálního hlasování a většinou končila dosažením kompromisu.

Mezistranické konference během své existence fungovaly ve třech formách. Jednak to byly konference stranických vůdců, které většinou svolávali prezident republiky, předseda parlamentu nebo premiér, a kromě nich se jich účastnili vůdci čtyř koaličních stran. Na těchto zasedáních byly projednávány nejchoulostivější zahraničně a vnitropolitické otázky, jakož i osobní návrhy. O rozhovorech nebyly vedeny žádné protokoly ani poznámky. Pokud je o výsledcích těchto rozhovorů něco známo, tak jen na základě důvěrných informací vůdců stran nebo když se „podřekli“. Druhou formou, podle níž tento institut vlastně dostal jméno, byla mezistranická konference, konaná s větší či menší pravidelností, které se účastnili vůdcové

17 Srov. *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció, 1944–1948*, Budapest 2003.

18 Sándor BALOGH – Éva SZABÓ, *Koalíció és politikai érdekegyeztetés. (A pártközi értekezletek)*, Múltunk, 1994, č. 4, s. 33.

stran, jakož i další vedoucí politici dotyčných stran. Na těchto fórech mohla figurovat jakákoli otázka. O těchto poradách se protokol vyhotovoval, jednu dobu dokonce i ve formě komuniké, a byl o nich informován tisk a široká veřejnost. Třetí forma byla tzv. konference expertů, jejíž složení odpovídalo projednávanému tématu. O konferenci odborníků byl většinou vyhotoven krátký protokol a stanovisko. Na těchto shromážděních svolávaných více méně pravidelně, byly vedeny i odborné politické rozhovory, které byly rovněž nazývány mezistranickou konferencí.

Vybudování nových státních organizací

V dohodě o příměří, která přesahovala vlastní program Prozatímní národní vlády, se Maďarsko zavázalo, že zlikviduje všechna protilidová, antidemokratická opatření a instituce předchozího režimu a rehabilituje ty, kteří utrpěli újmu. Dne 5. února 1945 vláda zneplatnila židovské zákony a opatření, 9. února rozhodla, že mají být na svobodu propuštěni všichni internovaní z rasových důvodů a dále o zabezpečení Židů a bezdomovců. Na témže zasedání stanovila, že mají být zlikvidovány strany fašistického charakteru. Na zasedání ministerské rady 15. února došlo i na rehabilitaci těch, kteří byli odsouzeni v době Republiky rad za své levicové postoje a dále za své antifašistické přesvědčení a činnost, stejně jako těch, kteří kvůli tomu byli vyřazeni z veřejného života.

Prozatímní vláda v době svého vzniku slíbila zavedení všeobecného, rovného a tajného hlasovacího práva. K hlasování o tomto zákonu došlo na zářijovém zasedání Prozatímního národního shromáždění, ale tomuto kroku předcházelo několik důležitých událostí. Jednou z podstatných věcí bylo, že antifašističtí spojenci na konferenci v Jaltě v únoru 1945 rozhodli, že v poražených, resp. osvobozených zemích je třeba uspořádat parlamentní volby. Ve smyslu těchto jaltských dohod Prozatímní národní vláda 18. dubna 1945 pověřila ministra vnitra, aby připravil návrh o volebním právu. To byl z hlediska upevnění demokratického politického institucionálního systému a likvidace mocenského provizoria důležitý krok. Koaliční strany přijaly návrh MKS a dohodly se na tom, že před parlamentními volbami budou uspořádány komunální volby ve Velké Budapešti.

Ministr vnitra Ferenc Erdei předložil 11. září v parlamentu návrh volebního zákona, který poslanci Prozatímního národního shromáždění 13. září 1945 přijali. Návrh tehdejší západní analytici hodnotili jako jeden z nejdemokratičtějších volebních zákonů v regionu střední a jihovýchodní Evropy. Parlamentní volby měly být

realizovány na základě všeobecného a rovného volebního práva, přímo a tajným hlasováním.

V roce 1945 měli zákonodárci jasno v tom, že volební právo je základem politických práv a jedním z měřítek kvality politického režimu, stejně jako v tom, v jakém poměru svým občanům umožní účast na volbě zákonodárního sboru. Těm, kteří se protifašistických bojů účastnili se zbraní v ruce a dostali o tom potvrzení od Zemského národního výboru, koordinujícího volby, bylo umožněno volit už po dosažení osmnácti let. Zmírněna byla i vázanost k místu pobytu – volit mohl každý maďarský státní občan, žijící v Maďarsku v jeho hranicích z 31. prosince 1937. Nový zákon obsahoval další zásadní změny oproti předchozímu volebnímu zákonu z roku 1938. Vedle toho, že posílil tajný způsob hlasování, zrušil každý census vztahující se k majetku a vzdělání.

Zákon vyjmenovával 25 zakázaných politických stran a dalších 7 organizací, kvalifikovaných jako krajně pravicové, které byly na celostátní či jakékoli jiné úrovni vyloučeny z volebního práva. Zákon dále vylučoval z volebního práva členy a sympatizanty organizací Volksbund, Kulturbund a Hitlerjugend a dále všechny ty, kteří se přihlásili k německé národnosti (což ovšem princip všeobecnosti voleb porušovalo).¹⁹

Na jednáních o budování nové maďarské vlády, která probíhala v listopadu – prosinci 1944 v Moskvě, došlo i na otázku organizování demokratické maďarské armády. Dosavadní ministr obrany János Vörös několikrát žádal sovětské vedení, aby dostal možnost vytvořit maďarskou jednotku z důstojníků, kteří se po 15. říjnu 1944, tj. po nezdařeném pokusu Horthyho vystoupit z války, nechali dobrovolně zajmout. Souhlas k tomu dostal 9. ledna 1945, ale praktické organizování maďarské armády mohlo začít až po podepsání smlouvy o příměří 20. ledna. V tomto dokumentu spojenci zavazovali Maďarsko, aby vytvořilo alespoň osm pěších divizí vybavených těžkými zbraněmi, které dá k dispozici spojencům.

Následně po těchto událostech vydala Prozatímní národní vláda 30. ledna 1945 mobilizační náborové prohlášení. Válka ještě trvala a skutečným zájmem vlády bylo, aby mohla předvést spojencům armádu, která se postavila proti Německu. Proto konala náborové okružní cesty a svolávala shromáždění lidu. Sovětský svaz očekával, že náborová výzva pohne jednotky maďarské armády, které ještě bojovaly na straně Německa, aby přestoupily na stranu spojenců. K tomu ale v očekávané míře nedošlo, protože přeběhnuvší vojenské jednotky se téměř bez výjimky dostaly

19 Mária PALASIK, *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*, Budapest 2000, s. 52–54.

do zajateckých táborů, a tato zpráva vzbuzovala mnohem větší ohlas než náborová výzva. Nakonec přece jen bylo možno postavit dvě divize. V březnu 1945 byla v zajateckém táboře v Debrecíně vytvořena 6. pěší divize a v Jászberényi 1. pěší divize. Obě dvě byly v dubnu 1945 na žádost ministerského předsedy poslány na frontu a zařazeny pod velení 3. ukrajinského frontu. Do vojenských operací však už nezasáhly. Hlavním důvodem bylo, že spojenci a především Sověti už nepřipisovali zvláštní význam tomu, aby Maďarsko ještě zasáhlo do bojů. Vybudování osmi pěších divizí, jak předepisovala dohoda o příměří, se z objektivních důvodů už neuskutečnilo. Počet lidí v armádě v červnu 1945 činil 46 tisíc osob, ten však na základě dohody o příměří bylo třeba snížit na 25 tisíc.²⁰

Vedle samotného vytvoření armády druhou velmi důležitou otázkou bylo to, aby armáda byla řízena podle ústavních principů. Ministr obrany János Vörös předložil 8. března 1945 k tomu se vztahující návrh na úpravu služebních předpisů. Vörös chtěl každopádně dosáhnout toho, aby vedení armády podléhalo trojímu řízení, tj. rozdělit pravomoc mezi hlavu státu, ministra obrany a vrchního velitele armády. Ačkoli otázka byla projednávána v každé důležité komisi, 26. září 1945 ministerská rada vrátila návrh zpět k projednání na mezistranické konferenci. Znovu projednávána byla tato záležitost až na počátku roku 1946, v diskusi o právech hlavy státu.²¹

Daleko důležitější z hlediska zapojování Maďarska do sovětského spojeneckého systému bylo vytvoření a ovládnutí nové policie. O tom bylo rozhodnuto už na jednáních maďarské komunistické emigrace na podzim 1944 v Moskvě i na jednáních se Sověty o vytvoření prozatímního parlamentu a prozatímní vlády. První oficiální odkaz na policii v zasedáních Prozatímní národní vlády je z 28. prosince 1944. Ministr vnitra Ferenc Erdei tehdy referoval o jednáních, která vedl s představiteli sovětského generálního štábu o veřejném pořádku a veřejné bezpečnosti. Na schůzi vlády 12. ledna 1945 pak byl vypracován plán o znovuzřízení státní policie. Prvním úkolem této policie měly být jednak „obrana a upevňování demokratického státního zřízení“, jednak udržování veřejné bezpečnosti. Tomu odpovídalo rozčlenění policie na politické a kriminální oddělení jako rovnocenné organizace. Nově organizovaná policie měla stavět na existujících občanských gardách a na mužstvu tzv. samosprávných policií, což byly orgány, které během války udržovaly pořádek v jednotlivých obcích. Plán obsahoval návrh, aby se početní stav policie zvýšil na 33 tisíc osob. Zabýval se dále způsobem výcviku policie, povyšováním dů-

²⁰ Tamtéž, s. 56.

²¹ Tamtéž, s. 57.

stojníků, základními principy demokratické výchovy sboru, otázkami vybudování struktury policie atd. V souvislosti s četnictvem navrhoval, aby nebylo znovu obnovoeno a jeho úkoly aby převzala policie. Návrh plánu o znovuzřízení policie byl poté ministerskou radou přijat, k jeho vyhlášení však nedošlo.²²

Téměř paralelně s činností prozatímní vlády v Debrecíně se otázkám policie věnovala také Maďarská komunistická strana, která se už 18. ledna začala zabývat problémem zřízení policie v Budapešti. Vedení MKS konstatovalo, že organizování policie zaostává za organizováním strany a rozhodlo o jejím vybudování. V souvislosti s personálními otázkami proběhla diskuse o tom, kdo bude pověřen vedením policie. Do čela vrchního policejního kapitanátu s hodností vrchní policejní kapitán byl ustanoven László Sólyom, jeho náměstkem byl zvolen János Kádár. Oficiálně byl do funkce jmenován Budapeštským národním výborem. Šéfem politické policie byl ustanoven Gábor Péter a na rozdíl od ostatních on dostal od politického výboru MKS i politické pověření. Je příznačné, že při diskusi o personálním obsazení šéfů policie se ve vedení MKS vůbec neuvažovalo o možnosti, že by tyto funkce mohl zastávat člen jiné politické strany. Sídlem politické policie se stal dům č. 60 na Andrásyho třídě, bývalé centrum Strany šípových křížů.²³ (V roce 2002 bylo v tomto domě zřízeno muzeum věnované totalitním režimům, tzv. Dům teroru.)

Komunistická strana byla nucena u rozdělování většiny funkcí dodržovat formální pravidla koaliční spolupráce, při organizování policie však usilovala o to, aby svoje dobré výchozí pozice nadále posilovala. Tato její snaha byla korunována úspěchem. Kromě šéfů a náměstků Politického pořádkového oddělení byl na ministerstvu vnitra členem komunistické strany i politický státní tajemník vykonávající dozor nad policií Sándor Zöld, kterého v polovině července vystřídal Mihály Farkas, po roce 1948 jeden ze čtyř nejmocnějších mužů ve státě (tzv. velká čtyřka Rákosi – Gerő – Révai – Farkas), komunisty byli i další šéfové úřadu ministra. Podobné tendence vykazovaly i celostátní údaje – v čele pořádkových oddělení politických policejních kapitanátů ve 34 případech ze 36 stáli komunisté, a většina vyšetřovatelů pocházela rovněž z jejich okruhu.²⁴

Otázka personálního obsazení samotné funkce ministra vnitra se pak stala předmětem ostrého politického boje. Expandování komunistů do armády a policie v průběhu roku 1945 pokračovalo. Rákosi v červenci 1945 na fóru ústředního ve-

22 Tamtéž, s. 58.

23 Tamtéž, s. 60.

24 Tamtéž, s. 64.

dení MKS prohlásil, že „[...] je třeba bezpodmínečně pokračovat ve vyčištění policie. [...] Naši spojenečtí druhové začali pomalu chápat, že jakkoli se brání, policie zůstane demokratická. [...] Tildy prohlásil, že se smířili i s tím, že to je stranická policie [...]. Je jim jasné, že to je takový bod, kde strana neustoupí.“²⁵

Do práce policie se téměř od počátku zapojovaly sovětské státní bezpečnostní orgány. Sociálně demokratický poradce ministra vnitra István Andreánszky poslal do Debrecína ministru vnitra zprávu o tom, že v budově na Andrásyho třídě 60 se pohybuje důstojník v civilu Orlov, který se účastní porad a působí jako spojka mezi maďarskými a sovětskými vyšetřovacími orgány. V březnu 1945 vedl jednání s komunistickými vůdci policie a dohlížel na jejich činnost generál sovětské státní bezpečnosti Fjodor Bělkin. Ten později sehrál významnou úlohu v přípravě Rajkova procesu a osobně Rajka a jeho druhy vyslýchal.

Poté, co Rudá armáda vyčistila Maďarsko od Němců, maďarští komunisté změnili tón svých projevů, vztahujících se k budoucímu politickému uspořádání. Rákosi začal zdůrazňovat, že „demokratické strany“ musí požadovat vyloučení „reakčních ministrů“ včetně „jednotlivých sociálních demokratů“. Prohlašoval, že vývoj beze všech pochyb směřuje ke krizi a že všude v okolních zemích vliv komunistů vzrůstá. Konstatoval, že předchozí zdrženlivost komunistické strany nebyla ničím jiným než taktickým manévrem, a protože komunisté zesílili, přišel čas vývoj urychlit. „Není možné, aby se maďarská demokracie spokojila se situací, jaká byla před čtyřmi měsíci, když bylo třeba svět přesvědčovat o tom, že vláda není komunistická. To se podařilo až příliš. Některé z těch, kterých bylo doposud třeba, je nyní možno odstavit. Tlačí nás k tomu i mezinárodní poměry.“²⁶

V souladu s tímto prohlášením Maďarská komunistická strana už v polovině dubna 1945 mluvila o nutnosti přebudovat vládu. Rákosi to ve své zprávě Jiřímu Dimitrovovi do Moskvy odůvodnil argumentem, že „ve vládě seděly nejreakčnější živly sociálních demokratů a malorolníků, které v poslední době se třemi generály a s hrabětem Telekim zaujaly takový reakční postoj, který už není tolerovatelný“.²⁷ Rekonstrukce vlády proběhla ve dvou krocích. V prvním kroku, ještě na základě dohody mezi stranami, bylo vytvořeno ministerstvo pro obnovu, do jehož čela se dostal Ferenc Nagy, vedením ministerstva obchodu a dopravy byl pověřen Ernő Gerő. Ve druhé etapě, 21. června 1945, na návrh a tlak MKS byl jmenován do vlády „tajný komunist“, tehdy oficiálně sociální demokrat Sándor Rónai. Takových taj-

25 Cit. in: L. BORHI, *Megalkuvás*, s. 109.

26 Tamtéž.

27 *Moskvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*, Budapest 1994, s. 276.

ných komunistů existovalo v prozatímní vládě víc, a tak v létě 1945 už měla levice ve vládě většinu.

Maďarská komunistická strana mohla už od konce roku 1944 počítat se svými „trojskými koňmi“, tajnými komunisty, tj. levicovými politiky působícími v koaličních stranách, které vůdci MKS přemluvili ke vstupu do strany s tím, že tak mohou Maďarské komunistické straně více pomoci. Tak vůdce Národní rolnické strany Ferenc Erdei byl ve vši tajnosti členem MKS od konce roku 1944, podobně jako sociální demokrat Sándor Rónai. István Dobi, poté, co se v létě 1945 vrátil ze zajetí, byl dokonce členem čtyř stran. V roce 1930 vstoupil do Sociálně demokratické strany, pak v roce 1936 přestoupil do malorolnické strany, ale od roku 1942 udržoval úzké vztahy s ilegální komunistickou stranou, a v létě 1945 i s Národní rolnickou stranou. V době návratu do vlasti hodlal vstoupit do komunistické strany, ale nakonec – se souhlasem komunistických vůdců – zvolil malorolnickou stranu. Dobi patřil k levici v malorolnické straně a byl jejím nejdůležitějším představitelem. Vůdce politické policie Gábor Péter nikoli náhodou na počátku roku 1947 poznamenal: „Za náš základní úkol považujeme to, abychom všechno předem věděli a informovali o tom naše vůdce. Z tohoto důvodu jsme vytvořili co možná nejširší síť informátorů. Naši lidé jsou ve všech politických stranách. Podařilo se nám získat funkcionáře jiných stran. Za získání většiny je možno děkovat tomu, že máme kompromitující materiály. Díky tomu, že se lidé bojí prozrazení, jsou ochotni s námi spolupracovat. Na venkově je však síť informátorů slabší. Máme svoje lidi ve všech ministerstvech a dokonce i mezi duchovenstvem. Tak informace, které se k nám dostanou, jsou pokud možno úplné.“²⁸

Jak již bylo řečeno, vedení Maďarské komunistické strany, fungující jako agent Stalinova Sovětského svazu, realizovalo plán, který byl na konci roku 1944 vypracován v Moskvě a jehož cílem byla sovětizace východní Evropy a v jejím rámci i Maďarska. V průběhu roku 1945 byly vztahy mezi MKS a sovětským stranickým vedením dále prohlubovány. Vůdci MKS si prakticky o každém svém taktickém kroku vyžádali mínění sovětských vůdců, resp. jim průběžně referovali o událostech na maďarské politické scéně, zprostředkovávali Stalinovu vůli svým koaličním partnerům, a když to bylo nutné, tak i směrem k veřejnému mínění.

Jedním z nejdůležitějších nástrojů sovětského zasahování do maďarské vnitřní i zahraniční politiky a zároveň i nejdůležitějším realizátorem sovětských politických a hospodářských zájmů v Maďarsku byla od samého počátku existence Spojenecké kontrolní komise (SKK). Komise, složené z představitelů vítězných mocnos-

28 *Moskvának jelentjük*, s. 277.

tí, vznikly jako orgán dohlížející na realizaci smluv o příměří. V poražených státech fungovaly do ratifikace mírových smluv a prakticky měly pod kontrolou zahraniční i vnitřní politiku daného poraženého státu. S výjimkou Itálie měli v kontrolních komisích rozhodující slovo sovětszí zástupci. Předsedou Spojenecké kontrolní komise v Maďarsku se stal maršál Vorošilov, Stalinův důvěrník a starý spolubojovník, prakticky ho ale od konce roku 1945 zastupoval místopředseda Spojenecké kontrolní komise generál Sviridov. Vorošilov Maďarsko definitivně opustil v únoru 1946, formálně však předsedou SKK zůstal. Důležitým členem sovětské části Spojenecké kontrolní komise byl Grigorij Maximov Puškin. Od konce roku 1944 byl sovětským pověřencem pro Maďarsko, pak politickým poradcem SKK a od 2. listopadu 1945 do roku 1948 vyslancem v Budapešti. Mezi maďarskými politiky byl velmi nepopulární. Představitel malorolníků Ferenc Nagy ho nazval kariéristou a všeho schopným straníkem, a i komunista Zoltán Vas se o něm vyjadřoval s odsouzením.

Pokud se týče západních misí Spojenecké kontrolní komise, ty měly jen fakultativní roli. Ostatně ani Spojené státy, ani Velkou Británii nevázaly k Maďarsku žádné prioritní zájmy. Pokud se angloamerické a maďarské zájmy v některých ohledech shodovaly, jako byla otázka reparací, zmírnění hospodářského zatížení Maďarska, zabránění růstu vlivu komunistického režimu, i tehdy se západní mocnosti vyjadřovaly jen velmi opatrně a proti Sovětskému svazu vystupovaly jen v ojedinělých konkrétních případech. Západní mocnosti uznávaly, a tak vyznívaly i zprávy jejich misí v Budapešti, že Maďarsko je sovětská sféra, a tak „za současných okolností my můžeme jen pozorovat“, resp. „dokud je přítomna Rudá armáda, musíme být v požadavcích vůči Maďarsku zdrženliví“.²⁹ Západní mocnosti byly vždy loajálními partnery vůči Sovětskému svazu a mnohokrát se s ním v konkrétních otázkách dohodly přes hlavu Maďarska.

Sovětský svaz prostřednictvím SKK formuloval právo tak, aby mohl mluvit do maďarské zahraniční i vnitřní politiky a za všech okolností preferovat politiku Maďarské komunistické strany především v situaci, kdy se jednalo o prosazení názorů občanských stran proti názorům komunistické strany. Vždy, když maďarští komunisté nebyli schopni vlastní silou prosadit v parlamentu nejrůznější vnitropolitické otázky, přispěchala na pomoc sovětská mise SKK. Tak se direktivy Spojenecké kontrolní komise, její rady a doporučení a později pak už požadavky shodovaly se všemi proklamacemi MKS, které zaznívaly v tisku a na veřejných shromážděních.

29 Margit FÖLDES, *A Szövetségi Ellenőrző Bizottság Magyarországon*, Budapest 1995, s. 70.

Na druhé straně vztah mezi sovětskou misí SKK a Maďarskou komunistickou stranou byl vytvářen plně na principu podřízenosti a nadřazenosti, kdy politika a praktické kroky maďarských komunistů musely odpovídat velmocenským zájmům Sovětského svazu. V opačných případech se od nich SKK, resp. její sovětská mise, distancovala. Vedení Sovětského svazu tak v zájmu dosažení žádoucího cíle činnost sovětské mise SKK a Maďarské komunistické strany koordinovalo.

Zvláštním fenoménem ve vztahu sovětské části Spojenecké kontrolní komise, resp. mezi Sovětským svazem a Maďarskou komunistickou stranou byl fakt, že několik maďarských komunistických vůdců, kteří měli v politice Maďarska rozhodující význam, byli i sovětskými státními občany. Občany Sovětského svazu tak byli předseda Maďarské komunistické strany a po listopadových volbách místopředseda vlády Mátyás Rákosi, hlavní ideolog strany József Révai, ministr obchodu a dopravy Ernő Gerő, primátor Budapešti Zoltán Vas, pozdější šéf Hlavní hospodářské rady a šéf plánovacího úřadu Andor Berei, náměstek ministra zahraničí Elek Bogár, velitel budapeštské policie Ferenc Münnich. I v tzv. druhé linii působilo mnoho lidí na důležitých postech jako členové komunistické strany a sovětsští občané. Většina z nich emigrovala do Sovětského svazu v době svého mládí z politických důvodů nebo po delším věznění. Tam získali sovětské státní občanství, přísahali na sovětskou ústavu, vstoupili do služeb sovětského státu. Když se vrátili do Maďarska, většině z nich bylo přes padesát let a byli připraveni se chopit moci. Jejich dvojí identita, daná na jedné straně tím, že se narodili v Maďarsku a v současnosti zastupovali Maďarsko ve vysokých funkcích, ale na druhou stranu léta pobytu, rodinné prostředí a vůbec vědomí poslušnosti je vázalo k Sovětskému svazu, vyvolávala často v maďarském veřejném i politickém životě odpor, a to i mezi vedoucími politickými činiteli.³⁰

Nejdůrazněji se vliv Spojenecké kontrolní komise a její bezprostřední zasahování do maďarské vnitřní politiky projevily v otázkách přijetí zákona o pozemkové reformě, v přípravě prvních poválečných voleb v listopadu 1945 a následně při sestavování vlády, a v pomoci při likvidaci antikomunistické opozice v první polovině roku 1947.³¹

30 Tamtéž, s. 32–34.

31 Srov. Eva IRMANOVÁ, *Role Spojenecké kontrolní komise v sovětizaci Maďarska (1945–1947)*, in: Jan Němeček a kol., *Československo a krize demokracie ve střední Evropě ve 30. letech XX. století. Hledání východisek*, Praha 2010, s. 327–341.

Počátky likvidace antikomunistické opozice

První kroky Sovětů při vytváření maďarské vlády po volbách v listopadu 1945 ukázaly směr, jakým bude komunistická strana v následujícím období postupovat. Maďarští komunisté vyvodili ze své porážky ve volbách a v nemalé míře z Vorošilovovy intervence při sestavování vlády poučení, že jejich hlavním úkolem je korekce výsledků voleb všemi mimoparlamentními politickými a jinými prostředky. Rákosi v jednom svém písemném shrnutí konstatoval, že po volbách si jako cíl okamžitě vytyčili rozložení malorolnické strany a zároveň i politické diskriminační zúžení volebního práva.³² Moskva se už nadměrnou horlivost maďarských komunistů nesažila brzdit, naopak ona sama byla nápomocna při realizaci jednotlivých kroků při likvidaci maďarské demokracie.

Prvním stadiem tohoto procesu bylo vytváření Nejvyšší hospodářské rady (Gazdasági Főtanács), které probíhalo od listopadu 1945 do ledna 1946. Nejvyšší rada, v podstatě komunisty řízený sekretariát, dostala právo vydávat nařízení a tím se stala prvořadým státním orgánem pro ekonomiku, který byl nadřazen nejen parlamentu, ale i předsedovi vlády. O pozadí vytvoření Nejvyšší hospodářské rady vypovídá i přehled zpráv sovětské diplomatické mise, kde se konstatovalo: „Protože malorolnická strana ve všeobecných volbách získala absolutní většinu hlasů, 60 % parlamentních mandátů a 50 % vládních pozic, neuměli bychom zabezpečit to, aby maďarská vláda a parlament vyřešily základní úkoly, které stojí před zemí, v souladu s našimi zájmy. Toto nebezpečí vyvstalo tím spíš, že na konci roku 1945 se Nezávislá malorolnická strana v podstatě obrátila proti maďarské demokracii. [...] Za takových okolností bylo třeba takového státního orgánu, který disponuje zvláštními právy, jeho složení je demokratičtější než vláda a operativním způsobem rozhoduje o otázkách, před nimiž země stojí. Na návrh Spojenecké kontrolní komise a na základě zvláštního zmocnění od parlamentu maďarská vláda vytvořila 10. prosince 1945 Nejvyšší hospodářskou radu.“³³

V březnu 1946 jako protiváhu volebnímu vítězství malorolnické strany a na zdržování politického postupu pravice vytvořily Maďarská komunistická strana, sociální demokracie, Národní rolnická strana a odbory Levicový blok. To změnilo uspořádání stran a zjednodušilo systém čtyř stran prakticky na systém dvou stran.

32 János M. REINER, *Magyarország fordulatok*, in: *A fordulat évei 1947–1949*, Budapest 1998, s. 25.

33 Iván PETŐ – Sándor SZAKÁCS, *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*, Budapest 1985, s. 65–66.

Zároveň však pod vlivem vážné hospodářské situace a rostoucí inflace se na jaře – v létě 1946 urychlila politická polarizace, v důsledku čehož se od sebe vzdálily nejen Levicový blok a malorolnická strana, nýbrž rozpory se zvyšovaly i uvnitř Levicového bloku a v řadách malorolnické strany. Navzdory zřízení společného řídicího orgánu Levicového bloku – Správního výboru (Balodali Blokk Intéző Bizottsága) se spolupráce stran zpomalila. Množily se názorové rozdíly kvůli rozporům mezi sociální demokracií a Národní rolnickou stranou, napětí rychle rostlo i mezi Maďarskou komunistickou stranou a sociální demokracií, stejně jako mezi komunisty a Národní rolnickou stranou. Vedle ideologických, politických a taktických odlišností těchto stran rozpory souvisely převážně s tím, že komunisté se chtěli dostat k moci samostatně a převzít politické vedení. Ačkoli v krizových situacích se sociální demokracie všeobecně přidávala k Maďarské komunistické straně, od podzimu 1945 bylo možno pozorovat její opatrné snahy o to, aby se posunula směrem ke středu politického pole. Národní rolnická strana až do konce stála blízko k MKS, ačkoli i mezi nimi byly názorové odlišnosti, především kvůli tomu, že podle pojetí rolnické strany MKS nevěnovala dost pozornosti zlepšení postavení chudého rolnictva. Mezi Národní rolnickou stranou a sociální demokracií od počátku existoval špatný vztah. Vedení Sociálně demokratické strany mělo Národní rolnické straně za zlé, že její vedoucí představitelé hledají v první řadě důvěru komunistů, vůdci rolnické strany naopak přičítali tradiční dělnické straně podceňování rolnické otázky. Současně s tím vším, pod vlivem politické polarizace, se v obou dvou stranách vyostřily i vnitřní rozpory mezi různými názorovými směry.³⁴

Maďarská komunistická strana od jara 1946 v souvislosti s pokračující státní kontrolou hospodářství a dalšími mimoparlamentními prostředky, jako bylo např. využívání masových hnutí, uplatňovala stále rostoucí tlak na malorolnickou stranu. Malorolníci před politickým tlakem ustupovali, přijímali všechny požadavky levice, mezi jiným ze svého středu „dobrovolně“ vyloučili 24 tzv. reakčních poslanců. Ti pod vedením Dezső Sulyoka později založili Maďarskou stranu svobody. Ústupky nového malorolnického vedení sdruženého kolem Ference Nagye, který ve funkci ministerského předsedy vystřídal do prezidentské funkce zvoleného Zoltána Tildyho, motivovalo blížící se mírové jednání. Malorolníci soudili, že konfrontace s komunisty by mohla nepříznivě ovlivnit zdaleka ne příznivé postavení Maďarska v očích Moskvy. Rákosi doporučil malorolníkům dohodu – učinit komunistům ústupky výměnou za to, že se socialistické vedení přimluví za uskutečnění

34 I. VIDA, *A magyar népi demokrácia*, s. 39.

maďarských mírových cílů, tj. za eventuální úpravu trianonských hranic ve prospěch Maďarska především ve vztahu s Rumunskem.

Na podzim 1946 maďarská lidová demokracie dospěla k bodu obratu. V Paříži na mírové konferenci byl schválen text maďarské mírové smlouvy, čímž byla vyřešena významná část úkolů, které po válečné porážce před Maďarskem stály. Znamenalo to i naději, že země získá zpátky svou ztracenou suverenitu, a tak tím naléhavěji se vynořila otázka, jak dál, na niž musely dát odpověď všechny politické strany, směry a skupiny. Dvě proti sobě stojící křídla koalice vytvořila zásadně odlišné strategické koncepce a snažila se je uplatnit. Vedení Maďarské komunistické strany se rozhodlo dále korigovat výsledky parlamentních voleb z podzimu 1945, a když to jinak nepůjde, tak dalšími volbami, v nichž by stál Levicový blok proti malorolníkům a dalším „reakčním“ silám.

V září 1946 se konal III. sjezd Maďarské komunistické strany, na němž jako cíl bylo vytyčeno odstavení buržoazie od politické a hospodářské moci. Rákosi ve svém projevu na sjezdu zdůraznil, že MKS se vydala cestou lidové demokracie a tato cesta vede k socialismu, třebaže přizpůsobenému (zatím) maďarským poměrům. Zároveň adresoval výhružné poselství malorolníkům a zpochybnil legitimitu jejich jednotlivých zvolených poslanců. Hlavním heslem sjezdu se stala výzva „Nepřátelé lidu pryč z koalice!“, kterou komunisté rozuměli nejen odchod pravého křídla malorolnické strany, nýbrž zúžení vládní koalice na levicové síly, a dokonce přijetím myšlenky předčasných voleb hodlali zlikvidovat i absolutní většinu malorolnické strany.³⁵

Strategický cíl, který byl na sjezdu vytyčen, převedl v následujících týdnech politický výbor MKS a poté komunisticko – sociálně-demokratický styčný výbor do jazyka požadavků: „Máme v otázce reformy zákona o volebním právu společné stanovisko s Levicovým blokem, tj. co bude s dalšími čistkami, proč vyloučili levici atd., takové otázky je třeba malorolníkům pokládat“. Ernő Gerő pak konstatoval: „[...] volby /1945/ neodpovídaly faktickému poměru sil. Takový výsledek měly proto, že v Maďarsku existuje reakce, která na základě ze svého hlediska správného instinktu nepřipustila rozdrobit síly, a koncentrovala je na tu stranu, kterou k tomu považovala za nejvhodnější. Malorolnická strana si od té doby stojí tak, že už se stala v plné míře vítězstvím reakce, a otázkou je nyní to, bude-li vůbec schopna přetrhat ty vazby, které ji k reakci poutají.“³⁶

35 Srov. *A népi demokrácia útja. A Magyar Kommunista Párt III. Kongresszusának jegyzőkönyve*, Budapest 1946.

36 J. M. REINER, *A magyarországi fordulatok*, s. 28.

Malorolnická strana ve své strategii socialistickou perspektivu odmítla, stejně jako jakýkoli plán horthyovské restaurace, a zavázala se vybudovat občansko-rolnickou demokracii. V souvislosti s tím usilovala o konsolidaci stávajícího lidové demokratického pořádku, udržení koalice a posílení parlamentarismu i vlastního mocenského postavení. O vztahu Levého bloku k malorolnické straně si její vůdci nedělali žádné iluze. Premiér Ferenc Nagy to vyjádřil naprosto jasně: „Ve stranách patřících k Levicovému bloku, ale ještě přesněji ve vedení a mezi členstvem dělnických stran převládl názor, že v Maďarsku existují kontrarevoluční snahy, které směřují k rozbití demokracie, a těmto snahám že poskytl svým chováním podporu jedna, a sice největší strana koalice, Nezávislá malorolnická strana, a to částečně nebo celá [...]“³⁷

V zimě 1946 a na jaře 1947 začali komunisté útočit na malorolnickou stranu se zvýšenou silou. Malorolníci byli nuceni činit v politické a organizační oblasti značné ústupky. Část protikomunistických a protikoaličních poslanců vyloučili ze svých řad, přispěli k přebudování vlády Ference Nagye, přijali myšlenku vypracování tříletého hospodářského plánu. Nezůstalo jen u toho, útoky komunistů byly vedeny i proti pravému křídlu sociální demokracie, „odhaleno“ bylo protistátní spiknutí v režii malorolníků. Komunistická strana se v každém jednotlivém případě zapřísahala, že má dlouhodobě na mysli osud koalice a nepřeje si ji rozvrátit. Znovu a znovu však argumentovala tím, že podmínkou další existence koalice je odstranění „reakční“ a „antidemokratické“ politiky, zbavit je jejich vlivu a jejich pozic. Tato „salámová“ taktika úspěšně fungovala, a to nejen proto, že komunisté se mohli uchýlovat k sovětským okupačním silám a požívat jejich podpory. Nezanedbatelnou úlohu sehrálo i to, že jednotliví nekomunističtí vůdci ochotně souhlasili s vyloučením frakcí konkurentů uvnitř vlastních stran z politického života. Za pomoci salámové taktiky komunistická strana úspěšně rozdělila tábor svých nepřátel a pomaloučku nastoupila cestu k hegemonii.³⁸

Do krizové vnitropolitické situace v Maďarsku významným způsobem zasáhlo „odhalení“ tzv. protistátního spiknutí, které ministerstvo vnitra oznámilo 5. ledna 1947. Údajní spiklenci měli prostřednictvím ilegálního výboru a podzemního generálního štábu připravovat puč proti republice v období těsně po ratifikaci mírové smlouvy s Maďarskem a ukončení práce Spojenecké kontrolní komise. Týden po první zprávě ministerstvo vnitra vydalo další komuniké, že členem onoho ilegálního výboru byl malorolnický poslanec a člen zahraničního výboru

37 Ferenc NAGY, *Küzdelem a vasfűggöny mögött*, I–II, Budapest 1990, s. 281.

38 Ch. GATI, *Magyarország*, s. 31.

parlamentu Kálmán Saláta, a zemský organizační tajemník malorolnické strany Bálint Arany.³⁹

O významu „odhalení“ měly obě zainteresované strany okamžitě jasno. Vedení MKS mohlo bez zábran využívat získanou situační převahu a politická policie v rukou komunistů tím dostala munici k významnému politickému úderu. Na zasedání ústředního vedení MKS na začátku ledna 1947 o perspektivách dalšího vývoje Rákosi pravil: „[...] pro nás má toto spiknutí obrovský význam, protože všechno to, co jsme doposud hlásali, že reakce se pokouší uplatnit přes malorolnickou stranu, se jak částečně, tak jako celek také potvrzuje. Pro nás je nyní důležité nejen to, že jsme spiknutí zneškodnili a jeho vůdce adekvátně tomu potrestali. Důležité je i to, že jsme odhalili vzájemný politický vliv pravého křídla malorolnické strany a reakce. [...] Proto má toto spiknutí velký význam, silně ovlivňuje celý postup naší strategie zahrnuté do plánu na rok 1947.“⁴⁰

Tentokrát se obrátil na Sověty i ministerský předseda Ferenc Nagy, protože, jak řekl, „komunisté použijí všechny prostředky k nafouknutí spiknutí, využijí situace a budou se snažit očernit vedení malorolnické strany a dále vyvolávat rozklad v řadách naší strany“. Odpověď vyslance Puškina a místopředsedy Spojenecké kontrolní komise generála Sviridova však byla následující: „Chápeme, že levicoví demokraté se obávají situace, která se vytvořila v malorolnické straně, a stejně tak chápeme snahy, které směřují k tomu, aby se Nezávislá malorolnická strana jako celek stala stejnorodější a demokratičtější. Připomínáme Ferenci Nagyovi, že jsme mu nejednou radili: vyčistěte stranu od reakčních živlů, ale bohužel našim radám ne vždy věnoval pozornost...“⁴¹

Jednou z významných osobností, obviněných v záležitosti se spiknutím, se stal generální tajemník a poslanec Nezávislé malorolnické strany Béla Kovács, Národní shromáždění ho ale odmítlo zbavit imunity. Politická policie Gábora Pétera tak navzdory veškeré své snaze poslance nemohla zadržet. Tehdy vůči Kovácsovi zasáhlo samo vedení Spojenecké kontrolní komise: Bélu Kováče 25. února 1947 zadržely sovětské vojenské orgány pod záštitou Spojenecké kontrolní komise. Sovětská armáda pak vydala o události komuniké: „Sovětské okupační úřady 25. 2. 1947 zadržely v Budapešti Bélu Kováče, bývalého generálního tajemníka Nezávislé malorolnické strany, kvůli jeho podílu na vytváření podzemních protisovětských ozbrojených skupin a na organizování špionáže směřující proti sovětské armádě.

39 Péter VÁRKONYI, *Magyar-amerikai kapcsolatok 1945–1948*, Budapest 1971, s. 103.

40 J. M. REINER, *A magyarországi fordulatok*, s. 30.

41 Tamtéž.

Béla Kovács se aktivně podílel na vytváření takových podzemních protisovětských ozbrojených skupin, jejichž členové prováděli na území Maďarska teroristické akce a vraždy namířené proti příslušníkům sovětské armády.⁴²

Spojené státy na poslední události v Maďarsku reagovaly ostrou nótou, a tak sovětské vedení poněkud zmírnilo tón, i když nebylo ani řeči o tom, že by v záležitosti Bély Kováče učinilo nějaký ústupek. Na mezistranické konferenci 12. března 1947 Ferenc Nagy výměnou za „vyčištění“ malorolnické strany od „reakce“ požadoval rozpuštění Levicového bloku. Vedení malorolnické strany pak navrhlo předložit parlamentu zákon o lidských právech. Pod vlivem levicového tlaku byl návrh stažen a situace poté, co Ferenc Nagy začal uvažovat o abdikaci, hrozila vypuknutím vládní krize. Rákosi z toho vyvodil, že záležitost se spiknutím byla uzavřena příliš brzy. Dne 4. dubna 1947 se na ústředním vedení Maďarské komunistické strany o Ferenci Nagyovi vyjádřil: „[...] není žádných pochyb, že i on o spiknutí věděl“. Podobné začalo být i přesvědčení Sovětů, kteří prohlašovali, že „nyní přijde řada na Ference Nagye“. Stalin na konci dubna oznámil Molotovovi, že by bylo žádoucí, aby se sovětskými orgány zadržený Béla Kovács v této záležitosti dostavil jako svědek před maďarský soud. Molotov tím ale příliš nadšen nebyl a argumentoval tím, že nelze předem vědět, co by Kovács před maďarským soudem řekl. Rákosiho, který byl v Moskvě na návštěvě, 29. dubna informoval jen o tom, že sovětské jednotky zůstanou v Maďarsku. Zároveň mu v souvislosti se sovětskou podporou s jeho vizí procesu konstruovaného proti Ferenci Nagyovi vytkl: „Vy jste se v roce 1945 dopustili vážné chyby, když jste v parlamentních volbách nevystoupili společně s ostatními stranami v jednom bloku. [...] Kdybyste vystoupili v jednom bloku, nevytvořila by se taková situace, že by jedna strana získala většinu“.⁴³

K obvinění ministerského předsedy Ference Nagye ze spiknutí a k jeho následné, pučistickým způsobem vynucené abdikaci došlo o měsíc později, rovněž za spolupráce Spojenecké kontrolní komise. Její místopředseda generál Sviridov 28. května 1947 předal místopředsedovi vlády Mátyási Rákosimu, který zastupoval Ference Nagye po dobu jeho pobytu na dovolené ve Švýcarsku, dokumenty, které obsahovaly i výpovědi obviňující Ference Nagye, že o „spiknutí“ věděl. Nagyovi pak bylo jasně dáno na vědomí, že po návratu do Maďarska bude zatčen. Ferenc Nagy nechťel sdílet podobný osud jako Béla Kovács. Nevrátil se domů, aby se „očistil“, ale zvolil emigraci a 1. června abdikoval. Jeho nástupcem byl už dva dny předtím jmenován v Budapešti povolný, levicovému tlaku ustupující Lajos Dinnyés.

42 Világ, 27. 2. 1947.

43 *Moskvának jelentők*, s. 206.

Maďarský velvyslanec ve Spojených státech Szegedy-Maszsák nebyl ochoten novou vládu uznat a odmítl ji zastupovat, což učinili i mnozí další maďarští diplomaté. Informoval o tom Američany, s tím, aby ho Washington i nadále považoval za diplomatického zástupce Maďarska. Vyjádřil dále naději, že Washington přeruší s Maďarskem diplomatické vztah a nevyšle do Budapešti svého nového zmocněnce. Spojené státy však daly maďarskému diplomatu jasně na vědomí, že v takovém případě s ním budou udržovat styky jen jako se soukromou osobou. Udržení diplomatických vztahů s Maďarskem Spojené státy odůvodňovaly tím, že při jejich neexistenci by nebyly schopny vystupovat v zájmu Maďarska. Přesto však Spojené státy hodlaly kvůli událostem, které se v Maďarsku na konci května 1947 odehrály, důrazně protestovat, předem ale chtěly celou záležitost konzultovat s Velkou Británií. Londýn však nesouhlasil ani s obsahem protestů, ani se zdůrazněním podílu odpovědnosti Sovětského svazu. Odvolával se na to, že participaci Sovětů není možno dokázat, a proto americký protest ve Spojenecké kontrolní komisi nepodpořil. Za těmito formálními námitkami se ale skrývaly mnohem podstatnější důvody – britská vláda nechťela dále zhoršovat vztahy se Sovětským svazem.⁴⁴

Protahující se politická krize a boje kolem likvidace spiknutí proti republice významně modifikovaly poměr sil v koalici a uvnitř stran a dokonce vyvolaly rozklad stranické struktury. Malorolnická strana utrpěla porážku politické prestiže. Její pravé křídlo předchozími vyloučeními, vystoupeními ze strany a vzetím do vazby generálního tajemníka Bély Kovácse významně oslabilo. Počet poslaneckého výboru Nezávislé malorolnické strany se snížil o 32 osob, autorita jejího rolnického centra a její vliv na veřejnost byly také pošramoceny. Mezi členstvem strany začala stoupat nespokojenost, vzrůstal počet těch, co ze strany vystoupili, mnoho místních organizací se rozpadlo. Další ránu utrpěla malorolnická strana abdikací ministerského předsedy Nagye na nátlak vedení MKS. Druhý muž strany Béla Varga, předseda Národního shromáždění, druhý den poté ilegálně opustil zemi. Nejvyšší vedení strany se tak rozpadlo a do jejího čela se dostalo levicové vedení s novým předsedou Istvánem Dobim, poměr mezi pravým a levým křídlem strany se změnil ve prospěch levice.

Na jaře a počátkem léta 1947 se uvolnila i jednota Levicové bloku. V Národní rolnické straně pravicová frakce opustila svou samostatnou platformu a připojila se k levici. Strana v otázce spiknutí a dalšího rozvoje lidové demokracie levicovým směrem podporovala Maďarskou komunistickou stranu. Vztah mezi oběma dělnickými stranami se naopak zhoršil. Sociálně demokratická strana ve stranických bo-

44 L. BORHI, *Megalkuvás*, s. 122.

jích odehrávajících se kolem spiknutí se pokusila hrát zprostředkující a vyrovnávající roli mezi komunisty a malorolníky, ale zainteresované strany její doporučení nepřijaly. Vedení sociální demokracie zahájilo velkou kampaň za organizování strany (počet členů chtělo zvýšit na 1 milion), pokoušelo se uhladit rozpory mezi různými vnitřními proudy, nevystupovalo proti pravicovým sociálně demokratickým vůdcům Károlyi Peyerovi a jeho příznivcům, kteří vedli stále více protikomunistickou politiku. Sociální demokracii se ale změnit v masovou stranu nepodařilo.⁴⁵

Dne 6. června 1947 politický výbor Maďarské komunistické strany rozhodl, že je třeba směřovat k předčasným volbám, které by se konaly ve druhé polovině srpna. Politický výbor se dále usnesl, že koalici je třeba přimět k volbám v bloku, což představovalo společnou kandidátku. Jako ústupek pak navrhl volební spojení s jednotným programem, ale se samostatnými kandidátkami. O několik dní později Rákosi oznámil do Moskvy, že sociální demokraté nejspíš nepřistoupí ani na to. Přesto vedení MKS hýřilo optimismem. „Soudruzi si důvěřují a doufají, že při této příležitosti odčiní chyby spáchané v roce 1945 (v listopadových volbách – pozn. E. I.). Přirozeně je před námi ještě řada neznámých faktorů, jako například anglo-americké intriky, zrušení mezispojenecké kontrolní komise atd. Existuje možnost, že vytvoříme rozhodující demokratickou většinu, a že tentokrát rozhodující většinou zvýšíme komunistický vliv a začleníme se do řady pokrokových sousedních zemí.“⁴⁶

Z iniciativy Maďarské komunistické strany byl upraven volební zákon z roku 1945, což umožňovalo existenci nových politických stran. Hlavním cílem úpravy bylo skoncovat s postavením malorolníků jako sběrné strany a zabránit jejich monopolnímu postavení v rolnických a buržoazních kruzích. Na základě nového volebního zákona Zemský národní výbor souhlasil, aby se voleb účastnilo deset politických stran. Vedle koaličních stran, Maďarské radikální strany a Občanské demokratické strany se voleb účastnily Demokratická lidová strana (Demokrata Néppárt), Křesťanský ženský tábor (Keresztény Női Tábor), jakož i dvě nové strany – Maďarská nezávislá strana (Magyar Függetlenségi Párt) a Nezávislá maďarská demokratická strana (Független Magyar Demokrata Párt), kterou založil bývalý malorolnický státní tajemník István Balogh.⁴⁷

Z deseti stran byly čtyři členy Fronty nezávislosti (MKS, sociální demokracie, Národní rolnická strana a malorolníci), ostatních šest stran stálo mimo. For-

⁴⁵ I. VIDA, *A magyar népi demokrácia*, s. 41.

⁴⁶ Rákosiho hlášení do Moskvy 12. 6. 1947. In: J. M. REINER, *Magyarországi fordulatok*, s. 34.

⁴⁷ I. VIDA, *A magyar népi demokrácia*, s. 42.

mální poměr 6 : 4 v neprospěch koalice však skutečný poměr sil nevyjadřoval. Politické pole v dimenzi levice – pravice se vytvořilo následovně: Na levici stály i nadále dvě dělnické strany a Národní rolnická strana, na pravici pak Maďarská nezávislá strana, Demokratická lidová strana a Křesťanský ženský tábor, zatímco rozpadávající se malorolníci se dostali do středu. K centru bylo možno počítat rovněž Maďarskou radikální stranu a Občanskou demokratickou stranu. Nezávislá maďarská demokratická strana se umístila mezi střed a pravici. I nadále tak jedním ze specifík lidové demokratického stranického systému bylo to, že Fronta nezávislosti neměla levicovou opozici, tj. neexistovaly žádné levicové strany mimo Frontu nezávislosti. Na druhé straně se ale vzájemný poměr stran na levici uvnitř Fronty nezávislosti významně změnil. K Maďarské komunistické straně i nyní nejbližší stála Národní rolnická strana, zatímco dvě dělnické strany se od sebe stále více vzdalovaly. Dokonce během volební kampaně MKS a sociální demokracie otevřeně vystupovaly proti sobě a usilovaly o to, aby jedna porazila druhou. Jednotná dělnická fronta se uvolnila, a protože ani vztah sociální demokracie a Národní rolnické strany se nezlepšil, jednota levice lidové demokracie se zhroutila. Ačkoli se oficiálně nerozpadl, Levicový blok od května 1947 prakticky přestal fungovat.

Novým rysem stranické struktury naopak bylo, že oživením Demokratické lidové strany a Křesťanského ženského tábora a vytvořením nových stran vznikla pravicová opozice Fronty nezávislosti. Pod praporem Maďarské nezávislé strany se sešly takové konzervativní pravicové osobnosti, které dříve patřily k pravému křídlu malorolnické strany. Její program byl ale politicky a ideologicky zmatený a eklektický. V jeho centru stál slib uskutečnit buržoazní demokracii, ale byl svázán i s myšlenkou „socialismu spočívajícího na evangeliích“ či „Kristova socialismu“. Maďarská nezávislá strana otevřeně hlásala, že je zastánkyní kapitalistického systému, odmítala další obrat země doleva a za svého hlavního nepřítele považovala vládní koalici a především pak MKS a sociální demokracii. Začala se organizovat sotva měsíc před volbami, neměla k dispozici hierarchizovaný stranický aparát, organizační síť ani stranický tisk a její finanční možnosti byly omezené.

Demokratická lidová strana do voleb znovu zformulovala svůj program a vyvíjela širokou agitaci a propagandu. Zaměřila se na získání zbytků „panské střední třídy“, inteligence, městské maloburžoazie, majetného katolického rolnictva, a tomu odpovídal i její program. Jeho prostřednictvím hlásala socialismus založený na evangeliích. Stála rovněž na platformě udržení kapitalistických výrobních vztahů a rozdělování, ale hlásala i plán širokých sociálních reforem. Její vůdci podle příkladu západních katolických masových stran chtěli vytvořit skutečné masové

hnutí a vybudovat takovou masovou politickou organizaci, která bude časem schopna případně i sama vládnout. Rovněž hlásali, že jsou opozice, stojí proti Frontě nezávislosti a jejich cíle jsou odlišné od cílů lidové demokracie. Největšího nepřitele spatřovali v komunistické straně, a ohlašovali ideologický boj s marxismem. Demokratická lidová strana byla velmi silně závislá na církvi, což omezovalo její autonomii. Organizačně byla na velice nízké úrovni.

Křesťanský ženský tábor nebyl čistě pravicovou opozicí koalice, nýbrž vyloženě opozicí systému lidové demokracie, a bylo jej proto možno považovat za protirežimní stranu. Z politických proudů v roce 1947 chyběl horthystický a monarchistický proud, protože už neměl žádnou společenskou oporu. Novým jevem byla naopak existence křesťanské demokracie a její rychlá expanze. Souhrnně je pak možno konstatovat, že politická mapa se stala zřetelnější. Hlavní politické proudy se institucionalizovaly, připojily se k rozhodujícím politickým organizacím, neobsahovaly dohromady více stran nebo stranických frakcí. Zároveň je také zřejmé, že politické kolbiště se oproti roku 1945 stalo polarizovanější, zvýšily se ideologicko-politické vzdálenosti mezi Maďarskou komunistickou stranou a Demokratickou lidovou stranou až téměř k úplnému antagonismu.⁴⁸

Výsledky předčasných voleb do maďarského parlamentu, konaných 31. srpna 1947, ani tentokrát očekávání komunistů nenaplnily, třebaže MKS získala 22,3 % hlasů a o 30 mandátů víc než v předchozích volbách. Výsledek to byl o to horší, že dva týdny před volbami Rákosi oznámil, že opozice dostane nanejvýš 15 % hlasů. Sovětské vedení opět vyjádřilo svou nelibost: „Komunistická strana se i v roce 1947 dopustila ve volební kampani vážných chyb. Přecenila vlastní síly, podcenila reakci“, konstatovala souhrnná zpráva Mezinárodního oddělení ÚV VKS(b) o činnosti MKS, vypracovaná pro Stalina na konci roku 1947.⁴⁹ Sociální demokracie ztratila 80 tisíc hlasů, hlavně kvůli tomu, že se od ní odklonili vesničtí voliči, a dosáhla téměř stejného výsledku (14,9 %) jako malorolníci, pro něž ovšem zisk pouhých 15,4 % hlasů znamenal obrovský propad. Národní rolnická strana se pak umístila na šestém místě se ziskem 8,3 % hlasů. Z opozičních stran se nejlépe umístila Demokratická lidová strana. Obsadila druhé místo (16,4 %) a dostala jen o 290 tisíc hlasů méně než první komunisté. Poslední místo Občanské demokratické strany (1 %), která dostala oproti volbám v roce 1945 o 26 tisíc hlasů méně, bylo dokladem toho, že se ve volebním boji za získání střední buržoazie a maloburžoazie nedokázala umístit. Volební výsledky ukázaly, že tři levicové strany, navzdory propa-

⁴⁸ Tamtéž, s. 43–45.

⁴⁹ *Moszkvának jelentjük*, s. 241.

du sociální demokracie, o více než 320 tisíc voličů zvýšily tábor svých příznivců, a to ze 41,2 % v roce 1945 na 45,5 %.

Pravicové strany – Demokratická lidová strana, Maďarská nezávislá strana, Křesťanský ženský tábor a Nezávislá maďarská demokratická strana – získaly celkem 35,4 % hlasů a 131 poslaneckých míst, což bylo kvůli volebnímu bonusu méně, než skutečný počet pro ně hlasujících. Důsledkem toho pravicová opozice představovala v parlamentu mnohem menší váhu, než byl její skutečný vliv na veřejnost.⁵⁰

Na základě volebních výsledků se mohlo zdát, že proti silné levici stála poměrně silná pravice. V praxi však o tom nemohlo být ani řeči, protože pravicová opozice bez ohledu na počet získaných mandátů nezastávala žádné mocenské pozice ani ve státním aparátu, ani v represivních organizacích, ani v justici. Krátce po volbách na okamžik existovala možnost, aby opozice vytvořila vlády schopnou alternativní koalici. Pokud by se jí podařilo získat malorolnickou stranu, mohla mít nad levicovými stranami převahu v poměru 208 : 203. Malorolníci se ale přemluvit nenechali. V září 1947 na celostátním výboru vyšlo z vnitřních bojů vítězně – za podpory dělnických stran – levé křídlo vedené Istvánem Dobim a Jánosem Gyöngyösim a strana zůstala v rámci Fronty nezávislosti. Rychle byla vytvořena druhá Dinnyésowa vláda, za účasti dřívějších koaličních stran. Pravicová opozice zastupující zájmy buržoazie byla nakonec vytlačena z účasti na vládě, a tím byla rozhodnuta i otázka politické moci. V létě 1947 tedy Fronta nezávislosti získala mocenskou převahu nad pravicovou buržoazní opozicí, která nebyla schopna vytvořit alternativní koalici schopnou vládnout. Ve Frontě nezávislosti a v maďarském veřejném životě hrála rozhodující úlohu strana maďarských komunistů, politický pluralismus byl už jen imaginární. Mírně polarizovaná, dvojpólová koaliční stranická struktura, která vznikla na podzim 1945, se transformovala ve zcela polarizovaný, antagonistický stranický systém, v němž dominovala Maďarská komunistická strana. Ještě existující politické strany společně s dalšími institucemi (spolky, profesní odbory, církve) udržovaly zdání tradice občanské společnosti. Ekonomiku především v důsledku zestátnění bank a peněžních ústavů v listopadu 1947 a velkého zestátnění v březnu 1948 (podniky zaměstnávající více než 100 dělníků) bylo možno považovat za státní, ale regulační plán se ještě v plné šíři nerozvinul a neměl ještě úplně charakter směrnic. Svoboda tisku byla omezena, dosavadní pestrobarevný kulturní život už zešedl, ale ještě nebyl totálně okleštěn.

Na podzim 1947 – jaře 1948 významně ovlivnily politiku Maďarské komunistické strany rozvíjející se studená válka, rozdělení světa na socialistickou a kapita-

50 I. VIDA, *A magyar népi demokrácia*, s. 43–45.

listickou soustavu, současné společensko-politické změny probíhající v okolních zemích a v neposlední řadě i ustanovení Informbyra. Strana opustila doktrínu delšího přechodného období a urychlila uskutečnění socialistického obratu v Maďarsku. Likvidaci kapitalistických výrobních vztahů došlo současně k vážnému obratu i ve společenském a politickém životě. Váha levicových stran, v první řadě Maďarské komunistické strany a Národní rolnické strany, ve veřejném životě dále vzrůstala.

Podstatný zvrat ve vývoji demokratického stranického systému v Maďarsku, kterým začala likvidace koalice a přechod k systému jedné strany, představovalo sloučení sociální demokracie s komunisty a vznik Maďarské strany pracujících.⁵¹ Maďarská komunistická strana o jednotu v dělnickém hnutí a o likvidaci Sociálně demokratické strany (SDS) usilovala od roku 1947 stále naléhavěji. Nakonec se jí to podařilo za dramatických okolností v polovině roku 1948, 12.–14. června 1948. V červnu 1948 se ale nesloučily dvě rovnoprávné strany, ani nebyla SDS v komunistické straně asimilována, ale jako organizace a hnutí byla hrubě likvidována. Z necelých 800 tisíc členů jich do Maďarské strany pracujících (Magyar Dolgozók Pártja) přešlo 240 tisíc. Zanikly rovněž sociálně demokratické ústřední, župní i místní deníky.⁵² Jednotná dělnická strana se stala největší maďarskou politickou stranou, počet jejích členů velmi rychle přesáhl 1, 2 milionu. Strana ve svém programu přijatém na slučovacím sjezdu narýsovala grandiózní plán budování socialismu.

Vznik Maďarské strany pracujících znamenal ve vývoji demokratického stranického systému v Maďarsku bod obratu. Začala demolice koalice, přechod od systému více stran k systému jedné strany. Tento proces netrval ani půl roku. V září 1948 začala mezistranická jednání o přeměně Fronty nezávislosti, bývalého organizačního rámce koaličních stran, a 1. února 1949 vznikla Maďarská nezávislá lidová fronta (Magyar Függetlenségi Népfront) za účasti Maďarské strany pracujících, Národní rolnické strany, Nezávislé malorolnické strany, odborů a dalších společenských a masových organizací, která se stala prostředkem pro znemožňování činnosti a pak pro likvidaci buržoazní opozice a bývalých koaličních partnerů. Někdejší koaliční strany – Národní rolnická strana a Nezávislá malorolnická strana – od podzimu 1948 postupně zastavovaly činnost, navzdory tomu, že dospěly k přijetí socialismu. Parlamentních voleb v květnu 1949 se strany jako samostatné politické subjekty už neúčastnily. Na návrh Maďarské strany pracujících postavila Lidová

51 Eva IRMANOVÁ, *Cesta ke sloučení komunistické strany a sociálně demokratické strany v Maďarsku (1947–1948)*, in: České země a moderní dějiny, Praha 2010, s. 277–287.

52 Erzsébet STRASSENREITER, *Egyesülés? Beolvadás? Likvidálás?*, in: Fordulat a világbán és Magyarországon 1947–1949, Budapest 2000, s. 246.

fronta společnou kandidátku a v souladu s tímto krokem vedla i volební kampaň. Právně politické strany zakázány nebyly, jen v tichosti zanikly.⁵³

Od jara 1949 fungoval v Maďarsku systém jedné politické strany. Všechny důležité pozice státní moci a státní správy, vojsko, policie, hospodářství, se dostaly do rukou Maďarské strany pracujících, která zároveň hrála vedoucí úlohu i v ideologickém, duchovním a kulturním životě Maďarska. Řídila masové organizace, pod její kontrolu se dostaly prostředky hromadné komunikace. Vypracovala a formulovala ty politické normy a očekávání, které upravovaly chování jednotlivce i kolektivu ve veřejném životě. Nový režim svou ideologií třídního boje a proletářského internacionalismu opustil „národní cestu“ budování socialismu a zcela vytlačil témata, která byla spojena s hledáním národní identity a s budováním mechanismů na řešení etnického a národnostního napětí. Byl tak vytvořen monopolistický stranický systém, v němž podobně jako v okolních „lidově demokratických“ zemích neexistoval politický boj o moc – všichni ti, kteří nějakým způsobem a v nějaké formě mohli znamenat překážku v monopolním uplatňování moci, byli nemilosrdně zlikvidováni – a jak v ideologickém, tak v praktickém životě existovala jediná vládnoucí strana, Maďarská strana pracujících. Ta po svém téměř stoprocentním vítězství v parlamentních volbách v květnu 1949, uskutečněných na základě jednotné kandidátky Lidové fronty, dokončila svou cestu k absolutní moci přijetím nové ústavy 20. srpna 1949, v den patrona Uherského království sv. Štěpána. Ta byla koncipována podle sovětské ústavy z roku 1936. Tímto aktem byl v Maďarsku proces sověti- zace dovršen.

53 I. VIDA, *A magyar népi demokrácia*, s. 50.

SUMMARY

The end of the Second World War also ushered in a new, democratic Hungary. A republic was declared, parliamentary democracy was renewed, and the political structure was re-established in the form of a multi-party system. The system of so-called People's Democracy represented a political structure corresponding to the system of demands made at the Yalta Conference. Visions that had been planned by the Soviet Union for Hungary in Moscow included the predominance of the Communist Party in the government and their holding important posts, most importantly the Ministry of the Interior and Deputy Premier. After the parliamentary elections in November 1945 a coalition was created based on a legitimate balance of the parties elected to Parliament, but already in the period of the government's formation there were adjustments being made through extra-parliamentary, political and other means. From the fall of 1946 the coalition found itself in an ever-deepening crisis that blew up into a crisis of the entire coalition-based governmental system. The party system of People's Democracy from the year 1945 collapsed in 1947, in the period of organizing the pre-term parliamentary elections. The merger of the Social Democratic Party with the Communists and the creation of the Hungarian Working People's Party in June 1948 marked Hungary's transition to a one-party system that was consummated by the nearly one-hundred-percent victory of the Hungarian Working People's Party in the elections of May 1949.

STUDIE

Řecko mezi Východem a Západem: Spojené státy americké a řecká otázka v letech 1945–1947¹

JAN KOURA

Ústav světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

Greece, Between East and West: The United States of America and the Greek Question 1945–1947

This study analyzes the position of the United States of America toward the Greek question between 1945 and 1947. Its goal is to answer the question of why, with the end of the Second World War, the interest of the United States took such an interest in the political situation in Greece – a country that had traditionally fallen under the influence of Great Britain. It discusses the reasons why the American government decided in 1947 to replace the United Kingdom in its power position in Greece. The entire issue is set into the wider context of Greek political developments in the years 1944–1947 without neglecting the perspective of the USA in the initial stages of the Greek Civil War or the reasons for Great Britain's withdrawal from Greece. This study is based upon archival research in the Uni-

1 Studie vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. 12 „Historie v interdisciplinární perspektivě, podprogram Evropa a (versus) svět: Interkontinentální a vnitrokontinentální politické, ekonomické, sociální, kulturní a intelektuální transfery“.

ted States and Great Britain, and many volumes of source materials as well as secondary literature.

Key words: Percentages Agreement, Treaty of Varkiza, Democratic Army of Greece, Greek Civil War, Greek Communist Party, Truman Doctrine, Eastern Mediterranean, Cold War, United States of America

Řecko v době druhé světové války

Přestože v říjnu 1940 došlo k napadení Řecka fašistickou Itálií, byla to až intervence ze strany nacistického Německa z dubna 1941, jež vedla k jeho definitivní porážce ve druhé světové válce a následnému obsazení vojsky Německa, Itálie a Bulharska. Řekové ale svůj boj proti okupantům ani poté nevzdávali a začali vytvářet rozsáhlé odbojové hnutí, jemuž dominovala Národní osvobozenecská fronta (Ethniko apeleftherotiko metopo; EAM). Její součástí byly nejrůznější středo-levicové proudy, včetně řeckých komunistů.² Pod působnost EAM spadala rovněž početná Řecká lidová osvobozenecská armáda (Ellinikos laikos apeleutherotikos stratos; ELAS).

Mezi nejvýznamnější pravicové odbojové proudy patřila Národně republikánská řecká liga (Ethnikos dimokratikos ellinikos syndesmos; EDES), která byla založena v září 1941 Napoleonem Zervasem. Sdružovala antikomunistické republikány i monarchisty a nevyhýbala se ani spolupráci s okupačními orgány. Opera-

2 Počátek řecké komunistické strany lze datovat listopadem 1918, kdy vznikla sjednocením dělnických a socialistických spolků Socialistická dělnická strana Řecka (SEKE). V roce 1920 byla přijata do Kominterny a během stranického kongresu na podzim 1924 se přejmenovala na Komunistickou stranu Řecka (Kommounistiko kommatis Ellados; KKE). V letech 1925 a 1926 byla její činnost zakázána. V meziválečném období nepatřila KKE k významným politickým proudům v zemi a jejich volební podpora nepřesáhla 10 %. Poté, co se v roce 1936 dostal v Řecku k moci Ioannis Metaxas, byla KKE opět zakázána a její členové byli pronásledováni. V době druhé světové války se strana velmi rychle zkonsolidovala a její popularita začala stoupat, k čemuž přispěla i skutečnost, že její vedení opustilo program třídního boje a komunistické revoluce a začalo podporovat sjednocení všech antifašistických složek společnosti v boji proti okupantům a jejich podporovatelům. Byli to právě řečtí komunisté, kteří iniciovali vznik Národně osvobozenecské fronty (EAM) a zaujímal v ní důležité postavení. Srov. Pavel HRADEČNÝ, *Zdrženlivý internacionalismus. Občanská válka v Řecku a československá materiální pomoc Demokratické armádě Řecka*, *Soudobé dějiny* 10, 2003, č. 1–2, s. 59; Theodore A. COULOMBIS, *Greek Political Reaction to American and NATO Influences*, New Haven 1966, s. 14–15; National Archives of the United States at College Park, Maryland (dále NACP), RG 59, Records of the Office of Greek, Turkish, and Iranian Affairs, 1947–1950, Army-Background Material, Lot 24, box 2, State Department Report „The Soviet Union and Greece“.

la především v pohoří Epirus, ale počtem členů daleko zaostávala za EAM.³ Přestože zpočátku levicový a pravicový odboj vzájemně spolupracoval, během roku 1943 se začaly mezi oběma skupinami objevovat rozpory, které nakonec vyústily ve vzájemné ozbrojené střety, jež jsou považovány za tzv. první kolo řecké občanské války.

Velká Británie, projevující o oblast východního Středomoří tradiční velmocenský zájem, chtěla za každou cenu zabránit tomu, aby po válce došlo v Řecku k ustanovení režimu pod vedením tamějších komunistů. Londýn proto podporoval obnovení monarchie a návrat Jiřího II.,⁴ který se měl stát zárukou obnovení britského vlivu v zemi. Velká část řecké společnosti ale tíhla k republikánskému zřízení, neboť králi nemohla odpustit spolupráci s generálem Ioannisem Metaxasem,⁵ jenž v letech 1936–1941 vládl v Řecku pomocí diktátorských metod.⁶

Když se na podzim roku 1944 Rudé armádě podařilo proniknout před ustupujícími nacistickými vojsky až na Balkán, začal se britský ministerský předseda Winston S. Churchill obávat o další politický vývoj Řecka. K tomu je nutno zdůraznit, že Řecko mělo pro Velkou Británii značný geostrategický význam, neboť bylo jednou ze „vstupních bran“ k britským državám ve východním Středomoří a na Blízkém východě.⁷ Pokud by totiž Řecko, jehož velká část obyvatelstva podpo-

3 Srov. Mark MAZOWER, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation 1941–1944*, New Haven 1993, s. 138–143; Theodore A. COULOUMBIS, *The United States, Greece, and Turkey: The Troubled Triangle*, New York 1983, s. 9.

4 Podle Pavla Hradečného návrat Jiřího II. na řecký trůn podporoval především ministerský předseda Winston Churchill, a to i přesto, že s tím nesouhlasili někteří příslušníci britské armády i řada jeho spolupracovníků. Pavel HRADEČNÝ, *Řecká otázka v mezinárodní politice v roce 1944 a na počátku roku 1945*, Slovanský přehled 80, 1994, č. 4, s. 356.

5 Ioannis Metaxas (1871–1941) působil na vysokých postech v řecké armádě již před první světovou válkou. V roce 1936 ho král Jiří II. jmenoval ministerským předsedou a již krátce po svém jmenování začal ve svých rukou kumulovat státní moc a omezovat občanská práva a svobody.

6 Předseda Liberální strany a budoucí řecký premiér Georgios Papandreou (1888–1968) řekl v květnu 1941 americkému velvyslanci u řecké exilové vlády Lincolnu MacVeaghovi, že obyvatelé Řecka si nepřejí návrat krále na trůn. Vyjádřil přání, aby Velká Británie a Spojené státy po skončení války nepodporovaly monarchisty a usilovaly o uskutečnění plebiscitu o státní formě. Pokud by byl zaručen jeho regulérní průběh, Řekové by si podle Papandreoua na sto procent zvolili republiku amerického typu. *Ambassador MacVeagh Reports: Greece 1933–1947*, John O. Iatrides (ed.), Princeton 1980, s. 370. Názory významných řeckých exilových představitelů na restauraci monarchie v Řecku a režim generála Metaxase se nacházejí tamtéž, s. 371–373.

7 Kromě geostrategického významu byly britské zájmy v Řecku také ekonomické povahy. Před druhou světovou válkou polovinu řeckého veřejného dluhu drželi v rukou soukromí britští investoři, britské investice v Řecku v té době dosahovaly milionů liber. Srov. Jon V. KOFAS, *Intervention and Underdevelopment: Greece during the Cold War*, University Park Pennsylvania 1989, s. 7; John O. IATRIDES, *Britain, the United States, and Greece, 1945–1949*, in: David H. Close (ed.), *The Greek Civil War, 1943–1950: Studies of Polarization*, London 1993, s. 193.

rovala levicově orientovanou EAM, bylo osvobozeno sovětskými vojsky, hrozilo, že by se tato nejjižnější balkánská země mohla stát „lidovou demokracií“ ovládanou Moskvou. Tomu chtěl Churchill za každou cenu zabránit. Proto se na začátku října 1944 rozhodl odletět do SSSR a jednat tam o osudu Řecka přímo se sovětským vůdcem Josifem V. Stalinem. Po vzájemných rozhovorech se 9. října oba muži dohodli na rozdělení vlivu ve východní Evropě, jež vstoupilo do dějin jako procentová dohoda. Na jejím základě získala Velká Británie dominantní postavení v Řecku, Sovětský svaz v Rumunsku a Bulharsku a v Jugoslávii měl být poměr pro obě velmoci stejný.⁸ Když pár dní po moskevských jednáních britské jednotky dorazily do Athén, zdálo se, že další politický vývoj Řecka bude postupovat podle scénáře, který v Moskvě uzavřeli Stalin s Churchilllem. Již události z konce roku 1944 naznačily, že automatické začlenění Řecka do západního bloku států nemusí být jednoznačné, zvláště když do jeho politického vývoje začaly čím dál častěji zasahovat kromě sousedních států také vítězné velmoci druhé světové války.

Období od vypuknutí války mezi Řeckem a Itálií v říjnu 1940 až do odchodu německých, italských a bulharských jednotek v říjnu 1944, jež zemi okupovaly, bylo pro Řecko velmi tíživé.⁹ Zásobovací systém fungoval velmi omezeně a velká část obyvatel trpěla během válečných let hladu. Infrastruktura byla poničená, okolo 1700 vesnic bylo vypáleno, bez domova se ocitlo přes milion obyvatel.¹⁰ Podle odhadů zemřelo na následky okupace během válečných let přes půl milionu osob, což představovalo téměř 8 % řecké populace.¹¹

8 Více o procentové dohodě: Winston S. CHURCHILL, *Druhá světová válka, sv. VI, Triumf a tragédie*, Praha 2005, s. 226–235; Jan WANNER, *Pevnost Amerika. Spojené státy a evropská válka 1939–1945, I. díl*, Praha 2001, s. 92–95; Albert RESIS, *The Churchill-Stalin Secret “Percentages” Agreement on the Balkans, Moscow, October 1944*, *The American Historical Review* 83, 1978, č. 2, s. 368–387; Miroslav TEJCHMAN, „Procentová dohoda“ Churchilla a Stalina o Balkánu, *Historický obzor* 5, 1994, č. 10, s. 223–227.

9 K politice nacistického Německa v Řecku během druhé světové války více např. Kateřina KRÁLOVÁ, *Řecko a Třetí Říše*, *Slovanský přehled* 93, 2007, č. 3, s. 339–359.

10 Srov. Anne KARALEKAS, *Britain, The United States, and Greece, 1942–1945*, New York 1988, s. 189; Stavros B. THOMADIKIS, *Black Markets, Inflation, and Force in the Economy of Occupied Greece*, in: John O. Iatrides (ed.), *Greece in the 1940s: A Nation in Crisis*, Hanover 1981, s. 61–81; Polymeris VOGLIS, *Becoming a Subject: Political Prisoners during the Greek Civil War*, New York 2002, s. 44.

11 Srov. Theodore A. COULOUMBIS – John Anthony PETROPOULOS – Harry J. PSOMIADES, *Foreign Interference in Greek Politics: An Historical Perspective*, New York 1976, s. 117; Andrew F. FRERIS, *The Greek Economy in the Twentieth Century*, London 1986, s. 118; P. VOGLIS, *Becoming*, s. 44.

Ekonomická situace Řecka se nezlepšila ani během roku 1945. Národní důchod v té době stěží dosahoval 41 % předválečné úrovně, průmyslová produkce dosáhla jen 36 % a zemědělská 54 % výkonosti před rokem 1941.¹² Podle Správy spojených národů pro pomoc a obnovu (United Nations Relief and Rehabilitation Administration; UNRRA) byla za katastrofální hospodářskou situaci Řecka zodpovědná okupace státy Osy. Na druhou stranu je ale nutno připustit, že řecké hospodářství nebylo v dobré „kondici“ již v meziválečném období.¹³

Zvyšující se vliv EAM se projevil již v březnu 1944 ustanovením Politického výboru národního osvobození (Politiki Epitropi Ethnikis Apelevtheroseos; PEEA), který se měl stát základem poválečné vlády ovládané komunisty.¹⁴ O tom, jak bude vypadat politické uspořádání Řecka po válce, se ale rozhodovalo i za jeho hranicemi, ať to bylo již na jednáních v libanonském Bejrútu v květnu 1944, kde došlo k vytvoření vlády národní jednoty, do níž později vstoupili i zástupci EAM,¹⁵ či v italské Casertě v září 1944, po němž EAM/ELAS souhlasila se začleněním svých jednotek do nově vzniklé řecké armády, jež spadala pod britské vedení.¹⁶ EAM měla v Řecku dominantní postavení, a proto byla její ochota spolupracovat s exilovými politiky a pravicovým odbojem poněkud překvapivá. Její příslušníci tak činili zřejmě proto, že neměli dostatečnou podporu ze strany Moskvy, která na základě procentové dohody z října 1944 tuto zemi stále ještě chápala jako sféru vlivu Velké Británie.

Když začaly do Řecka přicházet britské jednotky, stály před nelehkým úkolem – pomoci k poválečné obnově země, jejíž ekonomika se nacházela v troskách a většinu jejího území ovládaly ozbrojené oddíly ELAS.¹⁷ Londýn měl eminentní

12 J. V. KOFAS, *Intervention*, s. 8.

13 Před druhou světovou válkou pracovalo více než 60 % obyvatel Řecka v zemědělství, které vytvářelo 35 % řeckého HDP. Země ale i přesto byla závislá na dovozu potravin. V letech 1935–1937 se např. do Řecka dováželo 45 % pšenice určené pro domácí spotřebu. Srov. Violetta HIONIDOU, *Famine in Occupied Greece: Causes and Consequences*, in: Richard Clogg (ed.), *Bearing Gifts to Greeks: Humanitarian Aid to Greece in the 1940s*, New York 2008, s. 14–32.

14 Lars BAERENTZEN – David H. CLOSE, *The British Defeat of EAM, 1944–1945*, in: D. H. Close (ed.), *The Greek Civil War*, s. 74.

15 David H. CLOSE, *The Origins of the Greek Civil War*, London 1995, s. 108–109; Bruce R. KUNIHOLM, *The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece*, Princeton 1980, s. 94–95.

16 Srov. T. A. COULOMBIS, *The United States*, s. 10; TÝŽ, *Greek Political Reaction*, s. 16–17; John O. IATRIDES – Nicholas X. RIZOPOULOS, *The International Dimension of the Greek Civil War*, *World Policy Journal* 17, 2000, č. 1, s. 93; P. HRADEČNÝ, *Řecká otázka*, s. 355.

17 Na začátku roku 1945 EAM ovládala většinu Řecka a i hlavního města Athén. Počet příslušníků ELAS se v době osvobození odhaduje mezi 50 a 70 tisíci mužů. Srov. Kateřina KRÁLOVÁ, *Ne-*

zájem na rychlém urovnání poměrů v Řecku a to jak kvůli svým předválečným investicím, tak i geostrategické poloze vůči jiným částem britského impéria. Podpora monarchistického zřízení pro Brity znamenala, že jejich investice budou ochráněny, což se u vlády EAM dalo jen stěží předpokládat. Papandreouova vláda, která se v polovině října vrátila do Athén, se musela okamžitě potýkat se spory s EAM. Ta nechtěla přistoupit na odzbrojení příslušníků ELAS, a její zástupci proto ve vládě podali demisi.¹⁸ Celý spor vyvrcholil 3. prosince protivládní demonstrací na náměstí Syntagma v Athénách, jež byla násilně potlačena. Konflikt následně vyústil v ozbrojené střetnutí mezi příslušníky ELAS s provládními jednotkami.¹⁹ Představitel Komunistické strany Řecka Petros Rousos se tehdy obrátil na předního bulharského komunistu Georgiho Dimitrova, který se v té době nacházel v Moskvě, s žádostí o zbraně a zásoby. Dimitrova odpověď byla více než výmluvná: „V současné situaci se odtud nemůžete spolehnout na aktivní zapojení a pomoc.“²⁰ Sovětský lidový komisař pro zahraničí Vjačeslav M. Molotov celou záležitost ještě okomentoval slovy, že „EAM/ELAS v jejich boji podporujeme, ale zůstáváme potichu“.²¹

Potlačení nepokojů v Athénách, později nazývaných jako Dekemvriana (prosincové události), se zúčastnily tisíce příslušníků nově vytvořené Národní gardy a také britští vojáci, jejichž velká část byla do Řecka přemístěna z Itálie. Počet obětí těchto bojů, jež trvaly více než měsíc a jsou označovány za „druhé kolo“ řecké občanské války, se odhaduje od 10 do 14 tisíc osob.²² Nepokoje ukončila dohoda mezi oběma znepřátelenými stranami uzavřená 12. února 1945 ve Varkize, na jejímž základě EAM souhlasila s rozpuštěním své armády, za což vláda slíbila vyhlásit amnestii pro politické zločiny spáchané od 3. prosince, do roka uskutečnit parla-

splacená minulost. Řecko-německé vztahy ve stínu nacismu, Praha 2012, s. 83. Karel DURMAN, *Popely ještě žhavé. Velká politika 1938–1991, Díl I.*, Praha 2004, s. 179. P. HRADEČNÝ, *Zdrženlivý internacionalismus*, s. 62; *After the War was over: Reconstructing the Family, Nation and State in Greece, 1943–1960*, Mark Mazower (ed.), Princeton 2000, s. 5–6.

18 T. A. COULOUMBIS – J. A. PETROPOULOS – H. J. PSOMIADES, *Foreign Interference*, s. 109.

19 M. MAZOWER, *Inside Hitler's Greece*, s. 352–353. Pro detailní popis událostí z 3. prosince 1944 z pohledu amerického velvyslance v Řecku Srov. *Ambassador*, J. O. Iatrides (ed.), s. 654–656; John O. IATRIDES, *Revolt in Athens: The Greek Communist "Second Round" 1944–1945*, Princeton 1972, s. 200–256; K. KRÁLOVÁ, *Nesplacená minulost*, s. 83.

20 Citováno podle: J. O. IATRIDES – N. X. RIZOPOULOS, *The International Dimension*, s. 94.

21 Tamtéž.

22 L. BAERENTZEN – D. H. CLOSE, *The British Defeat*, s. 89; W. S. CHURCHILL, *Druhá světová válka*, s. 283–324.

mentní volby a plebiscit ohledně politického zřízení.²³ Britové se zároveň rozhodli ponechat své jednotky v Řecku, dokud se situace v zemi nestabilizuje a nebude rozhodnuto o státní formě.²⁴

Podle dostupných pramenů se zdá, že Stalin v této době skutečně dodržoval procentovou dohodu s Churchillem z roku 1944 a do dění v Řecku nezasahoval. To měl údajně potvrdit britskému ministerskému předsedovi také během jaltských jednání v únoru 1945.²⁵ Podobně se později vyjadřoval i Georgi Dimitrov, jenž ve svých pamětech napsal, že 10. ledna mu Stalin ohledně řeckých komunistů řekl: „Radil jsem jim, ať ten boj v Řecku nezačínají. Lidé z ELAS neměli odstoupit ze svých funkcí v Papandreouově vládě. Vzali si na svá bedra více, než mohli unést. Očividně počítali s tím, že Rudá armáda dorazí až k Egejskému moři. To nemůžeme udělat. Ani nemůžeme do Řecka poslat naše jednotky. Řekové jednali nerozumně.“²⁶

Stalin odmítl pomoc řeckým komunistům zřejmě proto, že si nepřál, aby západní velmoci zasahovaly do dění v ostatních zemích na Balkáně, kde vliv Moskvy sílil. Podle všeho KKE záhy po svém pokusu sesadit vládu pochopila, že Sovětský svaz ji v jejím počínání nepodpoří, a proto raději přistoupila na dohodu s vládou. Problémy uvnitř řecké společnosti a odlišné názory na politický vývoj v zemi se tím nevyřešily, ale pouze oddálily. Řečtí nacionalisté totiž chtěli spolupracovat s anglosaskými velmocemi, neboť dle jejich mínění jediné tyto země mohly zajistit územní integritu Řecka.²⁷ Komunisté zase odmítali obnovení monarchie a přáli si, aby se jejich země zbavila závislosti na Velké Británii a začala se orientovat na Sovětský svaz. Tajemník strany Nikos Zachariadis, jenž byl během války internován v německém koncentračním táboře Dachau a do Řecka se vrátil až v květnu 1945, považoval svou vlast za stát ovládaný zahraničními zájmy. Postupně začínal docházet k závěru, že je potřeba k vybudování lidově-demokratického zřízení používat i násilné prostředky.

23 *Greece 1940–1949: Occupation, Resistance, Civil War: A Documentary History*, Richard Clogg (ed.), New York 2002, s. 188–191; T. A. COULOUMBIS, *Greek Political Reaction*, s. 17; K. DURMAN, *Popely ještě žhavé*, s. 179; J. WANNER, *Pevnost Amerika*, s. 130.

24 George Martin ALEXANDER, *The Prelude to the Truman Doctrine: British Policy in Greece 1944–1947*, Oxford 1982, s. 95.

25 Diana Shaver Clemens uvádí, že na Jaltské konferenci se Stalin ptal Churchilla na vývoj situace v Řecku a dodal, že „[...] se chtěl pouze informativně zeptat. V žádném případě nemáme v úmyslu tam intervenovat.“ Sovětský vůdce zároveň Churchilla ubezpečil, že nemusí mít obavy o britskou sféru vlivu v Řecku. Citováno v: Diana Shaver CLEMENS, *Yalta*, New York 1970, s. 199; podobně J. WANNER, *Pevnost Amerika*, s. 125; David REYNOLDS, *From World War to Cold War: Churchill, Roosevelt, and the International History of the 1940s*, Oxford 2006, s. 270.

26 *The Diary of Georgi Dimitrov, 1933–1949*, Ivo Banac (ed.), New Haven 2003, s. 352–353.

27 T. A. COULOUMBIS, *Greek Political Reaction*, s. 18–19.

To ale vedlo k tomu, že se Komunistická strana Řecka během roku 1945 začala dostávat do podobné izolace, v níž se ocitla již v předválečném období.²⁸ Pokles její popularity vycházel jednak z příklonu k násilí, které uplatňovala nejen vůči politickým oponentům, ale i vlastním stoupencům.²⁹ Řekové také nesli nelibě skutečnost, že KKE začala spolupracovat s komunistickými stranami v okolních státech, začala se dostávat pod vliv Moskvy a již nebyla onou „národní“ silou z dob okupace.³⁰

Dohody ve Varkize přispěly pouze ke krátkodobé stabilizaci poměrů v Řecku. Řada někdejších příslušníků EAM/ELAS začala být i přes vládní slib amnestie zatýkána. Vlády, které se od roku 1945 až do parlamentních voleb v březnu 1946 v zemi vystřídal, byly z velké části zaměřeny protikomunisticky a omezovaly vliv levice na politické dění.³¹ „Prosincové události“ se staly příležitostí pro různé radikálně-pravicové ozbrojené skupiny, ve kterých často figurovali příslušníci represivních složek kolaborantské vlády z dob okupace, k rozpoutání násilností, jež athénská vláda mnohdy přehlížela.³² Bývalí členové EAM/ELAS odpovídali podobným způsobem a ke konci roku 1945 se Řecko propadalo do čím dál většího chaosu.

Spojené státy americké a řecká otázka po skončení druhé světové války

Americká vláda nevěnovala vývoji na Balkáně během druhé světové války přílišnou pozornost, neboť ji považovala za zájmovou oblast Velké Británie.³³ Na začátku

28 P. HRADEČNÝ, *Zdrženlivý internacionalismus*, s. 63.

29 V dubnu 1945 odmítly s komunisty spolupracovat Svaz pro lidovou demokracii a Socialistická strana Řecka, které EAM opustily. Miroslav TEJCHMAN, *Balkán ve válce a v revoluci, 1939–1945*, Praha 2008, s. 672.

30 P. HRADEČNÝ, *Zdrženlivý internacionalismus*, s. 65; M. TEJCHMAN, *Balkán ve válce*, s. 673–674.

31 T. A. COULOUMBIS – J. A. PETROPOULOS – H. J. PSOMIADES, *Foreign Interference*, s. 114.

32 John Iatrides uvádí, že jen mezi únorem a červencem 1945 bylo uvězněno 20 tisíc osob, z čehož 500 zabili příslušníci radikálně-pravicových skupin, a dalších téměř 3 tisíce bylo odsouzeno k trestu smrti. Podle údajů řeckého ministerstva spravedlnosti bylo k prosinci 1945 za své aktivity či členství v EAM/ELAS soudně stíhaných více než 48 tisíc osob. EAM uváděla, že mezi dohodou z Varkizy a parlamentními volbami se oběťmi „bílého teroru“ stalo 1289 osob. David Close připouští, že tento počet se může blížit pravdě. Srov. J. O. IATRIDES, *Revolt in Athens*, s. 263; David H. CLOSE, *The Reconstruction of a Right-Wing State*, in: D. H. Close (ed.), *The Greek Civil War*, s. 164.

33 J. O. IATRIDES – N. X. RIZOPOULOS, *The International Dimension*, s. 90; A. KARALEKAS, *Britain, The United States*, s. 83–84.

roku 1944 tuto skutečnost potvrdil prostřednictvím státního tajemníka Edwarda R. Stettinia i prezident Franklin D. Roosevelt. V jednom z telegramů určených americkému velvyslanci ve Velké Británii Stettinius s odkazem na prezidenta uvedl, že Spojené státy nehodlají nést „břemeno poválečné obnovy Francie, Itálie a Balkánu. Toto je patřičný úkol pro Velkou Británii, která má [v těchto oblastech] o mnoho větší životní zájem než Spojené státy,“ a následně dodal: „Ústředním zájmem Spojených států není podílet se na vnitřních problémech jižní Evropy, ale spíše zabránit Německu v jeho možném a také velmi pravděpodobném rozpoutání třetí světové války.“³⁴

Co se Řecka týče, Američané měli o jeho vývoji během války podrobné informace, a to díky telegramům velvyslance u řecké exilové vlády Lincolna MacVeagha, jenž působil v Athénách před válkou a měl výborné kontakty na řecké politiky. V únoru 1944 se MacVeagh snažil přesvědčit samotného prezidenta Roosevelta, aby Spojené státy na sebe vzaly odpovědnost za poválečnou obnovu balkánských států, neboť podle jeho názoru Velká Británie neměla dostatečnou kapacitu tento závažný úkol splnit. Velvyslanec navíc upozorňoval, že se na Balkáně tradičně střetávaly britské a ruské zájmy a pokud Londýn ve své snaze neuspěje, mohla by celá oblast padnout do sovětských rukou.³⁵ Přestože byl Roosevelt s MacVeaghem během války v kontaktu a vyměnil si s ním několik dopisů, jeho radám příliš nenaslouchal³⁶ a nadále přenechával iniciativu v této části Evropy Velké Británii.

Přesto však Spojené státy na angažovanost v řecké otázce zcela nerezignovaly. V Řecku působili agenti amerického Úřadu pro strategické služby (Office of Strategic Services; OSS). Na podzim roku 1944 se jich na území Řecka vyskytovalo okolo tří set, ale jejich aktivity byly koordinovány společně s Velkou Británií.³⁷ V rámci Zákona o půjčce a pronájmu (Lend-Lease Act)³⁸ směřovala americká ekonomická a materiální pomoc k řeckým jednotkám rozmístěným na Středním vý-

34 *Foreign Relations of the United States* (dále *FRUS*), 1944, Vol. I, Washington D. C. 1966, s. 184. Podobné stanovisko také *FRUS*, The Conference at Quebec, 1944, Washington D. C. 1972, s. 216–217.

35 Bruce Robellet KUNIHOLM, *The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece*, Princeton 1980, s. 97.

36 MacVeagh např. radil, aby Roosevelt nepodporoval řeckého krále, prezident však tuto radu ignoroval. Srov. B. R. KUNIHOLM, *The Origins*, s. 96.

37 M. TEJCHMAN, *Balkán ve válce*, s. 557.

38 Zákon o půjčce a pronájmu (Lend-Lease Act) z března 1941 umožňoval americké vládě prodávat, pronajímat či půjčovat válečný materiál a ostatní zboží státům, jejichž obrana byla pokládána za životně důležitou pro Spojené státy.

chodě, část byla určena i k podpoře odbojového hnutí v samotném Řecku.³⁹ Američané se rovněž finančně podíleli na pomoci Řekům v rámci Červeného kříže a později také UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration).⁴⁰ V období od září 1942 do března 1945 bylo do Řecka, kde velká část obyvatel trpěla hladu, dovezeno okolo 632 tun potravin, které z větší části financovaly právě Spojené státy.⁴¹ První zástupci UNRRA dorazili do Řecka téměř současně s britskými jednotkami v říjnu 1944. Britská vojenská správa jejich činnost kontrolovala a mnohdy neumožňovala distribuci pomoci do oblastí ovládaných levicovým odbojem.⁴² Po vypuknutí „prosincových událostí“ se pracovníci UNRRA uchýlili do Egypta a v jejich aktivitách je nahradil Červený kříž. UNRRA se do Řecka, již jako nezávislá organizace bez vazeb na britskou vojenskou správu, vrátila v březnu 1945, aby k 1. dubnu 1945 svoji činnost obnovila.⁴³ Ta se ovšem neobešla bez komplikací. Zástupci UNRRA si na podzim 1945 stěžovali, že jejich pomoc nemohla být v Řecku náležitě využita, protože v zemi panovala nestabilní politická situace, neexistovala silná vláda ani funkční systém státní správy. UNRRA proto vyzývala vlády Velké Británie a Spojených států k intervenci v Řecku a zajištění tamější politické stability.⁴⁴

Během let 1945–1947 poskytla UNRRA Řecku pomoc ve výši 416 milionů dolarů,⁴⁵ z čehož 312 milionů dodaly Spojené státy a 104 miliony přispěly ostatní členské země.⁴⁶ Podle Jona Kofase byla UNRRA dokonce pomyslným „katalyzátorem“ při pozdější tranzici Řecka z britské do americké zájmové sféry.⁴⁷ Její činnost

39 Michael Mark AMEN, *American Foreign Policy in Greece 1944–1949: Economic, Military and Institutional Aspects*, Frankfurt am Main 1978, s. 30.

40 Správa spojených národů pro pomoc a obnovu (United Nations Relief and Rehabilitation Administration; UNRRA) byla mezinárodní organizace založená v roce 1943. Jejím cílem bylo: „Řídit a zařizovat výkon opatření pro okamžitou pomoc obětem války v kterémkoli území pod kontrolou některého ze Spojených národů opatřováním potravy, topiva, oděvů, přístřeší a jiných základních potřeb, lékařských a jiných nezbytných služeb.“ Organizace sídlila v New Yorku a na jejím financování se podílely zejména členské státy, z nichž nejvíce prostředků (okolo 73 %) dodaly Spojené státy. Srov. Karel KRÁTKÝ, *Marshallův plán. Příspěvek ke vzniku studené války*, Plzeň 2010, s. 77–109.

41 K. KRÁLOVÁ, *Nesplacená minulost*, s. 101.

42 Tamtéž, s. 102–103.

43 Tamtéž, s. 103; J. V. KOFAS, *Intervention*, s. 17–18.

44 Podrobněji: *FRUS*, 1945, Vol. VIII, Washington D. C. 1969, s. 247–251.

45 Téměř polovina této pomoci byla vydána za potraviny (přes 186 milionů dolarů), což potvrzuje problémy se samozásobováním Řecka a závislost na dodávkách základních surovin. J. V. KOFAS, *Intervention*, s. 22.

46 Tamtéž.

47 Tamtéž, s. 17.

byla v Řecku, stejně jako ve zbytku Evropy, ukončena v roce 1947, záhy ji ale nahradila americká podpora v rámci Trumanovy doktríny a Marshallova plánu.

Pomoc v rámci UNRRA avšak nevyřešila poválečné problémy athénské vlády. To kromě jejích zástupců či velvyslance MacVeagha potvrzoval i vrchní velitel spojeneckých sil ve Středomoří generál William D. Morgan. Podle jeho názoru z podzimu 1945 se řecký problém stal tehdy natolik závažným, že pro Brity nebylo možné se s ním vypořádat bez cizí pomoci. „Drachma opět začala padat, renovace probíhá nesmírně pomalu, nezaměstnanost roste a následující zima bude pro obyvatele Řecka velmi těžko zvládnutelná“,⁴⁸ dodal britský generál. Podle jeho názoru měly Spojené státy pomoci Velké Británii při řešení problémů Řecka, případně ji zcela nahradit. Osobně ale navrhoval, aby se Washington podílel na pomoci athénské vládě stejnou měrou jako Londýn.⁴⁹

Zvyšující se zájem Spojených států o situaci v Řecku potvrdil americký státní tajemník James F. Byrnes v memorandu z 10. listopadu 1945 určeném prezidentu Harry S. Trumanovi. Podle Byrnesova memoranda, které prezident schválil jako základ pro budoucí postup, americká finanční pomoc řecké vládě zcela závisela na tom, s jakou účinností se Řekům podaří stabilizovat tamější ekonomiku. Byrnes zároveň zdůraznil, že veškeré americké kroky budou konzultovány s britskou vládou, a to kvůli její primární zodpovědnosti za vývoj v Řecku, ale zároveň akcentoval připravenost Spojených států nabídnout řecké vládě své odborníky a poradce, pokud by o ně požádala.⁵⁰

Americkou váhavost z podzimu 1945 ohledně zesílené angažovanosti v řecké otázce je možné hledat jednak v prozatímním přílišném nezájmu Spojených států o oblast celého východního Středomoří, kterou chápaly jako sféru vlivu Velké Británie, a rovněž v nejistotě, zda politickou moc v zemi, zmítající se v ekonomickém a politickém chaosu, nezískají levicové síly. Zdá se, že Američané vyčkávali na výsledek prvních poválečných voleb a na to, zda z nich vzejde vláda ochotná ke spolupráci s anglosaskými velmocemi. Do té doby přenechávala hlavní zodpovědnost za vývoj v Řecku na Velké Británii.

Ekonomická nestabilita, jak již předpovídal na podzim 1945 generál Morgan, nadále ovlivňovala bezpečnostní situaci v Řecku. Americký velvyslanec MacVeagh v lednu 1946 telegrafoval do Washingtonu, že tamější problémy „navyšují nervozitu, která pramení z politické nestability a růstu dobře organizovaného revo-

48 *FRUS*, 1945, Vol. VIII, s. 251–252.

49 Tamtéž.

50 Tamtéž, s. 266–267.

lučního komunistického hnutí“. MacVeagh vybízel k větší angažovanosti Spojených států a varoval, že pokud selžou při řešení řeckého problému, „současná demokratická vláda určitě padne a s největší pravděpodobností bude nahrazena extrémně pravicovým režimem, který by, hned jak se zhroutí, mohl v patřičnou dobu zapříčinit vznik komunistické diktatury“.⁵¹ Na závěr svého telegramu americký velvyslanec uvedl, že bylo jeho povinností varovat státní department před situací v Řecku, které nejspíše bude „odsouzeno ke krveprolití a strádání“.⁵²

Američané s velkým zaujetím sledovali blížící se řecké parlamentní volby, jež měly napovědět, jaký politický vývoj Řecko čeká. Podle dohod z Varkizi z února 1945 mělo k jejich uskutečnění dojít v nejbližší možné době. Vzhledem k nestabilitě politické situaci ale byly neustále odkládány a termín jejich konání byl nakonec ustanoven na 31. března 1946.⁵³

Parlamentní volby a zvyšování zájmu USA o situaci v Řecku

Na regulérnost prvních poválečných řeckých parlamentních voleb dohlížela Společenská mise pro sledování řeckých voleb (Allied Mission for Observing the Greek Elections; AMFOGE), ve které působilo na 1170 pozorovatelů z Velké Británie, Spojených států⁵⁴ a Francie. Sovětský svaz odmítl své zástupce vyslat zřejmě z toho důvodu, aby se západní státy nevměšovaly do voleb ve východoevropských zemích. S blížícími se volbami se v Řecku zvyšovalo politické násilí a někteří voliči byli od účasti odrazováni. Za této situace se levicově orientované strany rozhodly volby bojkotovat,⁵⁵ což se projevilo na volební účasti, jež se pohybovala okolo 60 %.⁵⁶ Mise AMFOGE, jejímž předsedou se stal budoucí americký velvyslanec v Řecku

51 *FRUS*, 1946, Vol. VII, Washington D. C. 1969, s. 91–92.

52 Tamtéž, s. 92.

53 G. M. ALEXANDER, *The Prelude*, s. 179.

54 Americká vláda oznámila úmysl vyslat pozorovatele k řeckým parlamentním volbám již na konci srpna 1945. Z 1170 pozorovatelů, kteří se voleb zúčastnili, bylo 300 z Velké Británie, 170 z Francie a 700 ze Spojených států. Srov. T. A. COULOUMBIS, *Greek Political Reaction*, s. 26; Henry F. GRADY, *The Memoirs of Ambassador Henry F. Grady: From the Great War to the Cold War*, Columbia 2009, s. 91.

55 T. A. COULOUMBIS – J. A. PETROPOULOS – H. J. PSOMIADES, *Foreign Interference*, s. 114.

56 AMFOGE ve své závěrečné zprávě uvedla, že ze 40 % oprávněných voličů (jednalo se pouze o muže, ženy získaly volební právo až v roce 1952), kteří se voleb nezúčastnili, jen 9,3 % nehlasovalo z důvodu bojkotu voleb. Podle Ole Smithe by zisk KKE, pokud by levicové strany volby nebojkotovaly, nepřekročil 25 %. Srov. Harry S. Truman Library, Independence (dále HSTL), Harry S. Truman Papers, President's Secretary's Files, box 195, Foreign Policy: Greek-Turkish Aid

Henry F. Grady, ale označila celý průběh voleb za regulérní.⁵⁷ Nicméně levicové síly byly opačného názoru, podobně jako sovětský tisk, podle něhož volby proběhly za podmínek nepřiměřeného teroru a zastrasování.⁵⁸

Vítězem řeckých parlamentních voleb se stal pravicově orientovaný Sjednocený nacionalistický blok⁵⁹ se ziskem 55 % všech odevzdaných hlasů, čímž získal 206 z 354 poslaneckých křesel.⁶⁰ Výsledek voleb, od kterého si Velká Británie slibovala stabilizování poměrů v Řecku, ale ještě více vyhrotil politickou polarizaci. V dubnu 1946 vznikla nová vláda, v jejímž čele stanul předseda Lidové strany Konstantinos Tsaldaris.⁶¹ Jeho kabinet začal omezovat vliv levicových stran, jejichž příznivci začali být odstraňováni ze státní správy a na jejich místa přišli většinou pravicově a monarchisticky smýšlející osoby. Řada odpůrců vlády skončila ve vězení či byli dokonce popraveni. Reakce ze strany levicových stran, zvláště komunistů, na sebe nenechala čekat. Od jara 1946 se začali jejich přívrženci opět vyzbrojovat. Podle instrukcí KKE vznikaly v horských oblastech první základny a pomoc začali dostávat nejen od sousedních balkánských států, ale např. i od československých komunistů.⁶² Tzv. třetí kolo řecké občanské války, jež trvalo až do roku 1949, začalo.⁶³

Program – Truman Doctrine; Ole L. SMITH, *The Greek Communist Party, 1945–1949*, in: D. H. Close (ed.), *The Greek Civil War*, s. 135.

- 57 V závěrečné zprávě AMFOGE se uvádělo, že volby byly „svobodné a regulérní a jejich výsledek reprezentuje odpovídající a platný názor řeckého lidu“. Henry F. Grady později ve svých memoárech uvedl, že sám osobně navštívil okolo deseti volebních místností, v nichž se setkal s nadšeně volícími Řeky, neboť si po dlouhých letech mohli zvolit demokratickou vládu. Kvůli násilnostem a zastrasování, jež volby doprovázely, však visí nad jejich regulérností otazník. Srov. HSTL, Harry S. Truman Papers, President's Secretary's Files, box 195, Foreign Policy: Greek-Turkish Aid Program – Truman Doctrine; H. F. GRADY, *The Memoirs*, s. 95–96; J. O. IATRIDES – N. X. RI-ZOPOULOS, *The International Dimension*, s. 88; K. KRÁLOVÁ, *Nesplacená minulost*, s. 84–85.
- 58 *FRUS*, 1946, Vol. VII, s. 128.

- 59 Sjednocený nacionalistický blok (Inomeni parataxis ethnikofronon) tvořila royalisticky orientovaná Lidová strana a Národně-liberální strana.

- 60 Liberální strana bývalého premiéra Themistokla Sofoulise, která byla tradičním politickým rivalem lidovců a do předvolební kampaně vstupovala s programem podpory republikánského zřízení, ve volbách zcela propadla a získala pouze 48 křesel. Více k volbám: Christos KASSIMERIS, *United States Intervention in Post-War Greek Elections: From Civil War to Dictatorship*, *Diplomacy & Statecraft* 20, 2009, č. 4, s. 682.

- 61 Lidovci získali kromě postu premiéra v této vládě i většinu křesel. Srov. G. M. ALEXANDER, *The Prelude*, s. 191; Howard JONES, *“A New Kind of War”: America's Global Strategy and the Truman Doctrine in Greece*, New York 1989, s. 17.

- 62 K tomu více: P. HRADEČNÝ, *Zdrženlivý internacionalismus*.

- 63 Za počátek „třetího kola“ řecké občanské války bývá považován již incident z 30. března 1946, kdy partyzánské jednotky přepadly policejní stanici v Litochoru. K. KRÁLOVÁ, *Nesplacená minulost*, s. 84.

Podle dohody z Varkizy mělo po parlamentních volbách následovat referendum o státní formě, které se uskutečnilo 1. září 1946. Ve prospěch monarchie se vyslovilo téměř 69 % zúčastněných voličů oproti 32 %, kteří hlasovali pro republikánské zřízení.⁶⁴ Po více než pětiletém pobytu v exilu se 27. září král Jiří II. vrátil zpět do Řecka.⁶⁵

Během roku 1946 se začaly množit incidenty na řeckých hranicích. Vměšováním ostatních států do vnitřních záležitostí Řecka se proto začala zabývat Organizace spojených národů (OSN). Západní státy požadovaly jejich prošetření, Sovětský svaz to ale odmítal. Dne 20. září 1946 jeho zástupce vetoval v Radě bezpečnosti rezoluci, jež požadovala vyšetření konfliktů v příhraničních oblastech. Tato skutečnost vyvolala zvýšenou pozornost ze strany Spojených států.⁶⁶ Zvyšující se napětí v Řecku potvrdil na konci září americký velvyslanec MacVeagh, jenž zároveň vyslovil domněnku, že Sovětský svaz vetováním návrhu OSN na prošetření incidentů na řeckých hranicích nepřímo potvrdil svůj podíl na těchto incidentech. MacVeagh dále vyjádřil obavy, že Sověti možná usilují o ovládnutí Řecka, a doporučoval, aby se tímto podezřením americká vláda intenzivně zabývala.⁶⁷ Státní departament velvyslanci odpověděl, že zhoršující se vnitřní situaci Řecka a napětí na jeho severních hranicích zapříčinilo přehodnocení amerických postojů vůči této zemi, protože tamější situace „může brzy vyústit v závažnou krizi, která může být rozhodujícím faktorem v budoucí orientaci zemí Blízkého a Středního východu. [...] Pro bezpečnost Spojených států je důležité,“ stálo v telegramu, aby „Řecko zůstalo nezávislé [...]“, a za tímto účelem „jsme připraveni přijmout vhodná opatření na podporu jeho územní a politické integrity“.⁶⁸

64 *FRUS*, 1946, Vol. VII, s. 204–207; T. A. COULOMBIS – J. A. PETROPOULOS – H. J. PSOMIADES, *Foreign Interference*, s. 114; George T. MAVROGORDATOS, *The 1946 Election and Plebiscite: Prelude to Civil War*, in: J. O. Iatrides, (ed.), *Greece in the 1940s*, s. 183.

65 Jiří II. usedl na řecký trůn v roce 1922. Po neúspěšném royalistickém převratu v roce 1923 byl ale donucen abdikovat a následně odešel do exilu. V roce 1935 došlo v Řecku k znovuoobnovení monarchistického zřízení, Jiří II. se vrátil zpět do země a opět usedl na trůn. Po okupaci Řecka státy Osy přesídlil společně s vládou na Krétu a později do Egypta. Do Řecka se vrátil až na základě plebiscitu ze září 1946, ale již v dubnu příštího roku zemřel a na trůně ho vystřídal jeho bratr Pavel I., jenž vládl v Řecku až do roku 1964.

66 Srov. Harry N. HOWARD, *United States Policy toward Greece in the United Nations, 1946–1950*, *Balkan Studies* 8, 1967, č. 2, s. 265; B. R. KUNIHOLM, *The Origins*, s. 399.

67 NACP, RG 59, Records of the Office of Greek, Turkish and Iranian Affairs, 1947–1950, Subject File Greece and Turkey, Army-Background Material, Lot 24, box 2, Ambassador in Greece to the Secretary of State, 30. září 1946.

68 Tamtéž, Acting Secretary of State Acheson to Embassy in Greece, 15. října 1946.

Na konci října 1946 vypracoval odbor státního departmentu pro záležitosti Blízkého východu a Afriky (Office of Near Eastern and African Affairs; NEA) studii, která potvrzovala změnu amerického postoje vůči Řecku. Analýza začínala slovy, že se „Řecko stává ústředním bodem ve vypjatých mezinárodních vztazích“, protože „Sovětský svaz se agresivně snaží dostat pod svůj vliv neustále se navyšující počet zemí. Strategická důležitost Řecka v bezpečnosti Spojených států spočívá v tom, že je jedinou zemí na Balkáně, která ještě neskončila pod sovětskou nadvládou.“⁶⁹ Podle analýzy NEA byly Řecko a Turecko jedinými překážkami v sovětské dominanci ve východním Středomoří, a pokud by americká vláda připustila, aby se „řecká pevnina a ostrovy dostaly pod sovětský vliv, Sovětský svaz se ocitne v pozici, kterou využije pro zdrcující nátlak vůči Turecku“.⁷⁰ Američtí analytici zdůraznili geostrategickou provázanost Řecka a Turecka a kvůli neúspěšnému tlaku Moskvy na revizi černomořských úžin⁷¹ se domnívali, že SSSR se snažil rozšířit vliv do východního Středomoří, případně dosáhnout svých požadavků ohledně statutu úžin pomocí ovládnutí Řecka. „Pokud pád řecké vlády vyústí ve vytvoření diktatury levicové menšiny podřízené Moskvě, sovětské obklíčení Turecka bude směřovat k dovršení, čímž bychom dovolili další ničím neomezený krok v sovětské agresii, jejímž cílem je výhradní ovládnutí východního Středomoří“, stálo v analýze.⁷² NEA doporučovala, aby Spojené státy daly světu jasně najevo svůj zájem udržet nezávislost Řecka, podporovaly ho v OSN a netajily se tím, že jsou připraveny „přijmout vhodná opatření k podpoře jeho teritoriální a politické integrity, neboť jsou důležitá i pro bezpečnost Spojených států“.⁷³ Během prosince proto státní department začal uvažovat o navýšení ekonomické pomoci Řecku. Dne 11. prosince oznámil státní podtajemník Dean Acheson, že do Athén bude vyslána ekonomická mise pod vedením Paula Portera, jejímž úkolem bude analyzování tamější ekonomické situace.⁷⁴

69 NACP, RG 59, Records of the Officer in Charge of Greek Affairs 1946–1951, Lot 56 D 571, box 39, Memorandum Prepared in the Office of Near Eastern and African Affairs, 21. října 1946.

70 Tamtéž.

71 K tomu více např. Jan KOURA, *The Soviet-Turkish Conflict over the Straits in the Years of 1945–1946: The Beginning of American Involvement in Eastern Mediterranean*, Prague Papers on the History of International Relations, 2012, No. 2, 2012, s. 167–180.

72 NACP, RG 59, Records of the Officer in Charge of Greek Affairs 1946–1951, Lot 56 D 571, box 39, Memorandum Prepared in the Office of Near Eastern and African Affairs, 21. října 1946.

73 Tamtéž.

74 Stephen S. XYDIS, *Greece and the Great Powers 1944–1947: Prelude to the “Truman Doctrine”*, Thessaloniki 1963, s. 437.

Vznik Demokratického vojska Řecka a jeho podpora ostatními státy

Na Zachariadisův rozkaz začal od léta 1946 bývalý významný představitel ELAS Markos Vafiadis, který vešel ve známost jako „generál Markos“, organizovat partyzánské hnutí levicových geril v řeckých horách.⁷⁵ Na konci října vytvořil generální štáb, jehož jednotky se začaly označovat jako Demokratické vojsko Řecka (Dimokratikos stratos tis Ellados; DSE), jež bylo podřízené vedení Komunistické strany Řecka (KKE). Podle pozdějších vyjádření Markos navrhoval začít velkou ofenzívou již během podzimu 1946, ale jeho plány byly odmítnuty některými čelními představiteli strany, kteří stále ještě upřednostňovali politické řešení situace v Řecku před vojenským.⁷⁶ Gerilovému hnutí se dostalo největší pomoci od Jugoslávie, do které přesídlila část politbyra KKE. Na jugoslávském území se nacházely výcvikové tábory DSE a vysílala odtud i rozhlasová stanice Svobodné Řecko (Eleftheri Ellada). Do vzniku sovětsko-jugoslávské roztržky dodávala Jugoslávie gerilům ze všech států nejvíce zbraní a vojenského materiálu. Podle jugoslávských zdrojů bylo do roku 1948 gerilům poskytnuto 35 000 pušek, 3500 samopalů, 10 000 polních min a oblečení pro 12 000 mužů.⁷⁷

Podle některých historiků nebyly americké obavy ze sovětských plánů na převzetí moci v Řecku opodstatněné, protože Stalin již od roku 1944 odmítal řecké komunisty v jejich boji podpořit.⁷⁸ To ovšem neodpovídá např. vzpomínkám generálního tajemníka KKE Nikose Zachariadise, který na jaře 1946 odjel do Moskvy, kde se snažil získat podporu pro vedení gerilového boje. Podle svých slov byl přijat Stalinem, Ždanovem a Molotovem a od sovětských představitelů si v první řadě vyslechl kritiku za bojkotování březnových voleb. Přítomní ale podle Zachariadise následně souhlasili s jeho představami o zahájení ozbrojeného střetnutí s vládními silami v Řecku a Stalin ho údajně instruoval, aby konečné detaily dohodl s jugoslávským vůdcem Titem.⁷⁹ Podle Zachariadise mu sovětský vůdce při následném soukromém setkání na Krymu sdělil svoji představu, jak v takovém gerilovém boji po-

75 O. L. SMITH, *The Greek Communist Party*, in: D. H. Close (ed.), *The Greek Civil War*, s. 140.

76 H. JONES, „*A New Kind of War*“, s. 20–21.

77 Srov. Ivo BANAC, *The Tito-Stalin Split and the Greek Civil War*, in: John O. Iatrides – Linda Wrigley (eds.), *Greece at the Crossroads: The Civil War and Its Legacy*, University Park Pennsylvania 1995, s. 265–266.

78 Srov. Basil KONDIS, *The United States Role in the Greek Civil War*, in: Eugene T. Rossides (ed.), *The Truman Doctrine of Aid to Greece: A Fifty-Year Retrospective*, New York 1998, s. 147.

79 John O. IATRIDES, *Revolution or Self-Defense? Communist Goals, Strategy and Tactics in Greek Civil War*, *Journal of Cold War Studies* 7, 2005, č. 3, s. 22.

stupovat: „Budete pozvolna postupovat od vesnice k městu, abyste se vyhnuli přímé intervenci s Brity [...]“⁸⁰

Někteří členové Komunistické strany Řecka (KKE) ovšem podporovali rozsáhlý a přímý útok na vládní a britské jednotky a za tímto účelem se snažili získat co největší počet zbraní a vojenského materiálu. Dne 12. září 1946 zaslal Zachariadis do Moskvy memorandum podepsané čelními představiteli KKE, v němž žádal Moskvu o dodání 8000 pušek, 65 minometů, 250 kulometů, 10 000 granátů a bot a oblečení pro 10 000 mužů.⁸¹ Sovětské vedení odpovědělo 10. listopadu prostřednictvím Dimitrova a požadované vybavení odmítlo poskytnout. KKE navíc odrazovalo od vedení bojů během zimních měsíců a nadále jí doporučovalo vést politický boj a chránit své kádry, místo aby je vystavovala nebezpečí zabití.⁸²

Během listopadu 1946 se začaly množit útoky geril na řecké vesnice, které probíhaly za materiální a vojenské podpory zejména severních sousedů Řecka. Rada bezpečnosti OSN na svém prosincovém zasedání došla k závěru, že řecké hranice jsou narušovány, a proto jednomyslně odsouhlasila vytvoření komise,⁸³ jež měla incidenty na řeckých hranicích s Albánií, Jugoslávií a Bulharskem prošetřit. Nově vzniklá Komise pro prošetření řeckých hraničních incidentů (Commission of Investigation Concerning Greek Frontier Incidents), jejímž předsedou se stal Američan Mark Ethridge, pracovala na své zprávě od ledna do května 1947.⁸⁴ Podle jejího závěru Albánie, Bulharsko a Jugoslávie podporovaly, cvičily a vysílaly do Řecka gerilové jednotky, jejichž aktivity směřovaly proti řecké vládě. Radě bezpečnosti

80 Cit. tamtéž, s. 22. K této problematice srov. Peter J. STAVRAKIS, *Soviet Policy in Greece 1944–1949*, in: J. O. Iatrides – L. Wrigley (eds.), *Greece at the Crossroads*, s. 230–232.

81 J. O. IATRIDES, *Revolution or Self-Defense*, s. 22.

82 Tamtéž.

83 Pro vytvoření této komise hlasoval i zástupce Sovětského svazu, což bylo značným překvapením. Podle Xydisa to bylo z toho důvodu, že další sovětské veto mohlo způsobit zvýšenou americkou angažovanost v oblasti Balkánu, a proto SSSR raději s předloženým návrhem souhlasil. Srov. B. R. KUNIHOLM, *Origins of the Cold War*, s. 400–401; G. S. XYDIS, *Greece and Great Powers*, s. 442–443; H. JONES, „*A New Kind of War*“, s. 26–27.

84 Mark Ethridge během svého působení v Řecku pravidelně informoval amerického státního tajemníka o vývoji tamější situace. V jednom telegramu napsal, že Sovětský svaz se snaží záměrně zdržovat práci komise, aby její závěrečná zpráva byla podána co nejpozději. Podle Ethridge Řecku hrozil brzký pád do sovětských rukou, protože „vojenské odvody klesají a dezertce přibývá [...] morálka armády je na nejnižší možné úrovni [...] vojenské mapy ukazují, že oblasti, které vláda ztratila, narůstají. Počet komunistů a jejich odvaha roste, zatímco vláda neustále ztrácí důvěru obyvatel kvůli své neúspěšnosti.“ NACP, RG 59, Records of the Office of Greek, Turkish and Iranian Affairs, 1947–1950, Subject File Greece and Turkey, Army-Background Material, Lot 24, box 2, the United States Representative on the Commission of Investigation (Ethridge) to the Secretary of State, 17. února 1947.

doporučila vyzvat Řecko, Albánii, Bulharsko a Jugoslávii k navázání přátelských sousedských vztahů a ke zřeknutí se jakékoli činnosti, která by vedla ke svržení legitimní vlády v Řecku.⁸⁵ Zástupci Sovětského svazu se závěry komise nesouhlasili a předložená obvinění odmítli jako nepodložená. Rezoluci, jež obsahovala doporučení komise, Sovětský svaz v červnu vetoval⁸⁶ a Moskva od té doby v Radě bezpečnosti vždy jakékoli další rezoluce, které směřovaly k prošetření incidentů na severních hranicích Řecka, odmítala.⁸⁷

Přestože o přímé intervenci Sovětského svazu do řeckých událostí po roce 1945 nejsou jednoznačné důkazy, poslední výzkumy nasvědčují, že Moskva řeckým komunistům v jejich boji proti vládě pomáhala, ale rozsah její aktivity byl omezený a většinou probíhal prostřednictvím jiných států či komunistických stran.⁸⁸ Limitovaná míra podpory gerilám a její utajení ze strany Sovětského svazu zřejmě vycházela z obavy, že by se Spojené státy mohly aktivněji zapojit do řecké občanské války, pokud by se prokázala přímá angažovanost Moskvy v Řecku. Svůj podíl v přístupu SSSR jistě sehrály také Titovy plány na vytvoření balkánské federace, v níž mělo v případě vítězství geril figurovat i Řecko, protože vznik tohoto soustátí vyvolával u sovětských představitelů obavy ze ztráty vlivu na Balkáně. Tyto skutečnosti tedy zřejmě stály za tím, proč byl sovětský přístup k řecké otázce mnohdy nejednoznačný či přímo rozporuplný.⁸⁹ Z pohledu Spojených států však nebylo tak důležité,

85 Více o působení komise a jejich závěrech: G. S. XYDIS, *Greece and Great Powers*, s. 466–468; H. N. HOWARD, *United States Policy*, s. 267–272.

86 B. R. KUNIHOLM, *Origins of the Cold War*, s. 401–402; Celé znění rezoluce in: *A Decade of American Foreign Policy: Basic Documents, 1941–1949*, Washington D. C. 1950, s. 762–765.

87 Spojené státy se z tohoto důvodu rozhodly přesunout řeckou agendu z Rady bezpečnosti na Valné shromáždění OSN, které 21. října 1947 podpořilo vytvoření zvláštního výboru Organizace spojených národů pro Balkán (United Nations Special Committee on Balkans; UNSCOB). Účast v něm byla nabídnuta zástupcům Sovětského svazu a Polska, ti ji však odmítli. Členové UNSCOB se po svém prvním setkání v Paříži na konci listopadu 1947 přesunuli do řecké Soluně, odkud začali prošetřovat hraniční incidenty. Jugoslávie, Albánie a Bulharsko jim však s jedinou výjimkou neumožnily vstup na své území a pozorovatelé proto působili výhradně na řeckém území. Srov. *A Decade of American Foreign Policy*, s. 768–769; H. JONES, *“A New Kind of War”*, s. 115.

88 Pavel Hradečný uvádí, že se na pomoci řeckých gerilám kromě států sousedících s Řeckem podíleli také českoslovenští komunisté (po únoru 1948 pak i československá vláda) i další státy vznikajícího sovětského bloku (Polsko, Maďarsko, Rumunsko). Podle Hradečného jejich aktivity v těchto záležitostech kontrolovala a ovlivňovala Moskva, což prokazuje její nepřímou angažovanost v řecké občanské válce. Srov. P. HRADEČNÝ, *Zdrženlivý internacionalismus*, s. 73–83.

89 Sovětský svaz např. nepodpořil iniciativu KKE z léta 1946, aby v případě stažení britských jednotek z Řecka byla tato země prohlášena za garanci OSN neutrálním státem. Na druhou stranu v Radě bezpečnosti vetoval návrhy, které směřovaly k prošetření vměšování ostatních států do

jestli se na podpoře řeckého gerilového hnutí SSSR podílel přímo či nepřímo, neboť zastávaly názor, že pokud by se KKE podařilo získat politickou moc, Řecko by skončilo pod vlivem Moskvy.

Odchod Velké Británie z Řecka a její nahrazení Spojenými státy

Během roku 1946 se Velká Británie dostávala do stále větších ekonomických problémů. S přibývajícím časem bylo stále jasnější, že Britové budou pouze stěží schopni dostat svým finančním a vojenským závazkům vůči vládě v Athénách. Rozhodnutí o stažení britských jednotek avšak nebylo pro Londýn jednoduché, protože Řecko zaujímal v britských bezpečnostních plánech důležité postavení.

Na začátku listopadu 1946 vypracovala britská komise pro vojenské plánování (Joint Planning Staff; JPS) analýzu týkající se strategické důležitosti Řecka pro Velkou Británii. V ní zmínila problémy, které by mohly nastat, pokud by mu Spojené království zastavilo ekonomickou a vojenskou pomoc. Britští stratégové se obávali, že v takovém případě by hrozilo ovládnutí řeckých ostrovů, zejména Kréty, Sovětským svazem, což by podle nich „nemuselo ohrozit pouze naše námořní cesty ve Středomoří, ale nevýhodně by to změnilo celou naši strategickou pozici ve východním Středomoří a na Středním východě“.⁹⁰ Odchod britských jednotek z Řecka by podle názoru komise měl přímo za následek vznik občanské války, do které by se zapojili jeho severní sousedé jednající na pokyn Moskvy. Analýza dále uváděla, že pokud by se Londýn rozhodl v pomoci Řecku pokračovat a chtěl by být v tomto počínání úspěšný, museli by Britové náležitě vyzbrojit jeho armádu, navýšit v Řecku počet svých jednotek a být připraveni je tam ponechat do té doby, než bude politická situace v zemi dostatečně stabilizovaná. To podle jejich odhadu mělo trvat nejméně rok.⁹¹

Závěry analýzy JPS se promítly do memoranda Výboru náčelníků štábů (Chiefs of Staff Committee; CSC) z 13. listopadu, ve kterém byla ještě navíc zdůrazněna strategická provázanost Řecka a Turecka. „Pokud se Řecko a ostrovy v Egejském moři dostanou v době míru pod kontrolu Ruska, úžiny budou obklíčeny a schopnost Turecka čelit ruským požadavkům bude nesmírně oslabena,“ stálo

řeckých záležitostí. Srov. P. HRADEČNÝ, *Zdrženlivý internacionalismus*, s. 68; H. N. HOWARD, *United States Policy toward Greece*, s. 267–272.

90 The National Archives, Kew (dále TNA), CAB 84/85/199, Report by the Joint Planning Staff, 4. listopadu 1946.

91 Tamtéž.

v tomto dokumentu. Turecko bylo z pohledu náčelníků štábů jakousi bránou na Blízký a Střední východ, protože „pokud by Rusko v době míru pohltilo Turecko, naše schopnost bránit Střední východ ve válce by byla vážně poškozená“.⁹² Nejvyšší britští vojensští představitelé se obávali možného útoku na Egypt a Suezský průplav, a proto bylo v jejich zájmu, aby Řecko a Turecko, pokud by na ně Sovětský svaz zaútočil, měly dostatečně silné a dobře vyzbrojené armády, aby dokázaly čelit jeho útoku co nejdéle a zbrzdit jeho postup, než by se Britům na Blízkém a Středním východě podařilo shromáždit dostatečně silné jednotky. Výbor navíc připustil, že schopnost Velké Británie nadále financovat aktivity v Řecku a Turecku byla velmi omezená a doporučoval kontaktovat Spojené státy a požádat je zda by nebyly ochotny se podílet na finanční pomoci těmto zemím.⁹³

Krátce po vypracování výše zmíněného memoranda zaslalo Foreign Office do Washingtonu telegram s žádostí o zahájení rozhovorů ohledně další finanční a vojenské pomoci Řecku a Turecku.⁹⁴ Nejvyšší představitelé britské armády zastávali stanovisko, aby ze strategických důvodů Britové Řecko neopouštěli a od Spojených států se snažili získat pouze co největší dostupnou podporu.⁹⁵ V britském kabinetu však podobný názor nepanoval. Negativně se vůči pokračující britské angažovanosti ve východním Středomoří stavělo zejména ministerstvo financí, které od ledna 1947 dávalo jasně najevo, že Spojené království nemůže dále Řecko a Turecko podporovat,⁹⁶ a připravilo podklady, které z jeho pohledu další pomoc pro obě země po 31. březnu 1947 odmítaly.⁹⁷ V materiálu vysoce postaveného zaměstnance ministerstva financí Edwarda Bridgease stálo, že „Veškeré výdaje v Řecku jsou špatně chápány. Řecko si nemůže dovolit udržovat, ani na relativně krátkou dobu, armádu o počtu 150 000 mužů. Výkonnost jeho ekonomiky tomu neodpovídá, stejně jako státní rozpočet. Může pouze předstírat, že takovou armádu udržuje, neboť ji platí někdo jiný. Nemůžeme si dovolit dávat Řecku peníze. [...] Přes všechny politické a strategické důsledky britská ekonomika není v pozici, aby zajistila strategické

92 TNA, FO 371/58658/R15440/G, Memorandum by Chiefs of Staff Committee, 13. listopadu 1946.

93 Tamtéž.

94 TNA, FO 371/58658/R15440/G, Foreign Office to Washington, 19. listopadu 1946.

95 Robert FRAZIER, *Did Britain Start the Cold War? Bevin and the Truman Doctrine*, The Historical Journal 27, 1984, č. 3, s. 719–720.

96 Od roku 1944 do jara 1947 poskytla Velká Británie Řecku pomoc ve výši 540 miliónů liber a Turecku v období 1938–1947 částku 375 miliónů. Více: Terry H. ANDERSON, *The United States, Great Britain, and the Cold War 1944–1947*, Columbia 1981, s. 167.

97 TNA, T 236/1062, Anglo-U.S. financial and economic aid to Greece and Turkey, 7. ledna 1947.

a politické cíle, které se objevují v návrzích Výboru náčelníků štábů, a proto musí být Řecko opuštěno.⁹⁸

V polovině prosince 1946 pohled na ukončení britské vojenské přítomnosti v Řecku začal revidovat i Výbor náčelníků štábů (CSC). Vliv na jeho rozhodnutí měla zpráva velitele britského generálního štábu maršála Bernarda L. Montgomeryho, který na začátku prosince navštívil Athény a došel k závěru, že pokud se řecké armádě nepodaří porazit gerily během jara 1947, naděje na vítězství v tomto konfliktu bude poté již mizivá. Náčelníci štábů se logicky obávali, že pokud by se v Řecku dostali k moci gerily, britští vojáci by se ocitli v pozici nepřítelé. Aby se Velká Británie této situace, která byla podle Montgomeryho velmi pravděpodobná, vyhnula, CSC raději doporučoval odchod britských jednotek z Řecka už během zimy.⁹⁹

Britský kabinet se pokračováním pomoci Řecku zabýval dne 30. ledna 1947 a nedošel k jasnému závěru. Zatímco ministr zahraničí Ernest Bevin doporučoval posílit britské jednotky za finanční pomoci Spojených států, ministr financí Hugh Dalton důrazně trval na zastavení celé podpory.¹⁰⁰ Spor vyvrcholil 11. února, kdy Dalton zaslal ministerskému předsedovi Clementu R. Attleemu dopis, ve kterém zdůraznil vzrůstající problémy britského hospodářství, především nově vzniklou palivovou krizi, a důrazně v něm doporučil odmítnout veškeré závazky vůči Athénám po 31. březnu 1947.¹⁰¹ Kopie této depeše byla zaslána i Bevinovi, a přestože ministr zahraničí původně trval na pokračující pomoci athénské vládě, s Daltonovými závěry a argumenty nakonec souhlasil a oba muži se shodli na nutnosti okamžitě informovat představitele Spojených států.¹⁰²

Dne 20. února 1947 zaslalo Foreign Office na britské velvyslanectví ve Washingtonu telegram, ve kterém označilo další finanční závazky vůči Řecku pro Británii za neúnosné. Zároveň Britové vyjádřili přání, aby Spojené státy převzaly zodpovědnost za další vývoj nejen v Řecku, ale také v Turecku. Britské velvyslanectví ve Washingtonu telegram následně přepracovalo do dvou oficiálních memorandum. Vzhledem k britským strategickým zájmům ve východním Středomoří a na Blízkém východě Londýn doufal, že Spojené státy britskou výzvu vyslyší a nedopustí, aby se Řecko a Turecko dostaly pod sovětský vliv. Nejvyšší představitel stát-

98 Tamtéž.

99 Srov. TNA, FO 371/58716, R 17687, Lord Montgomery to Chiefs of Staff, 2. prosince 1946; TNA, FO 371/58718, R 18419, Minutes of the Chiefs of Staff, 11. prosince 1946.

100 T. H. ANDERSON, *The United States*, s. 167.

101 Robert FRAZIER, *Anglo-American Relations with Greece: The Coming of the Cold War, 1942–1947*, London 1991, s. 123.

102 G. M. ALEXANDER, *The Prelude*, s. 243; T. H. ANDERSON, *The United States*, s. 168.

ního departmentu si toto riziko velmi dobře uvědomovali a rozhodli se britskou „nabídku“ přijmout, přestože toto rozhodnutí bylo spojeno se změnou koncepce celé americké zahraniční politiky.

Dne 12. března 1947 předstoupil prezident Truman před obě komory Kongresu a požádal o uvolnění 400 miliónů dolarů pro Řecko a Turecko. Ve svém projevu, pro který se později vžil název Trumanova doktrína, zdůraznil, že „existence řeckého státu je v současné době ohrožena teroristickými aktivitami několika tisíc ozbrojených mužů vedených komunisty“.¹⁰³ Řecká vláda nebyla podle něj schopna se s touto situací vypořádat, a proto potřebovala ekonomickou a materiální pomoc, aby mohla obnovit svou autoritu, neboť bez ní by se Řecko nemohlo stát „skutečnou demokracií“. Podle Trumana byly Spojené státy jedinou zemí schopnou a ochotnou tyto prostředky poskytnout. Zdůraznil, že Velká Británie, která do té doby Řecko a Turecko podporovala, již nemůže po 31. březnu 1947 další pomoc této zemi poskytnout. Přes následné poměrně vyhrčené debaty Kongres nakonec prezidentem navrhovanou pomoc, jež byla stanovena na jeden rok, oběma státům schválil.¹⁰⁴

Finanční podpora v rámci Trumanovy doktríny ale nevyřešila řecké ekonomické a vnitropolitické problémy. Občanská válka trvala ještě další dva roky a měla na obyvatele Řecka závažné dopady. Kromě ohromných lidských a těžko vyčíslitelných materiálních ztrát opustilo během občanské války své domovy přibližně tři čtvrtě milionu osob a utrpení řeckých rodin navyšovala ještě skutečnost, že příslušníci geril unesli tisíce dětí, jež byly poté umístěny na převýchovu do ostatních států sovětského bloku včetně Československa.¹⁰⁵ Změnu amerického postoje vůči řecké otázce během prvních dvou poválečných let, jež vyvrcholila americkým rozhodnutím o udělení pomoci vládě v Athénách, lze ale považovat za klíčovou pro další vývoj Řecka, neboť ho nasměrovala do bloku západních států, členství v Severoatlantické alianci a později také Evropského hospodářského společenství.

103 *The Public Papers of the Presidents of the United States: Harry S. Truman 1947*, Washington D. C. 1963, s. 176, Special Message to the Congress on Greece and Turkey: The Truman Doctrine, 12. března 1947.

104 Řecký ministerský předseda Maximos i vůdce opozičních liberálů Sofoulis zaslali hned po prezidentově projevu Trumanovi telegram s poděkováním za jeho rozhodnutí poskytnout Řecku finanční pomoc a vyjádřili připravenost spolupracovat se Spojenými státy na její realizaci. Dne 20. června pak vláda oficiálně podepsala smlouvu o přijetí americké pomoci. Srov. HSTL, Harry S. Truman Papers, President's Secretary's Files, box 195, Greek-Turkish Aid Program – Truman Doctrine; *Treaties and Other International Agreements of the United States of America 1776–1949*, Vol. 8, Washington D. C. 1971, s. 403–407, Agreement on Aid to Greece, 20. června 1947.

105 K tomu více např. Kateřina KRÁLOVÁ – Konstantinos TSIVOS et al., *Vyschly nám slzy. Řečí uprchlíci v Československu*, Praha 2012.

SUMMARY

In October 1944 the British Prime Minister Winston Churchill entered into the so-called Percentages Agreement with Soviet leader Josef Stalin, according to which Greece was to have devolved to the British sphere of influence. For Great Britain this land was of great geostrategic importance, because it was the “gate” to its holdings in the Eastern Mediterranean and the Near East. When after the conclusion of the Percentages Agreement the British units entered Athens, it seemed that this southernmost land of the Balkans would steer toward the bloc of Western states. Greek society, however, was already strongly politically polarized in the period of the Second World War and in particular, Greek Communists did not want their country falling under the influence of Great Britain. After the parliamentary elections in 1946 that swept a right-wing party into the government, supporters of the Greek Communist Party (KKE) began to retreat to the mountains and, with the help of guerilla methods, to fight against the central government that was supported by the British. Starting in 1946, the United States began to take a much more intense interest in developments in Greece, and the Americans were disconcerted that the guerilla fighters there were receiving military aid from states that were in close contact with the Soviet Union. In light of the worsening relations with the USSR as well as these guerilla activities, Greece began to play an important role in the foreign policy and security politics of the USA. When the British government announced to the Americans at the beginning of 1947 that due to financial difficulties it would no longer be able to support the Greek right-wing forces in their struggle against the guerillas, they did not hesitate long and, on the basis of the Truman Doctrine decided to take over responsibility for developments in the country. What was decisive for the incorporation of Greece into the Western bloc was therefore not the “Percentages Agreement” of October 1944, but actually the heightened interest of the United States in the development of this country in the years 1945–1947.

STUDIE

Vědeckotechnická revoluce
a sovětská technická inteligence:
Formování názorů na možnosti vývoje SSSR
v 60. letech 20. století

GALINA P. MURAŠKO

Institut slavjanovedenija Rossijskoj akademii nauk, Moskva

The Scientific and Technical Revolution and the Soviet Technical Intelligentsia: Formation of Opinions on the Possibility of the USSR's Development in the 1960s

This study sets its goal to establish, on the basis of documents in the Russian archives that have been made accessible, that in the Soviet society of the 1960s a new concept was expressed about the possible development of the USSR. It took shape in the milieu of the scientific, technical, and artistic intelligentsia and it emerged from an understanding of the social significance of the global changes that accompanied the transformation of industrially advanced countries into the new postindustrial period. The conception of potentially asserting a greater degree of freedom in public life predominated. The so-called "science cities" became the centers of these activities in the USSR. These towns had been built in various parts of the country and were equipped with top-of-the-line technical facilities and above-standard living and working conditions for the Soviet scientific elite.

Key words: Soviet Union, 1960s, Scientific and Technical Revolution, de-Stalinization, political persecution

Začátkem šedesátých let 20. století se určující veličinou světového vývoje stala vědeckotechnická revoluce, která v průmyslově vyspělých státech nabírala na síle. Tato revoluce, zrozená lidským rozumem objevujícím pro svět nové energetické zdroje a zdokonalujícím technologie průmyslové a zemědělské výroby, zákonitě vedla k transformování struktury společnosti, měnila roli a místo konkrétních sociálních skupin v okruhu společenských vztahů. Když Jacob R. Oppenheimer, „otec“ americké atomové bomby, definoval v roce 1961 specifiku současného vývoje a zdůrazňoval úlohu vědy, řekl, že „ze všech vědců, kolik jich na světě bylo od doby, co existují myslící lidé, jich 90 % žije dnes“.¹

Pokud jde o Sovětský svaz, rozdělila se v šedesátých letech tato „generální linie“ světového vývoje do dvou politicky rozdílných společenských tendencí. Jejich kořeny bychom měli hledat v tom, jak sovětská společnost rozdílně vnímala závěry XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS) a následná opatření, která měla zlikvidovat nejkřiklavější projevy totalitarismu oděné do „socialistického hávu“. Rehabilitace obětí represí a odsouzení Stalinova kultu osobnosti byly impulzem rostoucí samostatnosti velkých skupin lidí, především v prostředí tvůrčí a vědecké inteligence. Vládnoucí vrstva stranické a státní nomenklatury zakoušela při řízení společnosti navyklými příkazově úřednickými metodami v podmínkách, které pro ni byly nové, značné obtíže. Poté, co byl Nikita S. Chruščov v říjnu 1964 zbaven funkce, doufala část stranického a státního aparátu v revizi závěrů XX. a XXII. sjezdu KSSS. Rehabilitace Josifa V. Stalina byla v tomto prostředí chápána jako ideologická záruka nedotknutelnosti systému jeho moci.

Z dosud zpřístupněných dokumentů ruských archivů lze vyvozovat, že se pravděpodobně vedle zmíněné tendence začala v sovětské společnosti v té době projevovat ještě další představa o možném vývoji v SSSR. Zrodila se v prostředí vědeckotechnické a tvůrčí inteligence a vyplynula z pochopení sociálního významu globálních změn, které doprovázely přechod průmyslově vyspělých zemí do nového, postindustriálního období. V roce 1965 se akademik Alexej M. Rumjancev, člen Ústředního výboru (ÚV) KSSS a šéfredaktor *Pravdy*, pokusil předložit veřejnosti k posouzení otázku úlohy a postavení inteligence v nových historických skutečnostech, odlišných nejen od éry Marxe a Engelse, ale i od éry Leninovy. Ve svých článcích rozvíjel tezi, že v současnosti se reálná pozice a sociální funkce inteligence ve společnosti zásadním způsobem mění.²

1 Srov. Jan KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005, s. 731.

2 Srov. Pravda, 21. 2. a 19. 8. 1965.

Odezva vědeckotechnické inteligence na tyto články následovala v podobě otevřeného dopisu akademika Pjotra L. Kapici redaktorovi *Pravdy* ze dne 14. září 1965. Autor navrhoval kriticky analyzovat vztahy strany s vědou a inteligencí. Polemizoval s Rumjancevovou tezí o nutnosti posílit vedení, „opírající se o autoritu znalostí a historických zkušeností strany“ při řízení umělecké tvorby a převedl tento problém do jiné roviny. Podle Kapicova názoru tvůrčí talent nepotřebuje a nesnese žádné řízení, jelikož „on sám je usměrňující silou“. Napsal: „Nebojme se přiznat si, že výsledky pokusů stranického vedení řídit vědeckou tvořivost byly neúspěšné. Nejvýrazněji se to projevilo v posledních deseti letech při pokusech administrativně vést po nesprávné cestě biologii.“ Kapicův závěr byl jednoznačný: „Přímé řízení velkého umění a vědy je neproveditelné.“³ Neopomněl přitom zdůraznit, že současní straníční ideologové se ve své činnosti omezují na řešení problémů, které měla společnost už za Lenina, a ignorují zásadní okolnost, že za čtyřicet let, které uplynuly od jeho smrti, došlo ve světě k mnoha sociálním změnám a na pořadu už jsou problémy nové. Zdůrazňoval: „Snad největší ze všech problémů naší doby je vliv vědeckotechnické revoluce na produktivitu práce, a tudíž na dobu zaměstnání a volný čas. Problémy volného času a snadného života už máme a brzy, jak se budeme materiálně rozvíjet, budou ještě naléhavější než u kapitalistů. [...] Budeme nejspíš muset řešit problém volného času jinými způsoby než v kapitalistickém světě, ale namísto toho, abychom hledali řešení, naše vedení se pokouší problémem zamluvit.“⁴

Dopis zaslaný do *Pravdy* nebyl přirozeně z cenzurních důvodů otištěn. Avšak reakce aparátu ÚV KSSS na něj byla velmi rychlá. Z podnětu oddělení propagandy a agitace bylo za aktivní podpory Viktora A. Golikova, ideologického zástupce generálního tajemníka Leonida I. Brežněva, téma inteligence ze stránek *Pravdy* ihned odstraněno a šéfredaktor A. M. Rumjancev nedlouho potom přeražen do Akademie věd SSSR.

Takováto reakce konzervativní části vedení ÚV KSSS, která v nastolení otázky nové funkce inteligence ve společnosti a v požadavku uvolnit ji od stranického řízení a kontroly spatřovala atentát na vedoucí úlohu strany, nutně mezi inteligencí vyvolala obavy, že na nadcházejícím XXIII. sjezdu KSSS může být učiněn pokus revidovat závěry XX. a XXII. sjezdu. Musíme proto dva dopisy, zaslané generálnímu tajemníkovi ÚV KSSS L. I. Brežněvovi v únoru 1966 a podepsané před-

3 Z dopisů akademika Pjotra L. Kapici *Talent nechce být řízen*. Srov. *Knižnoje obozrenije*, 1989, č. 43.

4 Tamtéž.

staviteli vědecké a tvůrčí inteligence, považovat za určitou preventivní akci, která měla zbrzdit snahy části stranického aparátu o takovou revizi a o dosažení rehabilitace J. V. Stalina.⁵ Z osmatřiceti osob, které dopisy podepsaly, zastupovali sovětskou vědu akademici Lev A. Arcimovič, P. L. Kapica, Michail A. Leontovič, Ivan M. Majskij, Sergej D. Skazkin, Andrej D. Sacharov, Igor J. Tamm, Anatolij A. Alichanov, Jurij A. Ždanov a další.

Na jaře roku 1966 se konal XXIII. sjezd KSSS, „bezbarvý a konzervativní, který neudělal ani krok vpřed“⁶ a navenek předvedl, že v ideologické oblasti se stranický kurz měnit nebude. Avšak materiály, uložené ve fondech Ruského státního archivu novějších dějin (Rossijskogo gosudarstvennogo archiva novější istorii /RGANI/), zcela přesvědčivě dokládají, že k určité korekci kurzu přece jen došlo. Stalo se tak v říjnu 1966 na všesvazovém semináři ideologických pracovníků.⁷ Už předtím, vzápětí po XXIII. sjezdu, vyslala Moskva vzkaz nižším složkám strany, aby „mírnily protistalinské nálady“.⁸

Souvislost mezi zmíněným seminářem a kampaní „ideologické bdělosti“ vůči technické inteligenci v jejich „vědeckých městečkách“, která byla jako význačná vědecká střediska založena začátkem 60. let, lze s dostatečnou přesností vysledovat na příkladu Obninska, města „mírového atomu“.

Obninsk se zformoval jako výzkumné centrum okolo Fyzikálně energetického institutu založeného 31. května 1946, v němž od začátku padesátých let 20. století pracovali nejvýznamnější sovětsští odborníci v oblasti energetiky a teoretické fyziky Alexandr I. Lejpunskij, Andrej K. Krasin a Vladimír A. Malych. Pod jejich vedením se budoval první reaktor pro atomovou elektrárnu na světě. V Obninsku se od roku 1958 rozvíjela činnost Ústavu medicínské radiologie Akademie lékařských věd SSSR, v němž mj. pracoval genetik světového jména Nikolaj V. Timofejev-Resovskij. Jeho laboratoř byla ovšem do Obninska přemístěna až v roce 1963, a to z Uralu. Byla zde ale také v roce 1959 zřízena pobočka fyzikálně chemického institutu Lva J. Karpova.

5 Podrobněji srov. Galiny P. MURAŠKO, „Pražskaja vesna“ i sovětskaja intelligencija k voprosu o formirovanii „vnutrisistemnoj opozicii“ neostalinizma, in: 1968 god. „Pražskaja vesna“. Istoričeskaja retrospektiva, Moskva 2010, s. 394–395.

6 Georgij A. ARBATOV, *Čelovek sistemy. Nabljudenija i razmyšlenija očevidca jeho raspada*, Moskva 2002, s. 195.

7 Rossijskij gosudarstvennyj archiv novější istorii (Российский государственный архив новейшей истории; dále RGANI), fond 5, opis 58, dělo 516, s. 58–76.

8 Alexandr J. BOVIN, *XX vek kak žizn'*, Moskva 2003, s. 153.

V polovině šedesátých let tvořili hlavní část obyvatel Obninska absolventi různých sovětských vysokých škol a univerzit, kteří získali vzdělání v prvních deseti poválečných letech. Jak vzpomíná starší vědecký pracovník Ústavu teoretické a experimentální fyziky V. Z. Nozik, který byl přidělen do obninského Fyzikálně energetického ústavu (FEI) v roce 1959 po absolutoriu na univerzitě, „[...] v ústavu pracovali velmi mladí lidé. Například jeden z nejskvělejších fyziků Fermiho⁹ typu, teoretik a experimentátor, byl považován za starého a oslovovali ho zdvořile Igore Iljiči. Když zemřel, bylo mu sedmatřicet let.“¹⁰ V té době byli už mnozí z nich kandidáty nebo doktory věd. V dynamicky se rozvíjející vědě, jakou tehdy byla jaderná a neutronová fyzika, se lidé stávali vědeckými pracovníky velmi rychle.

Intenzivní vědecká činnost byla doprovázena, zejména v letech „oteplení“, aktivizací veřejného a společenského života. Začátkem šedesátých let bylo ve FEI ustaveno společenské sdružení Domov vědců. Členy jeho programové rady byli zástupci různých ústavů, ale vedení měli v rukou mladí vědečtí pracovníci FEI. Radu vedl Valerij A. Pavlinčuk, zaměstnaný v teoretickém oddělení ústavu. Členem rady byl i doktor matematicko-fyzikálních věd Valentin F. Turčin, výrazná a talentovaná osobnost, člověk schopný soustředit kolem sebe nekonvenčně uvažující, iniciativní lidi. Byl to vynikající vědec, myslitel a už ve svých třiatřiceti letech význačný teoretický fyzik.¹¹ Radě se podařilo navázat poměrně rychle trvalou součinnost s redakční radou časopisu *Novyyj mir*, kterou vedl Alexandr T. Tvardovskij, a se širokým okruhem spisovatelů, duchovně tomuto časopisu blízkých. Jak dokládá jeden z Turčinových přátel a žáků, aktivista Domu vědců V. Z. Nozik, intelektuálům z Obninska přednášeli v letech 1964–1966 na různá témata spisovatelé Venjamin A. Kaverin, Vladimír F. Těndrjakov, Konstantin M. Simonov, Vladimír D. Dudincev, členové redakční rady *Nového míru* Vladimír Ja. Lakšin a Jurij A. Vinogradov, historik Alexandr M. Nekrič a další.¹² Organizátorem těchto setkání byl pracovník pobočky Ústavu fyzikální chemie, vedoucí laboratoře A. Vasiljev.

9 Italský vědec Enrico Fermi (1901–1954) obdržel roku 1938 Nobelovu cenu za fyziku za objev umělých radioaktivních prvků vyrobených neutronovým ozářením.

10 V. Z. NOZIK, *Čas pik. V Nju-Jorke umer Valentin Turčin. Fiziki pomnjat*, <<http://vobninske.ru/chaspik/1397.html>>, (14. 7. 2012).

11 V roce 1964 byl Valentin F. Turčin po obhájení doktorské disertace přeložen na naléhání předsedy Akademie věd SSSR Mstislava V. Keldyše z Obninska do moskevského Ústavu aplikované matematiky, kde začal pracovat v oblasti kybernetiky. Vytvořil zcela nový programovací jazyk Refal a založil vlastní vědeckou školu. Podrobněji k osobnosti Turčina, srov. *Pamjati Valentina Turčina*, <[http://hrights.ru/text/b28/Chapter 12%201.html](http://hrights.ru/text/b28/Chapter%2012%201.html)>, (23. 7. 2012).

12 V. Z. NOZIK, *Čas pik. V Nju-Jorke umer Valentin Turčin*.

Prostřednictvím členů programové rady Domova vědců se do Obninska dostal tehdy velmi populární necenzurovaný zdroj informací – samizdat. Skrze něj se obninská inteligence seznámila s pracemi Milovana Djilase *Nová třída a Tři setkání se Stalinem*, s útlou, ale velmi zajímavou knihou Emila Vargy *Ruská cesta k socialismu, s Dopisem Raskolnikova Stalinovi* a také s románem Alexandra I. Solženicyna *V kruhu prvním*.

Orgány KGB určitě měly informace o tom, že se do Obninska dostává samizdatová literatura, ale v období „oteplení“ tomu zřejmě nepřikládaly zvláštní význam. Nikolaj S. Rabotnov, doktor matematicko-fyzikálních věd a zasloužilý vědecký pracovník (v šedesátých letech mladý kandidát věd, zaměstnaný v teoretickém oddělení FEI) vzpomíná: „[...] samizdat [...] četlo šmahem celé teoretické oddělení a rozmnožoval ho vedoucí oddělení na úředním psacím stroji. V režimním ústavu, kde se kopie všech tiskopisů úředně hlídaly!“¹³

Po XXIII. sjezdu KSSS si v ÚV KSSS postupně upevňovali pozice zastánci konzervativního kurzu v čele s Michailem A. Suslovem. Poté, co šéf Výboru státní bezpečnosti (KGB) Jurij V. Andropov, zastávající tuto funkci od roku 1967, vytvořil Pátou správu jako zvláštní útvar pro kontrolu nálad mezi inteligencí a vykořenění „nesprávného“ smýšlení v jejím středu, politické a společenské ovzduší v zemi se začalo měnit. Změnilo se i v Obninsku. Zcela jednoznačně o tom svědčí úryvek zápisu ze schůze městského výboru KSSS, která se konala pravděpodobně v polovině roku 1967. Projednávala se na ní činnost společenského sdružení Domov vědců. Bylo konstatováno, že poslední dobou mnoho vědců, spisovatelů a dalších osob „[...] podepisovalo všemožné protestní dopisy a zasílalo je jak na ÚV, tak zahraničním tiskovým agenturám. Politickou práci torpédoval hlavně Domov vědců. Jeho organizátorům jsme věřili, avšak touha po senzaci a škodolibá radost z dílčích chyb strany se projevovaly v pořádání setkání s podobně smýšlejícími osobami a každý potouchlý výrok byl v sále vítán bouřlivými ovacemi. To, co se dělo, nemůže samozřejmě podkopat základy státu, ale šířilo to v myslích lidí plíseň.“¹⁴

Na podzim 1967 ustavil obninský městský výbor KSSS na „doporučení shora“ zvláštní komisi složenou ze svých členů a ze zástupců vedení FEI. Komise měla prověřit stav ideologické práce v teoretickém oddělení ústavu, v němž byl tajemníkem stranického výboru Valerij A. Pavlinčuk. Na schůzi této komise v listopadu

13 Nikolaj S. RABOTNOV, *Davno... v šestidesjatyje*, <<http://gorodobninsk.ru/archiv/3-1998const/istor.htm>>, (12. 11. 2011).

14 Alexej SOBAČKIN, *„Pleseň v umach ljudej“*, <<http://gorodobninsk.ru/archivconst/istor.htm>>, (12. 11. 2011).

1967 Pavlinčuk obhajoval právo komunistů seznamovat se s dějinami své země na základě dokumentů. Přiznal, že samizdat se četl, ale kategoricky odmítl sdělit jména osob, kterým ho dával číst a od nichž „necenzurovanou literaturu“ dostával. Byro městského výboru rozhodlo v březnu 1968 o vyloučení V. A. Pavlinčuka z KSSS, což mělo nutně za následek, že mu byl nadále zakázán přístup k tajným materiálům a že byl propuštěn z teoretického oddělení FEI. Pokusy kolegů Pavlinčuka obhájit ani jejich odvolání se ke kalužskému oblastnímu výboru KSSS nebyly úspěšné, jelikož už bylo o situaci informováno oddělení agitace a propagandy ÚV KSSS.¹⁵ Pavlinčuk dostal jedinou možnost: být v Obninsku zaměstnán jako domovník. Stresová situace způsobila zhoršení jeho chronického onemocnění a 31. července 1968 mladý vědec zemřel. Jak potvrzují dokumenty, Pavlinčuk zůstal až do konce věrný svému přesvědčení. Jeho podpis lze najít pod dopisem sovětských občanů (Petro G. Grigorenko, A. Kosterin, Sergej S. Pisarev, I. Jachimovič) Alexandru Dubčekovi, členům KSČ a všemu československému lidu z 28. července 1968. Pisatelé v něm odsoudili diskreditační kampaň sovětských sdělovacích prostředků proti politice vedení ÚV KSČ a vyjádřili podporu demokratizaci.¹⁶

Pavlinčukova smrt způsobila ve vědeckých kruzích Obninska šok. Jeho pohřeb se navzdory snaze úřadů nepřipustit sročení lidu (proto byl vydán zákaz otisknout v místních novinách nekrolog a pořádat občanskou panychidu) a omezit čas pohřbu proměnil v politickou akci. Bez ohledu na všechny úřední zákazy, podpořené přítomností milice a příslušníků státní bezpečnosti v ulicích, nápadně fotografujících účastníky smutečního pochodu, byla rakev s tělem zemřelého za naprostého ticha nesena přes celé město. Smutečního pochodu se za deštivého počasí účastnilo několik stovek lidí.

Otevřená protestní demonstrace technické inteligence proti pronásledování lidí jiného smýšlení byla pro úřady jedním z prvních signálů, že započaté utahování „ideologických šroubů“ sotva v tomto prostředí nalezne podporu. Naopak, jak ukazují fakta, hledaly se v tomto prostředí alternativní cesty vývoje, které by mohly zajistit přechod země do nové éry – éry vědeckotechnické revoluce. V dubnu 1968 dopsal akademik A. D. Sacharov svou vynikající práci *Úvahy o pokroku, mírové koexistenci a intelektuální svobodě*, která se prostřednictvím samizdatu dostala do širokého povědomí v různých kruzích sovětské inteligence.¹⁷ Například A. Tvardovskij

15 Svědčí o tom skutečnost, že 14. května 1968 oddělení zaslalo tajemníkovi ÚV P. N. Děmičevovi zprávu „O nedostatcích v práci obninského MV KSSS v ideové výchově inteligence“.

16 *Chronika tekoučích sobytij. Vypusk pjatij*, prosinec 1968, s. 3.

17 Podrobněji o reakci mezi inteligencí Srov. G. P. MURAŠKO, „Pražskaja vesna“ i sovětskaja inteligencija k voprosu o formirovanii „vnutrisistemnoj opozicii“ neostalinizma, s. 403–405.

už 26. června 1968 zpracovává obsažný konspekt této práce, v němž na závěr označuje patero nebezpečí, která podle Sacharova znamenají pro lidskou civilizaci hrozbu: termojaderné zbraně; rostoucí hrozba všeobecného hladu v „chudší“ oblasti Země; změny půdy jako zdroje obživy a problémy s hygienou; šíření nacismu, nacionalismu, militarismu a nebezpečí diktatur a policejních režimů; ohrožení intelektuální svobody, vyšších lidských hodnot, „smyslu lidského života“ (soudní procesy, cenzura, restaurace stalinismu). Tvardovskij si zapsal do deníku: „Jádro věci není v konvergenci jako takové, ale hlavně v intelektuální svobodě, v umožnění otevřených nezaújatých a všestranných informací, debat a diskusí“.¹⁸ Jedněmi z prvních čtenářů této Sacharovovy práce byli Michail I. Romm, Jevgenija S. Ginzburg, historik Viktor P. Danilov, filozof Genrik S. Batiščev a další představitelé humanitní inteligence.¹⁹

Část sovětské inteligence, která si uvědomovala nebezpečí obrody neostalinismu, spatřovala v práci A. D. Sacharova demokratickou variantu vývojové alternativy, kterou navrhovalo dubnové plenární zasedání ÚV KSSS v roce 1968.²⁰ Budoucnost socialismu spojoval Sacharov s vyřešením dvou problémů: 1. Zajistit mírovou koexistenci zemí s různým společensko-politickým zřízením a prohlubovat až po uskutečnění mírové koexistence prostřednictvím dlouhodobého politického zaměření na sblížování dvou ekonomických soustav (konvergenci). 2. Realizovat princip intelektuální svobody. V rámci řešení tohoto úkolu se otázky získávání a šíření informací, svobody slova, otevřených diskusí a diskurzů považují za její přirozenou složku. „Trojitá svoboda myšlení v soudobé společnosti, – psal Sacharov, – se nachází pod trojím ohrožením: je ohrožena záměrně podávaným opiem ‚masové kultury‘, ustrašenou měšťáckou ideologií, zkostnatělým dogmatismem byrokratické oligarchie s její oblíbenou zbraní – ideologickou cenzurou.“²¹ Podle autora k tomu, aby se tento program realizoval, musí být zpracován nový vědecký demokratický přístup k řešení otázek vnitrostátní a zahraniční politiky. Odhalení každého z těchto problémů proměnil Sacharov v důkaz, že politický směr, který začal sílit pod tlakem přívrženců neostalinismu, je neudržitelný. Závěrem napsal: „Jsme přesvědčeni, že světová komunistická veřejnost se také staví negativně ke všem pokusům obrodit neostalinismus v naší zemi – vždyť by to byla pro přitažlivost komu-

18 Alexandr T. TVARDOVSKIJ, *Novomirskij dnevnik*, t. 2, Moskva 2009, s. 182–183.

19 Žores A. MEDVEDĚV – Roj A. MEDVEDĚV, *Solženicyn i Sacharov. Dva proroka*, Moskva 2004, s. 55.

20 Podrobněji o dubnovém zasedání Srov. Galina P. MURAŠKO, *Izbrannoje*, Moskva 2001, s. 529–531.

21 Andrej D. SACHAROV, *Trevogi i nadeždy*, Moskva 2006, s. 72.

nistických myšlenek v celém světě strašná rána. Avšak klíčem k budoucí přestavbě státního systému je intelektuální svoboda. Konkrétně to pochopili v Československu, a my tuto jejich iniciativu, smělou a pro osudy socialismu velmi cennou, musíme rozhodně podpořit.“²² Soudě podle vzpomínek současníků sdíleli Sacharovovy postoje P. L. Kapica, M. A. Leontovič, L. A. Arcimovič aj.

Na podzim 1968 se pozornost orgánů KGB soustředila na práci již zmíněného doktora matematicko-fyzikálních věd V. F. Turčina *Setrvačnost strachu*, kterou věnoval památce Valerije Pavlinčuka a která vyšla v samizdatu. Nastolil v ní zásadní problém vývoje sovětské společnosti v šedesátých letech – problém opuštění totalitárního systému řízení. Turčin píše: „Se Stalinovou smrtí začala obroda naší společnosti a nyní završujeme přechod od totalitárního režimu ke komunistickému, bohužel bolestně pomalý (říkává se tomu překonávání důsledků kultu osobnosti).“²³ Příčinu obtíží tohoto přechodu viděl Turčin ve skutečnosti, že moc ideologii tabuizuje. Domníval se, že jedině očištění ideologie od „špíny stalinismu“ umožní zahájit demokratizační proces, sjednotí stranu a všechen lid na základě absolutně uvědomělého, hlubokého a upřímného přesvědčení.²⁴ Za těchto podmínek se podle autora stalo nejdůležitějším úkolem překonat dogmatismus, zrozený strachem z odmítnutí zastaralých pouček. „Bojíme se přetnout kruh stoletých idejí a pro vzdělaný svět se stáváme terčem posměchu [...] Stalin od ideologie nežádal přesvědčivost, nepotřeboval ji. My ji ale potřebujeme! Jestliže jsme odmítli nezákonnost a masové ničení lidí jako prostředek zabezpečení jednoty, musíme vymyslet nějaký jiný.“²⁵ Takový prostředek spatřoval v demokratizaci společnosti a v zajištění demokratických svobod.

Tento stav potvrzovala analýza úkolů, které před společností vyvstávaly ve zrychlující se vědeckotechnické revoluci, kdy se do popředí dostávaly otázky organizace a řízení. Turčin k tomu napsal: „Naše století je stoletím složitých industriálních a sociálních systémů – století organizace a informací [...] Moderní společnost potřebuje informace víc než ocel nebo ropu. A přitom právě informace jsou u nás spoutány v řetězech [...] Rozvoj věd a praktické aplikace vědeckých metod nutně vyžaduje, aby byly splněny dvě podmínky: svobodné šíření informací o předmětu zkoumání a možnost objektivního, nepředpojatého bádání, tedy úplná intelektuální svoboda.“²⁶ Závěrem konstatoval, že ani jedna, ani druhá podmínka nebyla v so-

22 Tamtéž, s. 110.

23 RGANI, f. 5, op. 60, d. 41, s. 51.

24 Tamtéž.

25 Tamtéž, s. 52–53.

26 Tamtéž, s. 56.

ciálně ekonomické oblasti splněna. Vědci nemohli svobodně shromažďovat informace o společnosti a šířit je, nemohou přicházet s teoretickými tezemi. „Je směšné si myslet, že za takových podmínek se může v praxi vyvíjet vědecké řízení [...] Dokud nebudou nastaveny základní demokratické svobody, jsou každé rozhovory o vědeckém řízení jen planou řečí.“²⁷

Autorův závěr je jednoznačný: absence elementárních demokratických svobod přehrazuje společnosti cestu vpřed, jelikož brzdí rozvoj ekonomiky, vědy, kultury. „Taková situace je v moderní průmyslově vysoce rozvinuté zemi historicky absurdní, odporuje jejímu sociálnímu systému a může přežívat jediné setrvačností.“²⁸ Přezítka stalinského období se podle autorova názoru projevují ve vývoji ekonomiky nejen v důsledku nemožnosti vědeckého přístupu k problémům organizace a řízení, ale i celkovým snížením tvůrčího potenciálu všech profesí.

Srovnáme-li práce Sacharova a Turčina, nutně zaznamenáme jejich základní celkové zaměření – snahu, aby si vládnoucí stranické a státní kruhy uvědomily, že je nezbytný dialog s inteligencí jako společenskou vrstvou, jejíž role je v podmínkách vědeckotechnické revoluce vůdčí. O tom, že podobné práce byly „nahore“ čteny, neměli oba autoři žádné pochyby. Avšak náměty v nich uvedené byly chápány a hodnoceny různě, dokonce i v rámci jednoho úřadu. Jak vzpomínal V. F. Turčin, při jednom výslechu na KGB říkal plukovník vyšetřující jeho kauzu, že *Setrvačnost strachu* „jsme přečetli s velkým zájmem a živě o ní debatovali.“²⁹ Šéf KGB Jurij V. Andropov viděl v *Setrvačnosti strachu*, soudě podle jeho zprávy pro ÚV KSSS, jediné: autorovy pochyby o vědecké opodstatněnosti komunistického světového názoru a jeho snahu revidovat teoretické teze zakladatelů komunismu. V říjnu 1968 sděloval J. V. Andropov na ÚV KSSS: „Vyzývá, aby byla požadována skutečná realizace demokratických svobod zaručených ústavou, aby byly provedeny reformy k demokratizaci života společnosti a aby se prohloubila role inteligence v řízení země.“³⁰

Jak reagovala moc na podobné nekonformní názory ve vědeckém prostředí? Pokoušela se hledat cesty k dialogu? Dokumenty, které jsou zatím badatelům k dispozici, dovolují spíše usuzovat, že moc v konkrétní situaci podzimu 1968 dávala zřetelně přednost silové variantě vztahů s inteligencí.

27 Tamtéž, s. 58.

28 Tamtéž, s. 62.

29 *Pamjati Valentina Turčina*, <<http://hrights.ru/text/b28/Chapter12%201/html>>, (23. 7. 2012).

30 RGANI, f. 5, op. 60, d. 40, s. 4.

V tomto ohledu je velmi názorný osud vědeckého společenství v Obninsku. Vědci vzpomínají, že FEI, kdysi jiskřící tvůrčí silou, se ponořil do tmy po zničení mozkového centra ústavu – teoretického oddělení, jehož kolektiv se v podstatě rozpadl. „Krise se rozšířila po laboratořích jako nákaza, intelektuální elita opouštěla město...“³¹

Od začátku srpna 1968, ihned po pohřbu V. A. Pavlinčuka, začaly úřadovat komise, které měly odhalit účastníky smutečního pochodu. Vznášená obvinění z politických chyb, ze zavlékání myšlenek cizích sovětské skutečnosti, ze ztráty bdělosti a z ignorování politických opatření (jak bylo eufemisticky nazýváno odmítnutí účasti na shromážděních na podporu vojenské akce zemí Varšavské smlouvy do Československa) byla důvodem k závěru: „nedoporučuje se přijetí do vědeckých institucí na základě konkurzu“. Celá řada vědeckých pracovníků – fyziků, chemiků, biologů, kteří „neprošli konkurzem“, jelikož jim bylo odňato prověření na „tajné“, byla nucena opustit Obninsk. Vědecký potenciál jednoho z vedoucích sovětských vědeckých center začal citelně upadat. Už v roce 1969 to byl nucen přiznat vědecký ředitel FEI akademik A. I. Lejpunskij, když v článku publikovaném v místních novinách *Atom* konstatoval zaostávání za USA, Anglií a Francií i SRN. Přiznal, že „situace v jaderné fyzice není u nás nejlepší“ a jím řízený ústav „již není takový, aby mohl v plné míře plnit své úkoly.“³²

Koncem roku 1968 byl do vědeckých městeček a výzkumných center zaslán důvěrný dopis ÚV KSSS o politické situaci v Obninsku. Jeho obsah můžeme bohužel interpretovat pouze zprostředkovaně, ze stranického tisku. V 18. čísle časopisu *Kommunist* z roku 1969 byl otištěn článek P. Sviridova *Péče strany o výchovu vědeckotechnické inteligence*. Autor v něm ostře kritizuje činnost městského výboru strany v Obninsku za to, že v uplynulých pěti letech „[...] ani jednou na svém plenárním zasedání neprojednával otázky ideově politické výchovy vědeckých pracovníků. Byro MV (Městského výboru – pozn. redakce) si ani nenašlo čas na to, aby analyzovalo úkoly vyplývající z usnesení ÚV KSSS o opatřeních k rozvoji společenských věd a o jejich úloze v komunistické výstavbě“.³³ Je charakteristické, že všechny negativní momenty v práci s vědeckou inteligencí byly ilustrovány hlavně na příkladech obninských ústavů. Článek zřetelně ukázal, že každé nekonformní názory budou postihovány mocenskou svévolí.

31 I. KUZEJEV, *Za vašu i našu svobodu. Pochorony dissidenta*, <<http://www.sovsekretno.ru/articles/id/2004/, №9/232, Сентябрь 2008>>, (25. 11. 2011).

32 Tamtéž.

33 *Kommunist*, č. 18, 1969, s. 45.

Za této nejednoduché situace poslali v březnu 1970 A. D. Sacharov, V. F. Turčin a Roj A. Medveděv dopis vedoucím představitelům sovětského státu L. I. Brežněvovi, Alexeji N. Kosyginovi a N. V. Podgornému. Předestřeli v něm svou představu o možnostech vývoje země v podmínkách zrychlující se vědeckotechnické revoluce. Jak později vzpomínal V. F. Turčin, dopis inicioval on. Chtěl „[...] vládu upozornit, že je nutná radikální liberalizace a demokratizace společnosti, bez nichž hrozí sovětské ekonomice krach. Když jsem vysvětlil podstatu formou obecných tezí, donesl jsem text Sacharovovi. Popravdě řečeno jsem se jako neakademik nechystal dopis podepsat. Bylo by bezpochyby lépe, kdyby dopis podepsalo takových dvacet uznávaných vědců, členů Akademie věd. Andreji Dmitrijevičovi se nápad zalíbil, ale řekl, že velmi pochybuje, že najde dvacet akademiků, sotva tak jednoho, který by risknul se pod takový papír podepsat. Jak se ukázalo, měl pravdu. Asi čtrnáct dní hledal mezi vědci s akademickým titulem spojence a nenašel. Tak navrhl – je to přece potřebná věc! – přece jen dopis poslat a doplnit ho ještě o přehled konkrétních opatření, která by měla předcházet demokratizačnímu procesu. To si vzal za úkol sám, proto se v dopise objevilo asi dvacet bodů – návrhů na reorganizaci politického systému v zemi. Podepsali jsme ho ve třech, Sacharov, já a Roj Medveděv.“³⁴

Naskytá se otázka: Proč akademická obec, která začátkem roku 1966 vystoupila proti záměrům konzervativní části stranického aparátu rehabilitovat Stalina, po čtyřech letech, na jaře 1970 lhostejně přihlížela tomu, jak se jednotliví příslušníci vědecké inteligence pokoušejí čelit sílící vlně neostalinismu, který měl za konzervovat a udržet dřívější metody řízení společnosti?

Odpověď musíme zřejmě hledat zejména v proměně společenských nálad v SSSR, k níž došlo po násilném potlačení Pražského jara v Československu a po překonání krizové situace v roce 1968 v Polsku. Sovětské společnosti, tedy i inteligenci, byla velmi názorně předvedena „úspěšnost“ silových metod řízení. Za těchto podmínek ztratila jedna část jejich příslušníků naději na změny, uchýlila se k disentu a rozšířila tak řady těch, kteří svou budoucnost nespojovali s existujícím politickým režimem, a druhá část se od moci distancovala, dočasně přešla do „vnitřní emigrace“ a zaujala pasivní společenský postoj. Ke změně společenských postojů v prostředí vědeckotechnické inteligence na rozhraní šedesátých a sedmdesátých let 20. století zřejmě přispěla i okolnost, že v té době došlo v SSSR k novému posunu ve vojenském průmyslu, na nějž byla nemalá část této inteligence bezprostředně napojena.

³⁴ *Pamjati Valentina Turčina*, <<http://hrights.ru/text/b28/Chapter12%201.htm>>, (23. 7. 2012).

Vrátme se tedy k elaborátu, který sepsal A. D. Sacharov a V. F. Turčin. V podstatě šlo o návrh uspořádat dialog mezi představiteli moci a zástupci inteligence. Formou pro stranický a státní aparát přijatelnou a jeho chápání přístupnou byly v dopise nastíněny problémy, z nichž vyplývala nutnost zavést opatření směřující k demokratizaci veřejného života. Zdůvodňovali to „[...] existencí úzké spojitosti mezi problémy technicko-ekonomického pokroku, vědeckých metod řízení a otázkami svobody informací, otevřenosti a soutěživosti“.³⁵

Dopis začínal analýzou ekonomické situace posledních deseti let. Autoři na konkrétních příkladech ukázali zaostávání SSSR za průmyslově vyspělými zeměmi v různých oblastech hospodářství a upozornili, že čím modernější a revolučnější je to či ono odvětví, tím je tento rozdíl markantnější. Píší: „Předstihujeme Ameriku v dobývání uhlí, zaostáváme v těžbě ropy, silně zaostáváme v těžbě zemního plynu, beznadějně zaostáváme v chemii a nekonečně zaostáváme ve výpočetní technice [...] Lepší není situace ani v oblasti vědeckých a technických vynálezů. Ani zde není vidět náš růst. Spíše naopak. Koncem padesátých let byla naše země první na světě, když vypustila Sputnik a poslala člověka do kosmu. Koncem šedesátých let jsme o vedení přišli [...]“ Právě tuto okolnost autoři považovali za jeden z přesvědčivých důkazů „[...] neustále se zvětšujícího rozdílu v šíři záběru vědecké a technologické činnosti u nás a v nejvyspělejších západních zemích.“³⁶

Za zdroj obtíží, který způsobil zaostávání SSSR, považovali Sacharov, Turčin a Medveděv nedemokratické tradice a normy života společnosti, jak se vyvinuly v období stalinismu. Podle nich šlo např. o mimoekonomické donucování, omezo-
vání výměny informací a intelektuální svobody. Jejich závěr zní: „Není pochyb, že s počátkem druhé průmyslové revoluce se tyto jevy staly rozhodujícím faktorem, staly se hlavní brzdou rozvoje výrobních sil.“³⁷

Pokud jde o zkušenost s hospodářskou reformou v SSSR z roku 1965, autoři dopisu naléhavě zdůrazňují, že opatření prováděná v jejím rámci byla pro splnění vytčených úkolů nedostatečná. Těmto opatřením musí předcházet reformy ve sféře řízení, informací a otevřenosti, bez čehož zkrátka nemohou být uvedeny v život.

Hlavní závěr, k němuž autoři docházejí: Překážky, které brzdí rozvoj ekonomiky v SSSR, spočívají ve společensko-politické sféře, a proto žádná opatření nebudou účinná, dokud se tyto překážky neodstraní. Z tohoto konstatování vyplynulo,

35 Izvestija CK KPSS, č. 11 (1990), s. 150.

36 Tamtéž, s. 152.

37 Tamtéž, s. 153.

že při druhé průmyslové revoluci nabývají na významu a aktuálnosti zejména vztahy mezi státem a inteligencí. Autoři píší: „Intelligence nutně potřebuje svobodu informací už z povahy své práce, své sociální funkce. Úsilí intelligence o vyšší míru této svobody je zákonité a přirozené. Stát tuto snahu potlačuje všemožným omezováním, administrativním tlakem, propouštěním ze zaměstnání a dokonce soudním postihem. To způsobuje rozkol, vzájemnou nedůvěru a naprosté vzájemné nepochopení, které ztěžuje plodnou spolupráci mezi stranicko-vládní vrstvou a neaktivnějšími, tedy pro společnost nejceněnějšími vrstvami intelligence. V podmínkách soudobé industriální společnosti, kdy úloha intelligence neustále roste, se tento rozkol nedá označit jinak než jako sebevražda.“³⁸

Rozpor mezi stranickým a státním aparátem a inteligencí by podle autorů mohlo odstranit pouze směřování k demokratizaci. Není tedy divu, že drtivá část konkrétních opatření, navržená v závěrečné části dopisu, se týká toho, jak změnit strukturu řízení společnosti. Jedná se o to začlenit do společenské praxe demokratické prvky jako je lepší informovanost společnosti tím, že se přestane rušit zahraniční rozhlasové vysílání, jako je volný prodej zahraničních knih, usnadnění mezinárodní korespondence atd. Za nejdůležitější krok k demokratizaci se navrhuje vybudovat ústav veřejného mínění se závaznou podmínkou, že bude uveřejňovat materiály vypovídající o vztahu obyvatelstva k nejdůležitějším otázkám vnitřní a zahraniční politiky. Při přechodu k demokratickým metodám řízení společnosti je pak mimořádně naléhavá otázka amnestování politických vězňů, zřízení společenské kontroly vězeňských zařízení a psychiatrických léčeben a rovněž zaručení nezávislosti soudů a prokuratury na výkonné moci, na „místních vlivech, předsudcích a vazbách“. Vysvětluje se, proč by se měly přijmout zákony o tisku a informacích, které by společenským organizacím a skupinám občanů umožnily vydávat vlastní tiskovou produkci.

Dopis končil slovy: „Není jiného východiska z obtíží, které naše země má, než se zaměřit na demokratizaci, kterou KSSS povede podle pečlivě vypracovaného programu. Obrat vpravo, to znamená vítězství tuhého úředničení, utahování šroubů nejenom žádné problémy nevyřeší, ale naopak je znásobí a zemi dovede do tragické slepé uličky. Taktika pasivního vyčkávání povede nakonec ke stejnému výsledku. Pořád ještě máme šanci vydat se správnou cestou a provést nutné reformy. Za několik let už bude možná pozdě.“³⁹

38 Tamtéž, s. 154.

39 Tamtéž, s. 156.

V příloženém dopise A. D. Sacharova, adresovaném vedení státu, se píše, že v případě, že na dopis neodpoví, bude jeho text zveřejněn.⁴⁰ Úřady dopis dostaly, ale oficiální odpověď nepřišla. Turčin později vzpomínal: „Ať je to jak chce, jsem přesvědčen, že myšlenky vyslovené v dopise se k nejvyšším osobám stranického a státního aparátu dostaly. V KGB mi říkali: my prý chápeme, že jste to psali s nejlepšími úmysly, ale teď se z politických důvodů musí uveřejnit odmítnutí toho, že váš dopis využívají antisovětské živly na Západě, interpretují ho nesprávně, jinak by vás naše veřejnost nepochopila. Odpovídal jsem, že veřejnost všechno pochopí, pokud si bude moci text dopisu přečíst v našich novinách. Samozřejmě, že v tehdejším sovětském tisku nebyly demokratické myšlenky disidentů nikdy publikovány.“⁴¹

Do současné doby se badatelům podařilo zjistit, že s dopisem se seznámil nejen Brežněv, Kosygin a Podgornij, ale také členové politbyra ÚV KSSS Kirill T. Mazurov, Lev A. Voronin, Andrej P. Kirilenko, Alexandr N. Šelepín a Konstantin U. Černěnko.⁴² Ale nejednalo se o něm.

Reakce úřadů se k autorům dopisu dostala zprostředkovaně. Jak dosvědčuje Roj Medveděv, byl Sacharov pozván k tehdejšímu předsedovi Akademie věd SSSR Mstislavu V. Keldyšovi, který dostal příslušný pokyn shora. Keldyš Sacharova ubezpečil, že plně souhlasí s jeho demokratickým přesvědčením a vysvětlil, jaký je postoj vedení země: Lid není na demokracii připraven. „Neumíte si představit, jak bídně žijí naši dělníci, rolníci, zaměstnanci. Když zítra zavedeme svobodu tisku a začneme provádět další demokratické reformy, mohou nás lidé prostě smést. Nemůžeme těm lidem dát demokratická práva, nejdřív jim musíme zajistit blahobyt“, řekl Keldyš.⁴³ Tento postoj, jak jej Keldyš vyložil, byl zřejmě okopírován od šéfa KGB Andropova, který se domníval, jak dokládají dokumenty, že větší míru svobody názorů a informovanosti bude možné si dovolit nejdřív za 15–20 let. „Udělat to nyní, to by to dopadlo – životní úroveň lidu je mizerná, kulturní úroveň také, školství funguje příšerně [...] Vezměme si, že hranice jsou vojensky nepropustné, ale ve všech dalších ohledech, až by se rozšířily kontakty a proud informací, budou průhledné [...] Naše společnost k tomu dozraje, jak jsem říkal, za 15–20 let, až se zlepší existenční podmínky lidí.“⁴⁴

40 Ž. MEDVEDĚV – R. MEDVEDĚV, *Solženicyn i Sacharov. Dva proroka*, s. 62.

41 *Pamjati Valentina Turčina*, <<http://hrights.ru/text/b28/Chapter12%201.htm>>, (23. 7. 2012).

42 Tamtéž, s. 63.

43 Tamtéž.

44 Tamtéž.

Na základě uvedeného materiálu tedy můžeme konstatovat, že koncem 60. a začátkem sedmdesátých let 20. století sovětská vládnoucí elita ještě utužila uzavřenost společnosti, a to aktivizací politické cenzury a zesílením represí pomocí udržování řídicích mechanismů charakteristických pro totalitní režim, který je založen na socialistické ideologii. Pokusy jednotlivců z řad vědeckotechnické inteligence přesvědčit úřady o tom, že přechod země do principiálně nové fáze technologického rozvoje není možný bez demokratizace politického systému, nebyly vedením země akceptovány. Důsledkem toho byl v sedmdesátých a osmdesátých letech v postojích a myšlení sovětské inteligence vzrůstající vnitřní odpor a příklon k dissentu. Moc na to odpovídala zesílením represí, čímž zároveň podnítila odchod vysoce kvalifikovaných kádřů do zahraničí. Zatím nemáme k dispozici statistická data o tom, kolik vědeckých pracovníků emigrovalo. Jejich počet se odhaduje přibližně na 60 až 250 tisíc osob.⁴⁵ V tomto ohledu je výmluvný osud samotného V. F. Turčina. Teoretický fyzik a současně vynikající odborník v oblasti teorie výpočetních soustav, tvůrce algoritmického metajazyka Refal, byl za svou obhajobu lidských práv zbaven už v roce 1973 možnosti pracovat v oboru. V roce 1976 mu dala KGB na výběr: buď vězení, nebo emigrace. Jeho talent, vědomosti a zkušenosti pak našly uplatnění v Matematickém ústavu při Newyorské univerzitě.

V této krátkozraké politice stranické a vládní elity vůči inteligenci je třeba hledat jednu z hlavních příčin vzrůstajícího zaostávání Sovětského svazu v období přechodu k postindustriální společnosti.

Přeložila Jana Váchová

⁴⁵ Novoje vremja, č. 38, 1993, s. 43.

SUMMARY

In the period after the XX and particularly after the XXII Congresses of the CPSU light began to be carefully shed on Stalinist crimes and attempts were made at asserting a greater degree of freedom in public life in the Soviet Union. The so-called “science cities” became centers for promotion of these ideas in the USSR. These towns had been built in various parts of the country and were equipped with top-of-the line technical facilities and above-standard living and working conditions for the Soviet scientific elite. One of them was the town of Obninsk, which had grown as a research center around the Obninsk Institute for Nuclear Power Engineering, in which the most eminent experts in energy research and nuclear physics. These educated people were well aware of how Soviet science was gradually lagging behind the West and understood the relationship of the development of scientific knowledge with the degree of freedom in a country. They therefore attempted, in various ways, to convince the leadership of the Communist Party of the necessity of changes in the political line toward the democratization of public life. Their activities were not successful. During the period when Nikita S. Khrushchev stood at the head of the Communist Party and the entire USSR, they were still tolerated, but after the accession of Leonid I. Brezhnev they were increasingly isolated and excluded from public life.

STUDIE

Vliv rozpadu sovětského bloku na československo-sovětské hospodářské vztahy v letech 1989–1992

KLÁRA FABIANKOVÁ

Katedra hospodářských dějin Národohospodářské fakulty Vysoké školy ekonomické v Praze

TIMUR KASHAPOV

Katedra hospodářských dějin Národohospodářské fakulty Vysoké školy ekonomické v Praze

IVAN JAKUBEC

*Ústav hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze
Katedra hospodářských dějin Národohospodářské fakulty Vysoké školy ekonomické v Praze*

The Impact of the Collapse of the Soviet Bloc on Czechoslovak-Soviet Economic Cooperation in 1989–1992

The paper, which is divided into two parts, analyzes the effects of the breakdown of the Soviet bloc on the development of Soviet-Czechoslovak economic relations in the period of 1989–1992. The first section describes the influence of specified factors on bilateral trade in the years 1989–1990. The second part examines changes in the structure of mutual trade cooperation in the phase of renewal and modernization of bilateral relations (1991–1992). The intensity of mutual trade was reduced during this period, but the structure never changed. Czechoslovakia remained an important exporter of the general engineering products to the Soviet Union, and the USSR

kept its place as the main supplier of raw materials and fuels for the CSFR. Given this structure of trade, the cooperation between its successor countries may be considered to have been mutually advantageous, especially in the engineering and raw materials transportation and processing sectors.

Keywords: the USSR, Czechoslovakia, international economic relations, foreign trade

Úvod

Studie se zaměřuje na vývoj obchodní výměny a její politické, diplomatické mezníky – mezinárodní smlouvy a dohody – a další faktory, které formovaly objem a charakter obchodního a ekonomického partnerství mezi ČSFR a Ruskou federací.¹ Analýza specifikuje vzájemný obchod (obrat, bilanci, vývoz a dovoz) v čase a struktuře. Při výzkumu byly aplikovány jak postupy systémové a historické analýzy, tak statisticko-komparativní a kvantitativní metody. Při zpracování problematiky byly využity dobové vydané i dostupné nevydané materiály, včetně nejnovější ruské, české, slovenské i další odborné zahraniční literatury.² Význam příspěvku spočívá především v rozboru vzájemného obchodu a vědecko-technické spolupráce v daném období. Současná odborná literatura se tomuto tématu věnuje minimálně, vztahy obou zemí zkoumá pouze v kontextu obecného politického a společenského vývoje, se zřetelem na ekonomickou transformaci. Záměrem práce je nejen zachytit dy-

-
- 1 Zkoumané období zahrnuje rok 1992, kdy už došlo k rozpadu SSSR. Z daného důvodu využíváme příslušné statistické údaje za Ruskou federaci, které v historickém a politickém kontextu a vzhledem ke struktuře vzájemného obchodu s Československem považujeme za srovnatelné se sovětskými. Srov. údaje z tabulky Regionální struktura sovětského obchodu s vybranými zeměmi (GOSKOMSTAT, *Rossijskij Statističeskij ježegodnik 1991*, Moskva 1992, s. 180–191) a tabulka Vnější obchod Ruské federace (GOSKOMSTAT, *Rossijskaja federacija 1992*, Moskva 1993, s. 16–20). Zdůrazníme, že před rokem 1992 v socialisticky orientovaných zemích byl při tvorbě statistických údajů využíván systém bilanci národního hospodářství, který byl v souladu s tehdejší ekonomickou teorií úzce vymezen a za tzv. produktotvornou oblast považoval pouze tzv. výrobní sféru.
 - 2 Československá a ruská archivní dokumentace nebyla zatím kompletně zveřejněna. V textu byly využity již zpřístupněné materiály Státního archivu Ruské Federace, Ruského státního archivu nejnovějších dějin (Rossijskij Gosudarstvennyj Archiv Novejšej Istorii) a Národního archivu ČR (Fond ÚV KSČ). Je třeba také zmínit, že v Rusku jsou již dostupné pro výzkumníky mj. Archiv Ekonomiky Státního archivu Ruské Federace, a následující fondy Státního archivu Ruské Federace: Sekretariát RVHP, Mezinárodní institut ekonomických problémů světové socialistické soustavy, Ministerstvo vnějšího obchodu SSSR.

namiku změn ve vzájemných hospodářských vztazích, ale také testovat platnost hypotézy, že obchodní vztahy mezi ČSFR a Ruskou federací byly i po rozpadu sovětského bloku ovlivněny politickou situací. Dále pak verifikovat tvrzení, že s ohledem na strukturu obchodu byla Ruská federace pro československou ekonomiku významná především dovozem surovin. Recipročně Československo reprezentovalo pro Ruskou federaci zdroj strojírenského zařízení a dopravních prostředků. Závěrečná pasáž práce si klade za cíl nastínit výhody a nevýhody vzájemné hospodářské spolupráce a zodpovědět otázku, zda-li na počátku 90. let 20. století existovaly předpoklady pro budoucí výhodnou spolupráci mezi oběma státy.

I. Role československé ekonomiky v sovětském bloku

Československé ekonomice byla od vzniku socialistického společenství určena úloha strojírenské velmoci. Československo-sovětské obchodní vztahy byly předurčeny vhodnou strukturou národního hospodářství, závislostí na vnějších zdrojích surovin, zeměpisnou blízkostí a bohatou tradicí průmyslové výroby.

Přílišná specializace československé ekonomiky na produkci těžkého strojírenského průmyslu negativně determinovala hospodářské výsledky. Zajištění růstu těžkého průmyslu, které zůstávalo prioritou ekonomické politiky, se stále více dostávalo do rozporu s možnostmi a potřebami moderního rozvoje. Díky investiční podpoře produkce výrobních prostředků se zakonzervovala struktura ekonomiky s nadměrným zastoupením těžkého průmyslu, palivoenergetického komplexu, strojírenství a hutnictví, s nízkým podílem spotřebních odvětví. Přetrvávající důraz na rozvoj materiálně a energeticky náročných výrob v těžkém průmyslu vedl v podmínkách omezené surovinové základny jak k růstu importní závislosti československého hospodářství na Sovětském svazu, tak k rostoucímu vývoji cen surovin na světových trzích.³

Systém založený na výměně „surovin za stroje“, užší vědecko-technická kooperace a účast Československa na investičních projektech v Sovětském svazu určovali charakter bilaterální spolupráce. Relativně úspěšný vývoj sovětsko-československých vztahů v 60. a 70. letech byl ve druhé polovině 70. let velmi negativně ovlivněn změnami ve světovém hospodářství. Reformní snahy⁴ obou zemí v 80. le-

3 Viktorija DANŠINA, *Ekonomika Českoslovakii v 80-e gody*, Moskva 1988, s. 20–32.

4 Jednalo se především o další neúspěšný pokus o reformu z roku 1980 zakotvený v dokumentu „Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství“.

tech nevedly k podstatným změnám.⁵ Jejich polovičitost, zaměření na dosažení rentability, samofinancování a rozšíření rozhodovacích pravomocí podniků se projevila v tom, že principy centrálního plánování, socialistického vlastnictví a regulování cen zůstaly beze změn.⁶

Přestože se socialistické společenství rozpadlo na konci roku 1989,⁷ zaniklo až jako důsledek rozpadu SSSR. K náhlé změně zahraničněpolitického a hospodářského postavení, ztrátě dominantního postavení došlo v mimořádně krátké době. Proces přizpůsobování se Sovětského svazu a jeho satelitů novým podmínkám měl nepředvídatelný a chaotický průběh, významně ovlivnil i charakter spolupráce obou zemí.⁸

II. Ekonomická spolupráce Sovětského svazu/Ruské federace a ČSFR

Vliv politických událostí na vývoj obchodní výměny v letech 1989–1992

Vojensko-politický vývoj v Evropě po roce 1989 rozhodujícím způsobem ovlivnila pokračující přestavba sociálně-politických, ekonomických a vojenských struktur ve

5 Makroekonomické údaje o vývoji socialistických zemí v 70. letech 20. století srov. Joint Economic Committee, *East European economies. Slow growth in the 1980's*, Washington 1986; Karel DYBA – Jindřich CHALOUPEK – Karel ZEMAN, *Postavení ČSSR ve světové ekonomice*, Praha 1984 nebo Jozef FALTUS – Václav PRŮCHA, *Všeobecné hospodářské dějiny 19. a 20. století*, Praha 1996.

6 Přehled dosažených československých a sovětských hospodářských ukazatelů na konci 80. a začátku 90. let srov. *Dismantling the command economy in Eastern Europe*, Peter Havlik (ed.), San Francisco, Oxford 1991, s. 176; Karel JANÁČEK, *Československá ekonomika na prahu devadesátých let*, Praha 1990, s. 255.

7 Účinnost Varšavské smlouvy byla zastavena 1. července 1991. Rada vzájemné hospodářské pomoci byla rozpuštěna 28. června 1991. Podrobněji srov. Jiří VYKOUKAL – Bohuslav LITERA – Miroslav TEJCHMAN, *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*, Praha 2000.

8 Fundovaný a ucelený rozbor rozpadu sovětských hospodářských systémů ve východní Evropě srov. Steven SAXONBERG, *The fall: a comparative study of the end of communism in Czechoslovakia, East Germany, Hungary and Poland*, Amsterdam 2001; Michael COX, *Rethinking the Soviet Collapse. Sovietology. The Death of Communism and the New Russia. How the Soviet Union Disappeared*, London 1995; Alexandr NĚKIPELOV – Igor ORLIK, *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovine XX veka*, 2. díl, Moskva 2002; Archie BROWN, *Vzestup a pád komunismu*, Praha 2011; Václav KOTYK, *Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku*, Praha 2009; Karel DURMAN, *Útěk od praporů. Kreml a krize impéria, 1964–1991*, Praha 1998; Michael PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011.

středo- a východoevropském regionu.⁹ Snaha států bývalého sovětského bloku zbavit se závislosti na Sovětském svazu, rozšiřování vlivu západní Evropy a USA ve střední a východní Evropě, konec studené války a nová podoba sovětsko-americké spolupráce, obdobně jako diskreditace idejí socialismu v sovětské interpretaci, neúspěch pokusů o praktickou aplikaci „systému reálného socialismu“ a rozpad sovětského vojenského bloku vedly k upevnění vlivu Západu v bývalých sovětských sate- litech na úkor SSSR.¹⁰ Lednové události roku 1991 v Pobaltí, Gruzii a Arménii¹¹ změnily ze začátku konzervativní přístup bývalých satelitů k existenci Varšavské smlouvy. Československá vláda se připojila k procesu omezení diplomatických i hospodářských styků se Sovětským svazem a po zániku Varšavské smlouvy a RVHP minimalizovala i vojensko-politickou spolupráci s SSSR.

Změny v hospodářské oblasti kopírovaly vývoj v zahraniční politice a v návaznosti na to se měnil i charakter bilaterálních vztahů.

Na přelomu 80. a 90. let došlo pro ČSFR a Sovětský svaz k rozhodujícímu střetu několika negativních ekonomických faktorů, které náhle snížily vzájemnou atraktivitu a zainteresovanost na udržování zbytečně vysoké úrovně a intenzity hospodářských a obchodních vazeb.¹² První skupina faktorů zahrnuje řadu objektivních ekonomických předpokladů spojených s přirozenými nedostatky samotného systému socialistické dělby práce, které vyvrcholily na konci 80. let a vyvolaly ostrou vnitřní krizi kooperace SSSR s Československem i ostatními zeměmi komunistického bloku.

Dále je možné uvést i řadu vládních politických rozhodnutí aplikujících nová pravidla obchodování a principů vyúčtování, která vešla v platnost v lednu 1991.¹³ Obsahovala odmítnutí principů bilaterálního clearingu, přechod k obchodu za volné měny na základě světových cen a podmínek, ponechání systémů clearingového a barterového obchodu jen na podnikové úrovni, u předem dohodnu-

9 Anders OSLUND, *Šokovaja terapija v Vostočnoj Evrope i Rossii*, Moskva 1994, s. 88.

10 Zbigniew BRZEZINSKI, *Volba. Globální nadvláda nebo globální vedení*, Praha 2004, s. 32.

11 Míněno je tvrdé a krvavé potlačení nepokojů v Rize, Vilniusu, Tbilisi, Jerevanu a Baku. Podrobněji Sergei PEČUROV, *Razvitie obstanovki v Evrope i Rossija*, *Ekonomika i meždunarodnye otnošenija* 36, 1993, 4, s. 125–130.

12 Jegor GAJDAR, *Ekonomika perechodnogo perioda. Očerki ekonomičeskoj politiki postkommunističeskoj Rossii. 1991–1997*, Moskva 1998, s. 81; A. NĚKIPELOV – I. ORLIK, *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovine XX veka*, s. 223.

13 Jedná se o *Dohodu mezi vládou České a Slovenské Federativní Republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik o přechodu na nové podmínky provádění obchodně ekonomických vztahů mezi Českou a Slovenskou Federativní Republikou a Svazem sovětských socialistických republik*. Dostupný na: <<http://docs.pravo.ru/document/view/20048213/>>, (30. 10. 2011).

tých skupin výrobků. Lze zmínit též nevyrovnanost obchodních bilancí způsobenou změnami cen ropy¹⁴ nebo zadluženost SSSR, která se v roce 1990 zvýšila na 1,8 mld. převoditelných rublů.¹⁵

Druhá skupina faktorů byla spojena s charakterem a tempy sociálně-ekonomické a politické transformace v ČSFR.¹⁶ Přejít k demokracii a tržní ekonomice neprobíhal v obou zemích souběžně, Sovětský svaz v tomto procesu přirozeně zaoštěval za Československem. Sovětská vláda působící v podmínkách rozpadajícího se direktivně plánovaného systému odmítala návrhy na reformu vzájemných vztahů, např. rozvoj přímých mezipodnikových vztahů.¹⁷ Sem je třeba zahrnout i ukončení působnosti dosavadního systému tvorby cen, difference v politickém a institucionálním klimatu mezi oběma zeměmi a značnou redukcí produkce a exportu sovětské ropy, která se doposud významně podílela na bilaterální směně.

Konečně, třetí skupina faktorů, jež negativně ovlivnila vztahy SSSR a ČSFR v daném období, byla určena vnitřní ekonomickou situací v obou zemích.¹⁸ Gorbáčovova perestrojka vyústila v jednu z nejhlubších společenských, hospodářských a sociálních krizí v Rusku. Rozsah propadu výroby a životní úrovně obyvatelstva byl srovnatelný s důsledky občanské války v první polovině 20. století, všeobecný pocit beznaděje a podvodu dominoval náladě sovětského, resp. ruského obyvatelstva.¹⁹

V letech 1990–1991 se sovětská ekonomika dostala z fáze závažných problémů ke kulminující krizi,²⁰ kterou musely přiznat i sovětské státní statistické úřady

14 Jaroslav FINGERLAND, *Rozpad trhu RVHP a transformace československé ekonomiky*, Praha 1991, s. 3.

15 Federální shromáždění ČSFR, Zpráva o hospodářské situaci ČSFR a hospodářské politice federální vlády, VI. v. o. Dostupný na: <http://www.psp.cz/eknih/1990fs/tisky/t0554_03.htm>, (11. 3. 2011).

16 Andrej DANŠIN, *Čechija i Slovákija: šokovaja terapija ili postěpennost?*, Mirovaja ekonomika i meždunarodnye otnošenija 37, 1994, č. 10, s. 92–100.

17 Zdeněk ŠEDIVÝ, *Průběh ekonomické transformace na území bývalého SSSR a důsledky pro ekonomické vztahy s ČSFR*, Praha 1992, s. 8.

18 Podrobněji Alexandr ORT, *Evropa 20. století*, Plzeň 2004; *Hospodářský a sociální vývoj Československa (1945–1992)*, Acta oeconomica Pragensia 4, č. 3, 1996, s. 20–31; Richard PEARSON, *The rise and fall of the Soviet Empire*, New York 1998; Viktorija BREDOVA, *Inflajcija i dochody naselenija v Vostočnoj Evropě*, Mirovaja ekonomika i meždunarodnye otnošenija 36, 1993, 4, s. 81–89.

19 Steven COHEN, *Vopros voprosov. Počemu ne stalo Sovetskogo sojuza*, Petrohrad 2007, s. 120.

20 Blíže ke krizi v Sovětském svazu srov. M. COX, *Rethinking the Soviet Collapse. Sovietology. The Death of Communism and the New Russia. How the Soviet Union Disappeared*, s. 63–68; Jurij BATURIN – Alexej ILJIN – Vadim KADACKIJ, *Epocha Jelcina. 1988–2000*, Praha 2003, s. 45–59; Sergei KARA-MURZA, *Bělaja kniga. Ekonomičeskie reformy v Rossii 1991–2001*, Moskva 2002, s. 20–31.

tím, že zveřejnily údaje svědčící o poklesu národního důchodu, investic, deficitu státního rozpočtu, nedostatku zboží na spotřebním trhu a poklesu životní úrovně obyvatelstva.²¹

Už v roce 1991 reálný HDP SSSR poklesl o 9 %, inflace činila téměř 100 % a rozpočtový schodek 16 %.²² Došlo k narušení fungování základních hospodářských procesů a vazeb, zásobování surovinami a materiálem podniků, mezirepublikových, regionálních a kooperačních vztahů mezi podniky a odvětvími, tak jako institucí vnějšího obchodu. Za dramatickou lze označit i tehdejší situaci v oblasti zahraničního obchodu, kde přechod na zúčtování ve volně směnitelných měnách mezi bývalými členskými zeměmi RVHP vedl mj. k prohloubení krize v sovětské ekonomice a růstu deficitu vnitřního trhu.²³

Reformní program, který ruská vláda začala aplikovat v roce 1992, zahrnující restriktivní fiskální a měnovou politiku, rychlou a rozsáhlou liberalizaci ekonomiky, privatizaci státních podniků, nakonec vyústil v nejhorší krizi v zemi od konce druhé světové války. Hyperinflace (míra inflace v roce 1992 dosáhla více než dvoutisícového procentuálního ročního přírůstku – více než 2500 %), obrovský schodek státního rozpočtu (22 %) a pokles HDP (o 15 %) svědčily o tom, že reformovat ruskou ekonomiku, zbavit ji pozůstatků centrálního plánování a nahradit moderní tržní ekonomikou nebude snadný úkol.²⁴

Tab. č. 1 Hrubý domácí produkt a hrubý domácí produkt na osobu v SSSR

	1973		1990		1991	
	HDP na osobu	HDP	HDP na osobu	HDP	HDP na osobu	HDP
RSFSR	6582	872 466	7779	1 151 040	7374	1 093 488
SSSR celkem	6059	1 513 070	6894	1 987 995	6423	1 862 292

Zdroj: Maddison statistics. Dostupný na: <<http://www.ggdc.net/MADDISON/oriindex.htm>>, (3. 11. 2013).

21 Ksenija MJALO, *Rossija i poslednije vojny XX veka (1989–2000). K istorii padenija sverchderžavy*, Moskva 2002, s. 23.

22 GOSKOMSTAT, *Rossijskaja federacija v 1994 godu*, Moskva 1995, s. 10.

23 Stanislav KOLČIN, *Vostočnaja Evropa: pik krizisa proiden*, Mirovaja ekonomika i meždunarodnye otnošenija 36, 1993, 12, s. 52, 56.

24 Jiří JONÁŠ, *Světová ekonomika na přelomu tisíciletí*, Praha 2000, s. 60.

Na rozdíl od Sovětského svazu se situace v československé ekonomice vyznačovala absencí vážnějších makroekonomických nerovnováh: inflace nepředstavovala větší problém (oficiální a skrytá inflace v Československu dohromady činila 4–5 %), převis nabídky peněz byl relativně nízký, zadlužení v tvrdých měnách činilo v roce 1989 pouhých 15 % HDP, státní rozpočet byl takřka vyrovnaný.²⁵

Tab. č. 2 Srovnání vybraných makroekonomických ukazatelů SSSR a ČSFR

Země	Inflace (na konci roku)		Nezaměstnanost (v prosinci)		Deficit st. rozpočtu (% HDP)	
	1990	1991	1990	1991	1990	1991
SSSR	6	152	0	0	8	26
ČSFR	18	54	1,0	6,6	0,1	2,2
Rusko – 1992	31.2 (%/měsíc)		1,5		20 (% HDP)	

Zdroj: GOSKOMSTAT, *Rossijskij Statističeskij ežegodnik 1991*, s. 230; A. OSLUND, *Šokovaja terapija v Vostočnoj Evrope i Rossii*, s. 16.

Je třeba zmínit, že pro období let 1990 a 1991 v Československu byla signifikantní také proměna struktury zahraničního obchodu, ve kterém docházelo k reorientaci na západní trhy, současně s postupným omezováním podílu obchodu s východními zeměmi v rámci RVHP, včetně Sovětského svazu. Je pozoruhodné, že jedním z iniciátorů pozdějšího rozpuštění RVHP bylo právě Československo, které na tom nemálo ztratilo. To se projevovalo v tom, že na jedné straně československé podniky vyklízely obrovský sovětský trh, na němž měly vybudovány nemalé pozice a možnosti uplatnění své průmyslové produkce. Na druhé straně převodem obchodních vztahů se Sovětským svazem československá vláda se dostala do složité situace, kdy musela nakupovat strategické energetické suroviny v tvrdé valuté.

Odlišný průběh transformace a její výsledky výrazně poznamenaly vzájemnou spolupráci. Na jedné straně relativně úspěšná transformační reforma, kvalitnější hospodářská struktura, klidná společenská situace, plynoucí z nízkých inflací a nezaměstnanosti charakteristická pro ČSFR, na druhé straně hyperinflace, rozmach korupce a organizovaného zločinu, obrovský vnitřní a vnější státní dluh, pro-

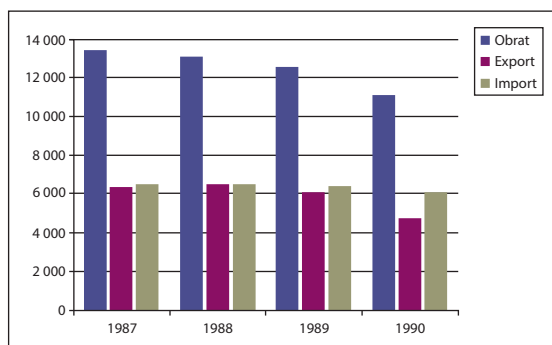
25 J. FINGERLAND, *Rozpad trhu RVHP a transformace československé ekonomiky*, s. 16.

pad životní úrovně, slabé zásobování trhu v Sovětském svazu přirozeně vedly k modifikaci konceptu bilaterálního obchodu a spolupráce.²⁶

Vzájemný obchod v letech 1990–1992. Obrat bilaterálního obchodu

Sovětský svaz zaujímal v československém obchodě nejvýznamnější postavení. V letech 1987–1990 se podíl obchodu pohyboval v intervalu 30–35 %, podobně jako po celou dobu existence Sovětského bloku. Pro Sovětský svaz byla ČSSR v letech 1987–1989 celkově čtvrtým největším obchodním partnerem po NDR, Polsku a Bulharsku. Podílela se 9–10 % na celkovém obratu sovětského obchodu, resp. 9 % ve vývozu a 10 % v dovozu. Politické události na přelomu 80. a 90. let se promítly do hospodářské výměny, když ČSFR klesla v žebříčku nevýznamnějších obchodních partnerů už v roce 1990 o dvě místa. Podíl na celkovém obchodním obratu se snížil na 8,6 %, resp. na 8,3 % na vývozu a 8,8 % na dovozu, snížil se i celkový obrat zahraničního obchodu se Sovětským svazem, který ve stejném období zaznamenal propad o 16,1 %. Import z SSSR klesal mnohem rychleji (28 %) než export (12 %), srov. Graf č. 1.

Graf č. 1 Obrat zahraničního obchodu Československa se Sovětským svazem (v mil. rublů)

Zdroj: GOSKOMSTAT, *Vnešňaja torgovlja SSSR v 1987 godu*, s. 9; TÝŽ, *Rossiiskij Statističeskij ežegodnik 1991*, s. 9–10 (vlastní výpočty).

26 Podrobněji o vnitřní situaci v Sovětském svazu, Československu a bývalém sovětském bloku v letech po rozpadu socialistického společenství srov. Václav PRŮCHA, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. Období 1945–1992*, 2. díl, Brno 2009; Peter LONGWORTH, *Dějiny impéria. Sláva a pád ruských říší*, Praha 2008; David KOTZ – Fred WEIR *Russia's path from Gorbachev to Putin*, London 2009.

Rychlý pokles sovětského exportu způsobily především vnitroeconomické podmínky spojené s rozpadem hospodářské struktury sovětské ekonomiky, přerušáním mezipodnikových a odvětvových vazeb a poklesem koupěschopné poptávky. V Československu se současně snižovala poptávka po hotové sovětské produkci, v souvislosti s tím jak se otevírala ČSSR/ČSFR světovým trhům.²⁷ V souvislosti s poklesem objemu vzájemného obchodu, které bylo doprovázeno destabilizací a rozpadem tradičních kooperačních a výrobních vazeb, došlo k redukci investiční, vědecko-technické a vojensko-průmyslové spolupráce. S jeho útlumem v roce 1990 částečně souvisela i strukturální krize československé ekonomiky, neboť až 800 tis. lidí pracovalo v podnicích, které byly orientovány výhradně na sovětský trh. Tyto subjekty pokrývaly ze 40 % export strojního zařízení a z více než 1/3 vývoz spotřebního zboží.²⁸

Komoditní struktura. Export Československa do Sovětského svazu v letech 1989–1990

Struktura obchodu Československa a SSSR se v letech 1989–1990²⁹ vyvíjela v souladu s principy fungujícími po celé socialistické období, kdy ČSSR plnila roli strojírenského a výrobního centra. Na druhou stranu Sovětský svaz dodával relativně levné suroviny a palivo, přičemž stroje plnily funkci platebního prostředku za dovezené materiály.

Největší váhu v československém exportu měly stroje a zařízení (2/3 vývozu), jejichž podíl zůstal v letech 1989–1990, bez ohledu na pokles obrátu obchodu, na srovnatelné úrovni (61 %, srov. Graf č. 2). Byl to důsledek dlouhodobých obchodních smluv a vyjednaných plánů z roku 1989. V rámci položky stroje a zařízení se nejvíce importovaly dopravní prostředky, zejména automobily, jejichž objem klesl v daném období o 3 %, dále tramvaje (– 47 %), motocykly (– 2 %) a vybavení

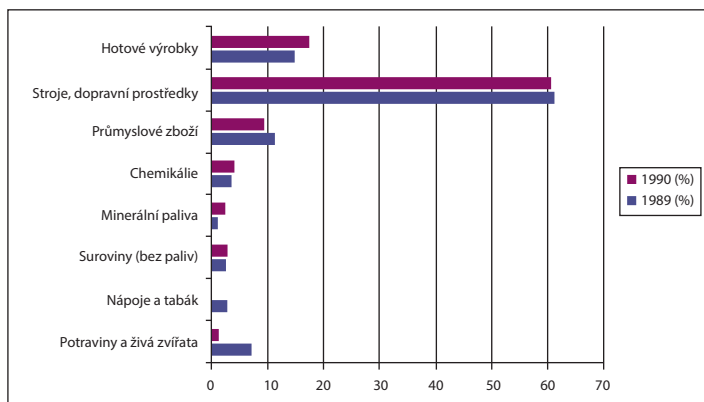
27 J. FINGERLAND, *Rozvoj reformatních ekonomik a změny orientace jejich vnějších vztahů*, s. 20.

28 A. NĚKIPELOV – I. ORLIK, *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovine XX veka*, s. 316.

29 O struktuře a intenzitě obchodu Československa se Sovětským svazem a dalšími zeměmi RVHP a vyspělými kapitalistickými státy v 80. letech srov. Jaroslav NYKRYN, *Zabraněný obchod ČSSR*, Praha 1988; David ROSATI, *The impact of the Soviet trade shock on central and East European economies*, Amsterdam 1994; Alojz NEUSTADT, *Problém propojení světových cen s vnitřními a kontraktními cenami vzájemného obchodu zemí RVHP*, Finance a úvěr 39, 1990, 8, s. 522–531.

továren postavených v SSSR v rámci výrobní kooperace, konkrétně obráběcí stroje (– 21 %), čerpadla (– 8 %) a kompresory (– 4 %).³⁰

Graf č. 2 Struktura vývozu Československa v rámci zahraničního obchodu podle položek SITC

Zdroj: Federální statistický úřad, *Statistická ročenka ČSSR 1991*, s. 480–489 (vlastní výpočty).

Druhou nejobjemnější skupinou byly dodávky spotřebního průmyslového zboží, jejichž podíl klesl v průběhu daného období o 2 %. Poměrně vysoké zastoupení dané položky souviselo s poptávkou po levné, u sovětských spotřebitelů dlouhodobě oblíbené a relativně kvalitní produkci, v podobě textilních, keramických a sklářských výrobků, obuvi (– 12 %) nebo nábytku (– 7 %).

Třetí největší položku tvořily suroviny a polotovary, především hutní výrobky, hnědé uhlí, chemické polotovary, které byly dodávány do Sovětského svazu v rámci mezipodnikové a odvětvové spolupráce.

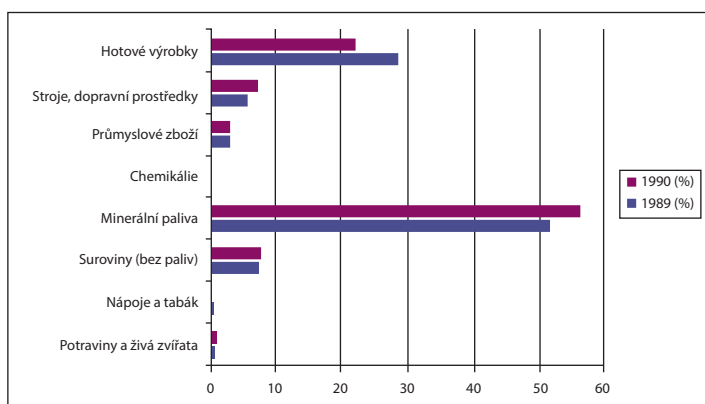
Další sortiment zaujímal v československém exportu druhořadé postavení, jednalo se zejména o stavební materiály, náhradní díly ke strojům, potravinové suroviny a polotovary (ječmen sladovnický, chmel), potraviny (maso a výrobky z masa, pivo, máslo, cukrovinky) a průmyslové spotřební produkty (kožené a galanterní zboží, nádobí, bižuterie).

³⁰ Vývoj objemových ukazatelů exportu nejdůležitějších výrobků v rámci exportu ČSSR/ČSFR do SSSR v letech 1989–1990 Ministerstvo vnějšnj torgovli SSSR, *Vnešněekonomičeskije svjazi SSSR 1990*, Moskva 1992, s. 191–193.

Export Sovětského svazu v letech 1989–1990

Československo patřilo mezi nejvýznamnější odběratele sovětských palivo-energetických a surovinových dodávek (srov. Graf č. 3). V souladu s principem výměny strojů a zařízení za paliva a materiály převládaly v sovětském exportu především suroviny.

Graf č. 3 Struktura dovozu Československa v rámci zahraničního obchodu podle položek SITC

Zdroj: Federální statistický úřad, *Statistická ročenka ČSSR 1991*, s. 480–489 (vlastní výpočty).

Sovětský export do ČSFR klesl v roce 1990 meziročně o 20 %. Dominantní vývozní položkou zůstávaly suroviny, především tedy plyn, černé uhlí, železná ruda, metanol, syntetický kaučuk, dále elektrická energie, papír, bavlna, celulóza, chromová ruda, síra a apatity.³¹ V roce 1989 sovětské dodávky surovin a polotovarů pokrývaly více než polovinu poptávky československého hospodářství, konkrétně ropy (93 %), železné rudy (83 %), plynu (100 %), azbestu (76 %), černého uhlí (69 %), železných kovů (100 %), litiny (100 %), manganové rudy (100 %), bavlny (69 %).

Podíl dovážených surovin měl i přes pokles objemu dovozu v roce 1990,³² největší zastoupení v celkovém importu Československa ze Sovětského svazu, při-

31 Vývoj objemových ukazatelů exportu nejdůležitějších exportovaných výrobků Sovětského svazu do ČSFR v letech 1989–1990 v Ministerstvo vnější torgovli SSSR. Zdroj: *Vněšněekonomické svazky SSSR 1990*, Moskva 1992, s. 191–193.

32 Jednalo se o ropu (– 21,3 %), plyn (– 6,9 %) a černého uhlí (– 1,4 %). Zdroj: Federální statistický úřad, *Statistická ročenka ČSSR 1991*, s. 492 (vlastní výpočty).

čemž dovoz některých položek v roce 1990 dokonce vzrostl, např. železné rudy (o 8,3 %). Souvislosti lze hledat v restrukturalizaci československého průmyslu a schopnosti SSSR plnit exportní závazky dané položky včas a v plné míře. To bylo zapříčiněno potřebou získání volně směnitelných měn pro krytí deficitů a dluhů sovětské vlády.³³

Rychle se snižoval podíl výrobků sovětského strojírenství na dovozu (o 1/5) na necelých 11,5 mld. Kčs. Důvodem bylo především narušení mezipodnikových vazeb a zastavení výrobní kooperace mezi československými a sovětskými podniky, tak jako oslabení strukturálních meziodvětvových a mezirepublikových vazeb v rámci sovětského hospodářství. Dovážely se především dopravní stroje (automobily, letadla, vrtulníky), traktory (– 65 %), kombajny (– 42 %). Důležité místo v rámci sovětského exportu stále zaujímaly výrobky chemického průmyslu a polotovary, hnojivo, kaučuk, syntetická vlákna, které sloužily jako významná surovina pro československé podniky v rámci ještě fungujících bilaterálních výrobních řetězců.³⁴ Dále se vyvážely potraviny (alkoholické a nealkoholické nápoje, ryby), průmyslové spotřební zboží (spotřebiče pro domácnost, hudební přehrávače, videorekordéry a televizní přijímače).

Markantní snížení vývozu do Československa se negativně promítlo do fungování jednotlivých podniků a odvětví, které byly těsně vázány na dodávky československého zboží a byly orientovány na vývoz do ČSSR/ČSFR. V důsledku nerovinnutého vnitřního sovětského měnového trhu a bankovního systému, nejasného rozdělení pravomocí a financí mezi ústředními, republikovými úřady a podniky, musely firmy zastavovat svoji činnost anebo jednat o přechodu k barterovému obchodu se sovětskými podniky.

Obnova vzájemných ekonomických vztahů v letech 1991–1992

Více než dvacetiprocentní propad ve vzájemném obchodě v roce 1990 přesvědčil sovětskou a československou vládu o nezbytnosti přijetí opatření pro zlepšení situace. Výsledkem jednání bylo podepsání Platební dohody mezi vládou České a Slovenské federativní republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik

33 Z. ŠEDIVÝ, *Průběh ekonomické transformace na území bývalého SSSR*, s. 22.

34 A. NĚKIPELOV – I. ORLIK, *Centralno-Vostočnaja Evropa vo vtoroj polovine XX veka*, s. 489.

z 28. prosince 1990 a Protokolu³⁵ k platební dohodě z 18. července 1991³⁶ (protokol definoval metodiku výpočtu hodnoty československých aktiv na území Sovětského svazu a způsoby jejich prodeje). Z dalších právních úprav je nutné uvést především Smlouvu Vněšekonombanky SSSR a Československé obchodní banky (ČSOB), ve které byly zformulovány nové právní a finanční podmínky obchodních vztahů (zákaz využívání převoditelného rublu podle smluvních cen a přechodu k vyúčtování v konvertibilních měnách, zejména amerických dolarech). Na základě těchto právních dokumentů je možné rozlišit tři úrovně vzájemné spolupráce v letech 1991–1992.

První stupeň bilaterálního obchodu se realizoval na základě indikativních seznamů, které obsahovaly výčet položek, jejichž zahraničněobchodní dodávky se upravují na centrální úrovni. Zavedení tzv. vzájemně svázaných dodávek,³⁷ které na centrální úrovni specifikovaly potřeby partnera, měly zmírnit tvrdé dopady přechodu k novým podmínkám zúčtování v zahraničním obchodě. Již v roce 1991 se touto formou uskutečňovalo 30 % obchodu. Vzájemné vyúčtování plateb za dané zboží v praxi prováděly Vněšekonombank SSSR a ČSOB, přičemž kalkulace probíhaly v amerických dolarech prostřednictvím zřízeného účtu číslo 1. Získaná měna měla zůstat na československém finančním trhu. Do těchto seznamů byly zahrnuty skupiny výrobků, jako stroje a zařízení, palivo, kovy, chemické výrobky, stavební materiály, suroviny a potraviny (rybí produkty).

Druhý stupeň vzájemného obratu tvořily dodávky sovětských surovin, především ropy. Sovětská strana se zavázala dodávat 7,5 mil. tun ropy za podmínky, že dodávku 5,5 mil. tun československá vláda bude hradit ve volně směnitelných měnách bez jakékoliv reciprocity. Zároveň za zbytek 2 mil. tun ropy se měly dodat stroje, zařízení a jiné výrobky pro ropný a plynový průmysl SSSR.

Třetí stupeň obchodního obratu tvořily zboží a služby, které mohly být realizovány mimo indikativní seznamy, tj. na základě smluv uzavřených na republikové, oblastní a podnikové úrovni. Sem patřila ostatní produkce, především spo-

35 Sovětský svaz do ní odmítl zahrnout řadu výrobků, především tedy strojírenské a spotřební zboží, jejichž využití plánoval ve vlastní ekonomice. Disponoval také nedostatkem konvertibilní měny. Zdroj: Viktor ZABELIN, *Vnešnjaja torgovlja Rossii*, Moskva 2007, s. 120.

36 *Platební dohody z 28. prosince 1990 a Protokolu k platební dohodě z 18. července 1991*. Dostupný na: <http://www.mid.ru/bdomp/spd_md.nsf/0/457B58E8D8A2A402C3257922001CF4D6>, (20. 10. 2011).

37 Tzv. indikativní seznamy poskytovaly určitý dodávkový prostor pro podnikatele a podniky z Československa, jehož realizaci ovšem stát negarantoval; na jejich základě byly uzavírány exportní a importní smlouvy po dohodnutí platebních, cenových a dodávacích podmínek.

třební zboží, ale také např. sportovní, lovecké zbraně, munice či dodatečné dodávky surovin dojednané na místní úrovni se sovětskými podniky a regionálními subjekty.

Podobné cíle jako mezivládní a platební dohody sledovaly i Protokol mezi vládou České a Slovenské federativní republiky a vládou Ruské federace o obchodně ekonomických vztazích v roce 1992 a navazující mezibankovní ujednání z téhož roku.³⁸ Přijetím těchto smluv byly vytvořeny příznivější předpoklady pro provozní zabezpečení plateb za dodávky ruských paliv a dalších surovin i některých výrobků (palivové články) a k otevření prostoru pro československý vývoz do Ruské federace. Podstata daného systému spočívala v tom, že platby za komodity, dodávané z Ruské federace do Československa, byly uloženy na dvou účtech u Československé obchodní banky.³⁹

Na prvním účtu se ukládalo 38 % plateb ve prospěch ruské vlády, která je musela využít k zaplacení dluhů bývalého SSSR, a to dvěma způsoby. Za prvé, šlo o povinný odprodej části deviz ve prospěch československé vlády, získaných v rámci bilaterálního obchodu za pevný kurz, určených k nákupům československé produkce, především strojírenských výrobků, chemikálií, potravin a léků. Za druhé, byly preferovány splátky té části dluhů za exportní dodávky, které představovaly pro ČSFR nejvyšší prioritu, resp. platby, které pro insolventnost sovětských bank nebyly uskutečněny a měly prvořadý význam pro československé podniky, např. Svit Zlín. Druhá část plateb ve výši 62 % byla připisována na podúčty ruských exportérů, které je měly během následujících 30 dnů využít ke krytí importu z Československa do Ruské federace za výhodnější ceny. V případě, že nebyly prostředky využity k uzavření smluv na export z ČSFR, převáděly se v dolarovém ekvivalentu zpět do Ruské federace.

Pro komplexnější analýzu vlivu daných opatření na vývoj bilaterálního obchodu využijeme následující statistické údaje k výzkumu intenzity a struktury bilaterálního obchodu v období 1991–1992.

38 *Protokol o obchodně ekonomických vztazích v roce 1992 a Mezibankovní ujednání*. Dostupný na: <<http://www.referent.ru/1/30235>>, (23. 10. 2011).

39 Podrobný popis daného systému Sergej AUKUCIONEK, *Empirika perechoda k rynku. Opyt Rossii*, Moskva 1998, s. 78–81.

Obrat vzájemného obchodu v letech 1991–1992

Nejdůležitějším faktorem rozvoje vzájemných zahraničněobchodních vztahů v letech 1991–1992 byla situace v ruské ekonomice. Ta se vyznačovala zrychleným poklesem průmyslové výroby, včetně palivoenergetického odvětví, klíčového pro ruský export. Dále pak byla zřetelná krize úvěrového a měnového systému; hyperinflace vedla k hlubokému poklesu měnového kurzu, zdražení importu a stimulaci exportního dumpingu. V konečném důsledku se snížila efektivita zahraničního obchodu a byly vyčerpány finanční prostředky ze státního rozpočtu na zaplacení dovozu výrobků a pokrytí vnějšího dluhu.

V roce 1991 došlo ve vzájemném obchodě⁴⁰ bez ohledu na přijatá opatření k propadu obratu o 16 %, fyzický objem celkově klesl přibližně o 10 %.⁴¹ Pro československo-sovětský obchod bylo v daném období charakteristické podstatné zaostávání dynamiky exportu Československa za importem a vysoká pasivní obchodní bilance, která se vytvořila v roce 1992, přičemž o rok dříve činilo aktivní saldo ČSFR se Sovětským svazem přibližně 300 mil. USD.

Růst československého deficitu obchodní bilance (1,05 mld. USD v roce 1992) se Sovětským svazem/Ruskem byl jedním z důsledků růstu cen importovaných surovin, především ropy. Příčinou byl jak přechod na vyúčtování ve volně směnitelných měnách, tak nepříznivá ruská ekonomická situace charakteristická finanční nestabilitou. Sověští odběratelé nebyli schopni převzít dodávky československé produkce a včas uhradit vzniklé závazky. Zároveň stát finančně nepokrýval ztráty státního rozpočtu způsobené návratem ke starým vývozním pravidlům surové ropy.⁴²

Obrat československo-sovětského zahraničního obchodu se v roce 1992 meziročně snížil o dalších 19 % (srov. Graf č. 4), přičemž východní partner ztratil nejvýznamnější postavení v československém obchodě. Jeho podíl na obratu ČSFR poklesl z 14,3 % na 11,7 %⁴³ a zařadil se zatím na celkové druhé místo po SRN. Zatímco export Československa do Sovětského svazu zaznamenal ve sledovaném období propad přibližně o 47 %.

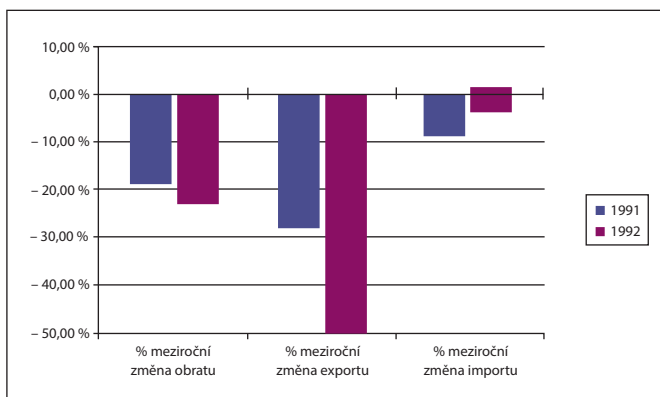
40 Vzhledem k tomu, že obě země přešly k systému zúčtování ve volně směnitelných měnách, za zúčtovací jednotku byl zvolen americký dolar.

41 J. FINGERLAND, *Rozpad trhu RVHP a transformace československé ekonomiky*, s. 23.

42 Podrobněji ke struktuře vývozu Ruské federace v roce 1992 srov. Ministerstvo vnějších ekonomických vztahů RF, *Analýza vnějšího obchodu Ministerstva vnějších ekonomických vztahů RF v roce 1992*. Dostupný na: <<http://protown.ru/information/hide/3025.html>>, (31. 10. 2011).

43 Federální statistický úřad, *Statistická ročenka ČSFR 1993*, Praha 1993, s. 482–489 (vlastní výpočty).

Graf č. 4 Přehled temp růstu obrátu, exportu a importu ČSFR v obchodě s SSSR v letech 1991–1992⁴⁴

Zdroj: Federální statistický úřad, *Statistická ročenka ČSFR 1993*, s. 495; GOSKOMSTAT, *Rossijskaja federacija v 1994 godu*, s. 16 (vlastní výpočty).

Předkládané statistické údaje je možné vysvětlit rozpadem Sovětského svazu a začátkem ruského transformačního procesu. Zároveň se zmenšila poptávka po československých výrobcích, které byly kvalitativně horší než západní. Dále se do statistik promítla dokončená reorientace zahraničního obchodu ČSFR. Objem importu se přechodně zvýšil o 4 %, což bylo zapříčiněno zachováním objemu dodávaných surovin, především plynu. Podmínky dodávek se pro Ruskou federaci zlepšovaly v souvislosti s přechodem na zúčtování na konvertibilní měny a růstem světových cen ropy a plynu.

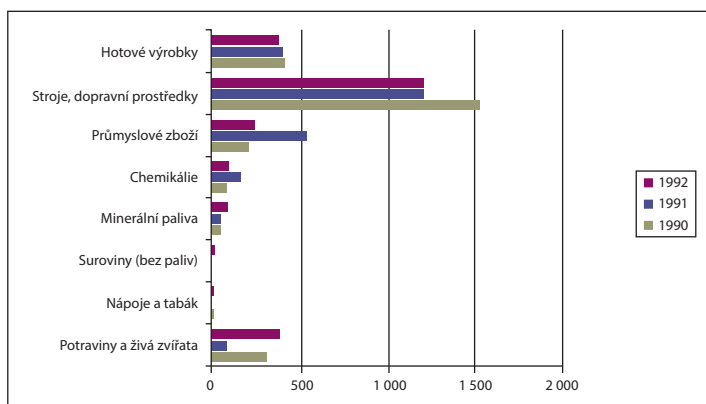
Komoditní struktura zahraničního obchodu. Export Československa do Sovětského svazu v letech 1991–1992

Struktura exportu ČSFR do Sovětského svazu se výrazně nezměnila, i přes pokles vzájemného obchodu ve zkoumaném období. Hlavními vývozními položkami zůstaly strojírenská produkce, dopravní prostředky, hotové výrobky, chemikálie a potraviny.

⁴⁴ Vypočteno podle kurzu USD ke 31. 12. 1991 – 27,84 Kčs/USD; ke 31. 12. 1992 – 28,89 Kčs/USD.

Objem exportované strojírenské produkce a dopravních prostředků se v daném období snížil jak v hodnotovém vyjádření, tak v podílu na celkovém vývozu do SSSR.⁴⁵ Tuto skutečnost lze vysvětlit především neschopností sovětských podniků odebrat celé množství nakontrahovaných dodávek. Dále k tomu přispěla i narůstající západoevropská a americká konkurence na sovětském trhu, a také postupný odchod československých strojírenských podniků ze Sovětského svazu a jejich přesměrování na západ na základě politických rozhodnutí československého vedení. Exportovaná strojírenská produkce byla zastoupena především obráběcími stroji, čerpadly, kompresory, transformátory, zařízením pro plynový průmysl, nákladními automobily, tramvaji a výcvikovými letouny (srov. Graf č. 5).

Graf č. 5 Přebled struktury vývozu ČSFR do SSSR v letech 1990–1992 (v mil USD)

Zdroj: Federální statistický úřad, *Statistická ročenka ČSFR 1993*, s. 480–490; GOSKOMSTAT, *Vněš-níhaja torgovlja SSSR v 1987 godu*, s. 179–193; TÝŽ, *Rossijskaja federacija 1992*, s. 16–18 (vlastní vý-počty).

Další významnou exportní skupinu výrobků představovalo průmyslové zboží, jehož hodnota však klesla z 311 mil. USD na 84 mil. USD, i když si podržela v daném období procentní zastoupení na úrovni 11%. Byly dodávány především kožené a kovové výrobky, papír a textilní polotovary. Nárůst významu dané položky v roce 1991 byl spojen s dočasným oživením spolupráce se sovětskými regiony (bohatými na suroviny), které odebíraly relativně levné a kvalitní zboží

⁴⁵ Ze 700 mil. USD v roce 1991 na 364 mil. USD v roce 1992, resp. ze 48 % na 47 %. Zdroj: Tam-těž, s. 481.

výměnou za dodatečné dodávky surovin.⁴⁶ Potraviny a živá zvířata byla jedinou vývozní položkou, která zaznamenala zvýšení v průběhu let 1991–1992. Bylo to způsobeno složitou ekonomickou situací a nedostatečným zásobováním základními potravinami v SSSR/Ruské federaci. V roce 1992 se hodnota dodávaných potravin zdvojnásobila.⁴⁷

Význam výrobků chemického průmyslu ovšem dále klesal; objem a hodnota dodaných výrobků se snížila o více než 60 %. Statistické hodnoty souvisí s rozpadem trhu RVHP, odchodem ze sovětského trhu a restrukturalizací československého chemického průmyslu. Do Ruska byly dodány organická a syntetická barviva, bělidla pro domácnosti a lehký průmysl, tak jako polypropylenové obvazy a vlákna, laky, chemické polotovary, dezinfekční prostředky nebo látky k výrobě textilu.⁴⁸

Tab. č. 3 *Přehled struktury vývozu ČSFR do SSSR v letech 1990–1992*

Skupiny zboží	1990	1991	1992
Potraviny a živá zvířata	13,59 %	4,26 %	16,18 %
Nápoje a tabák	1,06 %	0,21 %	0,99 %
Suroviny (bez paliv)	0,26 %	0,25 %	0,31 %
Minerální paliva	2,33 %	2,22 %	4,30 %
Chemikálie	4,08 %	7,46 %	4,75 %
Průmyslové zboží	9,30 %	21,34 %	11,03 %
Stroje, dopravní prostředky	60,78 %	48,03 %	47,59 %
Různé hotové výrobky	17,46 %	16,22 %	14,85 %

Zdroj: Federální statistický úřad, *Statistická ročenka ČSFR 1993*, s. 480–490; GOSKOMSTAT, *Vněšnjaja torgovlja SSSR v 1987 godu*, s. 179–193; TÝŽ, *Rossijskaja federacija 1992*, s. 16–18 (vlastní výpočty).

⁴⁶ V. ZABELIN, *Vněšnjaja torgovlja Rossii*, s. 78.

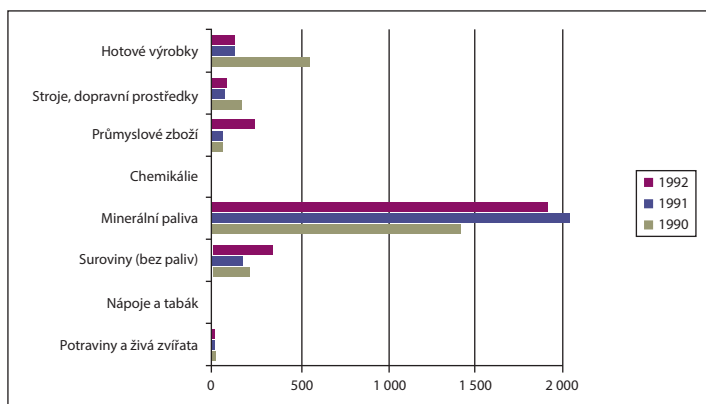
⁴⁷ Ze 63 mil. USD na 123 mil. USD. Jednalo se o maso, drůbež, rostlinné máslo, tuky, mléko v prášku, konzervy, cukr, vejce a ovoce. Zdroj: Z. ŠEDIVÝ, *Průběh ekonomické transformace na území bývalého SSSR*, s. 20.

⁴⁸ Dohoda mezi vládou České a Slovenské federativní republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik o přechodu na nové podmínky provádění obchodně ekonomických vztahů mezi Českou a Slovenskou federativní republikou a Svazem sovětských socialistických republik. Dostupný na: <<http://docs.pravo.ru/document/view/20048213/>>, (30. 10. 2011).

Import Československa ze Sovětského svazu v letech 1991–1992

Hlavní vývozní položkou sovětského exportu zůstaly minerální paliva, především ropa a zemní plyn, které spolu s dalšími surovinami jako nikl, hliník, měď, kaučuk, apatity, uhlík a dřevo, tvořily 85 až 90 % dovozu do Československa (srov. Graf č. 6).

Graf č. 6 Import ČSFR ze Sovětského svazu/Ruska v letech 1990–1992 (v mil. USD)

Zdroj: Federální statistický úřad, *Statistická ročenka ČSFR 1993*, s. 480–490; GOSKOMSTAT, *Vneš-njaja torgovlja SSSR v 1987 godu*, s. 179–193; TÝŽ, *Rossijskaja federacija 1992*, s. 16–18 (vlastní vý-počty).

Dodávky ropy a plynu se od roku 1992 uskutečňovaly v rámci indikativních seznamů, centrálně stanovovaných ruským Ministerstvem financí a Ministerstvem obchodu, zcela v souladu s rusko-československou dohodou. Československo a později Česká republika zůstala největším středoevropským odběratelem ruské ropy a plynu. Dovoz ropy zůstal v roce 1992 na úrovni předešlého roku (7,5 mil. tun).⁴⁹ Do Československa bylo ale dovezeno více ruské ropy, než bylo sjednáno v dohodě z 16. ledna 1992 v důsledku přerušení blízkovýchodních dodávek ropy (ropovodem Adria) z důvodu pokračující jugoslávské krize.

Import zemního plynu, druhé nedůležitější dovozní položky, nebyl v daném období přerušen. V roce 1992 ČSFR dostala od Ruské federace 13 mld. m³ plynu,

⁴⁹ *Protokol vlády RSFSR a vlády ČSFR o ekonomických a obchodních vztazích zemí v roce 1992 (16. ledna 1992)*, s. 2. Dostupný na: <<http://russia.bestpravo.ru/fed1992/data03/tex15379.htm>>, (30. 10. 2011).

z toho 5,1 mld. jako platbu za tranzit, 4,4 mld. za technologickou a investiční účast Československa na těžbě plynu z Jamburgského plynového ložiska a 1,4 mld. za odběr československé hotové produkce ruskými podniky. Zemní plyn rovněž sloužil jako platební prostředek a Ruská federace ho aktivně využívala na financování dodávek strojů a zařízení pro plynový průmysl (1 mld. m³), kompletů rozvodních transformátorů (300 mil. m³), chemické produkce (20 tis. tun alfaolefinů za dodávky 112 mil. m³ zemního plynu).⁵⁰

Velice výhodné ceny za ruský plyn v porovnání se světovými byly příčinou konstantní poptávky po této surovině ze strany Československa, a to bez ohledu na politické změny v zahraniční politice. Příčinou nízkých cen plynu byl dohodnutý zvláštní režim plateb, který se skládal z úhrady investičního úvěru Ruskem za účast ČSSR na těžbě plynu z Jamburgského plynového ložiska,⁵¹ výstavbě plynovodu Jamburg-západní hranice SSSR a jiných průmyslových objektů na území Sovětského svazu/Ruska, podobně jako výhodná tranzitní poloha ČSFR na západní trh. Navíc i dohoda o přepravě byla velmi zisková pro Československo, neboť provozní náklady na udržování plynovodů a odvádění odpisů představovaly jen 25 % až 30 % z celkových vybraných tranzitních poplatků.⁵²

Druhou nejvýznamnější importní položkou zůstávaly strojírenské výrobky, především elektroenergetické zařízení pro atomové elektrárny, civilní letadla a náhradní díly, např. pro výstavbu metra a vlakové soupravy.

Třetí největší exportní položku Sovětského svazu představovalo průmyslové zboží a hotová produkce, v jejímž rámci se dovážel nábytek, textilní výrobky nebo panely pro bytovou výstavbu. Chemická produkce se na sovětském vývozu podílela 2 až 3 %. Jednalo se především o hnojiva, syntetická vlákna, kyseliny, celulózu, amoniak. Zbytek pak připadal na nápoje a potraviny, přičemž v největší míře se dovážely alkoholické nápoje, především vodka a koňak.

50 Tamtéž, s. 3.

51 Při splátkách daného úvěru se odepisovalo za každý tisíc m³ plynu 585 Kčs (1 USD se rovnal 27,8 korun).

52 *Dohoda o přepravě sovětského zemního plynu do zemí západní Evropy přes území Československé socialistické republiky a výměnný dopis; Protokol k Dohodě o přepravě sovětského zemního plynu do zemí západní Evropy*. Dostupný na: <<http://docs.pravo.ru/document/view/20020678/>>, (27. 10. 2011).

Tab. č. 4 Import ČSFR ze Sovětského svazu/Ruska v letech 1990–1992

Skupiny zboží	1990	1991	1992
Potraviny a živá zvířata	0,73 %	0,41 %	0,48 %
Nápoje a tabák	0,26 %	0,18 %	0,13 %
Suroviny (bez paliv)	7,68 %	6,34 %	12,99 %
Minerální paliva	56,33 %	81,21 %	74,22 %
Tuky a oleje	0,01 %	0,03 %	0,05 %
Chemikálie	3,01 %	2,53 %	2,41 %
Průmyslové zboží	7,25 %	3,86 %	4,16 %
Stroje, dopravní prostředky	22 %	4,87 %	5,07 %
Hotové výrobky	1,21 %	0,5 %	0,5 %

Zdroj: Federální statistický úřad, *Statistická ročenka ČSFR 1993*, s. 480–490; GOSKOMSTAT, *Vneš-njaja torgovlja SSSR v 1987 godu*, s. 179–193; TÝŽ, *Rossijskaja federacija 1992*, s. 16–18 (vlastní vý-počty).

III. Výhody a nevýhody vzájemné hospodářské spolupráce

Československo představovalo pro Sovětský svaz před rokem 1989 jednoho z nej-větších obchodních partnerů. Dobová struktura vzájemného obchodu byla pro-spěšná pro obě země,⁵³ což platilo i po rozpadu socialistického společenství.

Pro Sovětský svaz bylo totiž Československo dodavatelem strojírenského zboží a zařízení pro několik klíčových odvětví, především pro lehký průmysl, potra-vinářství, ocelářství, dopravu apod. Často ČSSR/ČSFR vystupovala v roli výhrad-ního dodavatele daného typu zařízení.⁵⁴ Československo se aktivně zapojovalo do spolupráce se SSSR v oblasti vědecko-technické spolupráce, vzájemné výměny li-cencí a výrobních postupů. Díky československým úvěrům a odborné pomoci při výstavbě průmyslových objektů, zdokonalení výrobních procesů a předávání od-borných zkušeností bylo sovětské hospodářství schopné zdokonalovat vlastní vý-robní struktury a procesy, organizovat výrobu daných produktů na vlastním území a zlepšovat dopravní a produkční infrastrukturu.⁵⁵

53 Federální statistický úřad, *Statistická ročenka ČSSR 1989*, Praha 1989, s. 480–491.

54 J. FINGERLAND, *Národohospodářský komplex SSSR a československo-sovětská spolupráce*, s. 142–44.

55 *Dogovor ob obmene naučno-techničeskoj dokumentacii meždu SSSR i ČSSR v 1980–1985 gg.*, Stát-ní archiv Ruské Federace, fond 2, část 1, signatura 413/32/2, jednotka 1602, s. 3.

Výhodou obchodu se Sovětským svazem byly pro Československo i nadále především levné suroviny a paliva, které mohlo odebírat za nižší ceny než na světových trzích, neboť si udrželo věřitelskou pozici. Mezi další pozitivní stránky patří neomezený přístup na sovětský trh, pozice výhradního dodavatele některých produktů a zajištěný odbyt na velkém vnitřním trhu. Československá ekonomika profitovala z účasti Sovětského svazu na výstavbě dopravní infrastruktury a úzké vědecko-technické spolupráci.⁵⁶ Společná politika byla uplatňována i ve vztahu k třetím zemím. Vysoký objem sovětských objednávek pro československé podniky zajišťoval vysokou zaměstnanost a růst průmyslové výroby.⁵⁷ Přínosným momentem bilaterální spolupráce byl fakt postupného přechodu na tržní základ ve vzájemných vztazích, který se projevil uzavřením nových bilaterálních smluv mezi Československem a jednotlivými regiony bývalého Sovětského svazu.⁵⁸

Nevyváženost oboustranného obchodu, prohlubující se pasivum obchodní bilance způsobené přechodem ve vzájemném vyúčtování na volné měny a omezením strojírenského a jiného vývozu do Sovětského svazu reprezentovaly jednu z nevýhod vzájemné spolupráce; stejně tak vysoká závislost na dovozech ruských surovin a tudíž vnitropolitickém vývoji v Rusku po rozpadu sovětského bloku, jejíž překonání se stalo jedním z cílů zahraniční politiky ČSFR. Jednoznačná orientace na sovětský trh, maximální vytižení vlastních výrobních kapacit a strojírenská orientace vedly k degradaci výrobní struktury a kvality československé produkce. Ztrátu motivace a zajištěný odbyt v SSSR nebo špatnou ekologickou situaci v důsledku průmyslové struktury lze považovat za další nevýhody pro ČSFR.

Přitom stagnace a pokles úrovně československo-sovětských vztahů měly jednoznačně negativní vliv i na ruskou ekonomiku. Úpadek tradiční úzké spolupráce mezi oběma zeměmi významně zasáhl část ruského hospodářství závislého na dodávkách československých strojů, polotovarů a hotové produkce. Především v otázkách nahrazení opotřebovaných strojů a zařízení (lokomotivy a elektrické lo-

56 O rozsahu vědecko-technické spolupráce v 80. letech srov. *Ekonomická kooperace Sovětského svazu a Československa*, Národní archiv ČR, fond ÚV KSČ – P101/84, část Ústřední výbor 1984, jednotka 6103, s. 1–20.

57 J. FINGERLAND, *Národohospodářský komplex SSSR a československo-sovětská spolupráce*, s. 146–147.

58 Např. s Tjumenskou, Novosibirskou, Krasnojarskou oblastí, s Tatarstánem, Baškirskem, republikou Komi, s Petrohradem a Moskvou. Byly otevřeny pobočky československého obchodního zastupitelství v Petrohradě, Nižném Novgorodu a Krasnodaru a reprezentační (propagační, výstavní) sál výrobků z ČSFR, jejichž dodávky do Ruské federace bylo možné sjednat přímo na místě. Zdroj: B. A. ŠMELJOV, *Rossija i centralno-vostočnaja Evropa v pervoj polovine 90-ch gg.*, Moskva 1997, s. 63–65.

komotivy, tramvaje, nákladní automobily, obráběcí stroje), v modernizaci strojírenské produkce již adaptované dopravním, výrobním a zásobovacím specifikům sovětského hospodářství a ve vzdělávání odborníků, bylo postavení Československa nezastupitelné.⁵⁹

Po rozpadu sovětského bloku obě země shodně postrádaly koncepční přístup k rozvoji ekonomických a obchodních vztahů na vládní úrovni. Pouze minimálně využívaly moderní způsoby implementace nových a tradičních výrobků na trhy. Oba státní útvary neměly vytvořeny nástroje státní a bankovní podpory vzájemné obchodní výměny. Preferovaly také výpočty konvertibilních měn, prosazovaly principy částečných nebo plných zálohových plateb. Nevynutitelnost kreditních mechanismů vedla k další degradaci obchodních vztahů a značně zkomplikovala následný proces budoucího obnovení vazeb mezi státními a soukromými podniky.⁶⁰

Objektivní a subjektivní potíže v rozvoji vzájemných vztahů, složitý politický vývoj v obou zemích, nepřehlednost procesu rozdělení Československa⁶¹ a ekonomická situace v Rusku vedly k tomu, že v roce 1993 intenzita vzájemného obchodu dosáhla historického minima.⁶² Opětovný vzestup rusko-českého obchodu byl zaznamenán až po roce 1999.⁶³

IV. Nevyužité možnosti ve spolupráci a perspektivy bilaterální kooperace

Prvním krokem demokratického Československa bylo omezení spolupráce v obchodní, vědecko-technické a kulturní oblasti, často na úkor vlastních ekonomických zájmů. Současné Rusko už není zemí, která by bezprostředně ohrožovala české

59 Tamtéž, s. 116–117.

60 S. KOLČIN, *Vostočnaja Evropa: pik krizisa proiden*, s. 56.

61 Oldřich DĚDEK, *Ekonomické aspekty zániku Československa. Příklad kulturního rozchodu národů*, Praha 1997; Jan RYCHLÍK, *Rozpad Československa. Česko-slovenské vztahy 1989–1992*, Bratislava 2002; Ludovít HALLON, *Slovakia's International Economic Integration from 1993*, in: M. Miller – T. Myllyntaus (eds.), *Pahtbreakers (Small European Countries Responding to Globalisation and Deglobalisation)*, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien 2007.

62 V roce 1993 export České republiky do Ruska činil přibližně 593 mil. USD (4 % celkového vývozu), import – 1200 mil. USD (9 % celkového dovozu). Zdroj: GOSKOMSTAT, *Rossijskaja federacija v 1994 godu*, s. 16.

63 K podstatnému rozšíření vzájemných obchodních a jiných kontaktů došlo po založení Mezivládní komise ekonomické, průmyslové a vědecko-technické spolupráce mezi Ruskou federací a Českou republikou v roce 2005.

zájmy. Zapojení České republiky do západoevropských struktur a snahy o izolaci Ruska od Evropy tak měly smysl hlavně v období těsně po rozpadu komunistického bloku. Přitom preferenční rozvoj hospodářsko-obchodních vztahů se Západem nevyklučuje možnost, účelnost a výhodnost navázání těsnější kooperace mezi českým a ruským státem. Západní ekonomické subjekty považují československé hospodářství za tranzitní prostor pro následnou expanzi na ruský trh.

K dosažení větší intenzity vzájemného obchodu existují přirozené předpoklady, které vycházejí ze společné socialistické minulosti. Česká republika nabízí široké možnosti pro vývoz strojů, zařízení, dopravních prostředků, využitelných v energetickém komplexu, na železnicích, v městské dopravě, lehkém průmyslu a zpracování zemědělských výrobků. I pro Rusko je český trh stále zajímavý, hlavně z hlediska nákupů spotřebního zboží, stavebních materiálů a zdravotnické techniky.

Pro Ruskou federaci/SSSR zůstala ČSFR důležitým odbytovým trhem ropy a zemního plynu, železných a barevných kovů, hnojiv, dřeva, chemických produktů nebo vybraných potravin. V podmínkách neschopnosti Ruska efektivně konkurovat v oblasti dodávek hotových výrobků, zůstávalo klíčovým úkolem upevnění pozic předního dodavatele energetických zdrojů. Byly využity zkušenosti z nedávné historie k navázání spolupráce v rámci palivoenergetické oblasti, resp. v účasti Československa v pokračující výstavbě a údržbě ropovodů a plynovodů, společných podnikatelských akcí ve třetích zemích⁶⁴ a technologické kooperaci strojírenských komplexů. Za významný potenciální zdroj spolupráce je považováno aktivnější zapojení do výrobního a inovačního procesu mezi středními a malými podniky, vytvoření ekonomických nástrojů zaměřených na daný typ kooperace.

Budoucí spolupráce České republiky a Ruska skýtá velké příležitosti v oblasti národních energetických strategií, včetně řešení problémů energetické bezpečnosti. Jednalo by se především o obchod s výrobky ze zpracovaného zemního plynu, jeho skladování a obchod energetickým, ropným a plynovým zařízením, dále o společnou realizaci projektů těžby ropy a zemního plynu na území Ruské federace, tak jako o výstavbu a rekonstrukci stávajících objektů plynového, ropného a ropu zpracujícího průmyslu.

Dnes je už zřejmé, že se Rusko opět stává pro Českou republiku jedním z nejvýznamnějších obchodních a investičních partnerů, což potvrzuje i pragmatický přístup současných českých politiků, jejichž nová generace zastává odlišné zahraničněpolitické postoje než jejich předchůdci z dob sametové revoluce. Podobnými

⁶⁴ Především bývalé komunistické země v rozvojovém světě.

změnami prochází i veřejné mínění. Dle odborného sociologického výzkumu z roku 2003 16,2 % českých respondentů považuje navázání těsných obchodních vztahů s Ruskou federací za nezbytné. Srovnatelný počet pozitivních preferenčních hlasů získaly i Spojené státy americké, konkrétně 18,2 %.⁶⁵

Závěr

Analýza československo-sovětské/ruské spolupráce ve čtyřletém období prokázala klesající význam vzájemného obchodu. Jedním z rozhodujících faktorů oslabování obchodních vazeb tvořily jak snahy československých politiků minimalizovat ruský vliv na vnitřní situaci ČSFR, odstranit dovozní závislost na transakčně rizikových tranzitních zemích, tak pokus o překonání tehdejšího monopolního postavení Ruské federace v dodávkách surovin a potravin, především ropy a zemního plynu. Vztahy komplikovala i obava o rozšiřování sovětské politické nestability do středoevropského regionu.

Struktura bilaterálního obchodu se v letech 1989–1992 nezměnila. Rozdílne se však vyvíjel obraz vzájemného obratu, který poklesl celkově o více než 50 %. Vzájemné hospodářské vztahy byly determinovány tzv. deindustrializací obchodu, resp. snížením objemů dodávek výrobků s vysokou přidanou hodnotou (jak strojírenského, tak spotřebního zboží). Do bilaterální spolupráce se negativně promítl i postupný odchod československých podniků ze sovětského trhu, faktický zánik kooperace v chemickém průmyslu a nárůst významu potravin a surovin jako předmětu výhodné směny.

Na základě předložených předpokladů a příležitostí k rozvoji vzájemných vztahů, je možné konstatovat, že nehledě na politické ovlivňování existuje dostatečný prostor pro rozvoj česko-ruských vztahů.

Odborná studie přinesla dostatek argumentů pro potvrzení zkoumaných hypotéz.

65 58,7 % s Německem, 35,8 % se Slovenskem. Data jsou výsledkem veřejného výzkumu provedeného v roce 2003 časopisem Naše společnost, který vydává Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR. Zdroj: Centrum výzkumu veřejného mínění, *Vztahy ČR s jinými státy*, Naše společnost, 2003. Termín terénního šetření: 19.–25. 6. 2003. Dostupný na: <www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100234s_pm30616.doc>, (20. 10. 2011).

SUMMARY

Analysis of Czechoslovak-Soviet economic cooperation during the 4-year period between 1989 and 1992 confirmed the decreasing importance of mutual trade for both countries. Among the main factors in this development were attempts of influential Czechoslovak politicians to diminish Russian/Soviet influence on the flow of events in the CSFR. They wanted to overcome the Soviet Union/Russia's monopoly over the export of raw materials and fossil fuels to Czechoslovakia and to minimize their dependence on the internal situations of transit countries. Relations also worsened owing to the unstable political and economic situation in the USSR.

Although the structure of bilateral trade in 1989–1992 didn't significantly change, its turnover declined by more than 50 %. This was a result of accelerating deindustrialization; i.e. the decreasing share of high value-added goods (engineering and consumer products) within mutual trade, the withdrawal of Czechoslovak companies from the Soviet market, a decline in scientific and technical cooperation, and an increase in the share of food and raw materials. However, despite the rapid fall of volume and quality of bilateral cooperation in the beginning and mid-1990's, great opportunities and possibilities for the future development of trade between the Czech Republic and Russian Federation remained.

MATERIÁLY A DOKUMENTY

Dopisy Adolfa Černého Melanii
a Alfonsovi Parczewským

Příspěvek k česko-polským vztahům

EWA ANDRYSIAK

Katedra Bibliotekoznawstwa i Informatyki Wydział Filologiczny Uniwersytet Łódzki

ELŻBIETA STECZEK-CZERNIAWSKA

*Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego, Kalisz***Letters from Adolf Černý to Melania and Alfons Parczewski: a contribution to Polish-Czech Relations**

This article describes the contents of the letters written in 1889–1919 by Adolf Černý to the siblings Alfons and Melania Parczewski in Kalisz, which are preserved in the Lithuanian National Historical Archives in Vilnius. They concern the personal and scientific-literary relations between the correspondents, and the subject of Lusatia is often raised. The presentation of their contents is preceded by information on Adolf Černý's letters that had been previously published as well as a biographical sketch of their author and his addressees. Melania Parczewska was a writer, publicist and translator as well as a social, cultural and political activist, and her brother, the lawyer Alfons Parczewski, was a social and political activist and defender of minorities' rights.

Key words: Adolf Černý, Melania Parczewska, Alfons Parczewski, correspondence

V roce 2007 byla ve druhém čísle periodika *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* publikována korespondence významného filologa a filozofa Mariana Zdziechowského s českým básníkem a slovanofilem Adolfem Černým, připravenou k vydání Piotrem Bilińským, Markem Durčanským a Tomaszem Skrzyńským. Autoři prezentovali 49 dopisů z let 1897–1937 z fondu Archivu TGM v Praze, které se týkaly slovanofilství, panslavismu, redakce *Slovanského přehledu* a vztahu k bolševismu. Editoři mj. uvedli, že se podařilo nalézt šest dopisů Černého v pozůstalosti M. Zdziechowského, jež je uložena v knihovně Vilenské univerzity.¹

Dlužno podotknout, že dopisy Poláků Černému nebo Černého dopisy Polákům byly publikovány na stránkách časopisů již dříve. Tři dopisy A. Černého z roku 1879 Władysławu Belzovi – básníkovi a publicistovi, inspirátorovi kulturního života, osvěty a tisku – byly součástí článku Janiny Loret s názvem *Korespondencja Władysława Belzy z Czechami* v časopisu *Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*.²

V roce 1898 během pobytu v Krakově navázal kontakt s Černým Bolesław Prus. Nestihl se s ním však setkat osobně, a tak jej kontaktoval formou dopisu. Čech tenkrát přijel na konci června roku 1898 na slavnost uspořádanou na počest jubilea Adama Mickiewicze.³ O dopisu Pruse (podepsaném: Al. Głowacki) Černému z 13. července 1898 se zmiňuje Monika Warneńska v časopisech *Przegląd Humanistyczny* (1959) a *Nowa Kultura* (1960).⁴ Odpověď A. Černého B. Prusovi nacházíme v časopise *Pamiętnik Literacki* (1963), a to v článku Stanisława Fity „*Galicyjska misja*“ *Bolesława Prusa*. V dopise datovaném 18. července 1898 se Černý mj. těšil na osobní seznámení s B. Prusem. Prusova cesta do Prahy se však neuskutečnila.⁵

V roce 1962 se ve čtrnáctém čísle časopisu *Ze Skarbca Kultury* objevila část bohaté korespondence Wilhelma Feldmana, a to 15 dopisů Adolfa Černého z let 1903–1918, jež uchovává ve sbírkách své knihovny Národní ústav Ossolińskich ve

1 *Nieznana korespondencja Mariana Zdziechowskiego z Adolfem Cernym*, Piotr Biliński – Marek Durčanský – Tomasz Skrzyński (eds.), *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 52, 2007, č. 2, s. 7.

2 *Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich* 5, 1957, s. 663–665.

3 Stanisław FITA, „*Galicyjska misja*“ *Bolesława Prusa*, *Pamiętnik Literacki* 54, 1963, č. 1, s. 174.

4 Monika WARNEŃSKA, *Notatki znad Wełtawy*, *Przegląd Humanistyczny*, 1959, č. 6, s. 179; TÁŽ, *Polonica w zbiorach czeskich*, *Nowa Kultura*, 1960, nr 11, s. 12; oprava data: Krystyna TOKARZÓWNA, *Galicyjskie podróże Prusa*, tamtéž, nr 15, s. 11.

5 S. FITA, „*Galicyjska misja*“ *Bolesława Prusa*, s. 174–175.

Vratislavi (Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu). Tyto dopisy k vydání připravila a komentářem opatřila Janina Loret-Heintsch.⁶

Dopisy Jana Kasprowicze, v českých zemích velmi uznávaného vědce, publikoval ve 21. čísle časopisu *Pamiętnik Słowiański* (1971) Jerzy Śliziński. Jde o čtyři dopisy odeslané Černému v letech 1899, 1906, 1908 a 1918 a také o jeden dopis Františku Kvapilovi z roku 1923; dále o dva dopisy Kasprowicze z roku 1918, jeden od Jiřího Karáska a jeden od Adolfa Bohuslava Dostala. Kasprowiczevy dopisy Černému poskytla Ślizińskému básníkova dcera Božena Černá-Dobiášová.⁷

V roce 1972 byly vydány dopisy Jana Niecisława Baudouina de Courtenay Adolfo Černému (*Listy J. Baudouina de Courtenay do A. Černého*). Do tisku je připravil Teodor Bešta, profesor polonistiky na Univerzitě Karlově v Praze. Vyšly v Ossolineu ve Vratislavi. Publikace obsahuje 268 dopisů a pohlednic a také jeden telegram z let 1887–1929. Tato korespondence byla psána v Tartu (dříve Dorpat, ruský název Дерпт a Юрьев), Krakova, Petrohradu, Varšavy a také z jiných míst, v nichž Baudouin de Courtenay momentálně pobýval (Bled, Zakopane, Paříž, Štýrský Hradec, Inowrocław, Praha, Piešťany). Obsahuje i tři dopisy ze srpna 1897 psané Černého matce. Dopisy představují zajímavou kroniku života dvou vědců, zdroj informací o vědeckém, kulturním a společenském životě a jsou rovněž důkazem polsko-česko-slovenské spolupráce.

Bohatá a různorodá tematika dopisů J. Baudouina de Courtenay A. Černému zahrnuje „[...] kromě přátelské starosti o zdraví a rodinné záležitosti A. Černého a zájmů spjatých s jeho literární tvorbou [...]” problematiku týkající se vydávání *Slovanského přehledu* a také spolupráce Baudouina s tímto časopisem, dále otázky vědecké a obecně kulturní, záležitosti související s edicí vědeckých prací, výměnou publikací a časopisů, zájmem o české národní záležitosti, tehdejší politické problémy, obzvláště národnostní, a konečně neobyčejně cenné autobiografické údaje Baudouina, jež do značné míry doplňují a rozšiřují dosavadní poznání o J. Baudouino-
vi de Courtenay jako vědci a člověku.“⁸

V řadě *Biblioteka Poezji i Prozy* byly v roce 1977 vydány *Listy Henryka Sienkiewicze* různým osobám (publicistům, představitelům vědy, umělcům, překladate-

6 Janina LORET-HEINTSCH, *Listy Adolfa Černého do Wilhelma Feldmana*, *Ze Skarbca Kultury* 1962, z. 14, s. 105–117.

7 Jerzy ŚLIZIŃSKI, *Z korespondencji Jana Kasprowicza z Czechami*, *Pamiętnik Słowiański* 21, 1971, s. 295–296.

8 Teodor BEŠTA, *Z nieznanych listów J. Baudouina de Courtenay do A. Černého*, in: TÝŽ, *Listy J.[ana] Baudouina de Courtenay do A. Černého*, Wrocław 1972, s. 9.

lům, vydavatelům, příslušníkům kulturní elity Varšavy, Krakova a Lvova).⁹ Mezi publikovanou korespondencí se objevil také jeden dopis A. Černému z roku 1898. Fragment tohoto dopisu v českém překladu vydal Černý v prvním čísle časopisu *Slovanský přehled* (1898/99, č. 1, s. 48), jehož byl zakladatelem.¹⁰

Zachovaly se také fragmenty korespondence Hieronima Łopacińskiego s A. Černým svědčící o tom, že výměna dopisů mezi nimi začala v roce 1898. Informace na toto téma publikoval Jerzy Starnawski v časopise *Prace Filologiczne* (1980), přičemž použil dopisy z let 1898–1904, a to včetně dvou dopisů Černého Łopacińskému ze sbírek v pobožce Polské akademie věd v Krakově, jednoho dopisu Łopacińskiego redakci časopisu *Slovanský přehled* ze sbírek Vojvodské a městské veřejné knihovny H. Łopacińskiego v Lublinu a tři dopisy Łopacińskiego Černému ze sbírky prof. Dobiáše v Praze.¹¹ Vydání dopisů odůvodnil J. Starnawski takto: „Materiál si zaslouží, aby byl vydán jako důkaz kontaktů lublinského vědce s vědeckým světem za hranicemi Polska, jako projev zájmu českého slavisty o Lublin a lublinské kruhy, jako doklad hezké polštiny českého spisovatele. Kontakty Černého s polskou kulturou byly totiž docela časté.“¹²

Je třeba upozornit také na práci kolektivu Oddělení západoslovanských literatur Slovanského ústavu Polské akademie věd s názvem *Wykaz listów autorów zachodnio- i południowosłowiańskich w bibliotekach polskich* (Vratislav 1962), přípravou pod vedením Jerzyho Śliżińskiego. Tato práce zaznamenává korespondenci českých, slovenských, hornolužických i dolnolužických, bulharských, chorvatských, srbských a slovinských spisovatelů, jež se nachází ve fondech 28 polských knihoven. Seznam uvádí 56 dopisů Černého: ze sbírky Knihovny Národního ústavu Ossolińských ve Vratislavi to jsou dopisy Oswalda Balzerovi (3), Władysławu Bełzovi (3), Wilhelmu Feldmanovi (15), Bolesławu Wyslouchovi (1); z Knihovny Státního uměleckého ústavu ve Varšavě dopisy Michału Bałuckému (2); ze sbírky Národní knihovny dopisy Stefana Dembeho (2), Ferdynanda Hoesicka (1); z Polské akademie věd dopisy Zygmuntu Lasockému (3), Hieronimu Łopacińskému (2), Stanisławu Tomkowiczovi (1); z Jagiellonské knihovny dopisy Macieji Szukiewiczovi (8), Romanu Zawilińskému (7); z Městské veřejné knihovny v Bydhošti dopisy Komitétu pro zbudování pomníku H. Sienkiewiczze (2). Kromě toho jsou zde zazname-

9 Henryk SIENKIEWICZ, *Listy*, t. 1, cz. 1-2., Julian Krzyżanowski – Maria Bokszczanin (eds.), Warszawa 1977, s. 8.

10 Tamtéž, s. 180–181.

11 Jerzy STARNAWSKI, *Z korespondencji Hieronima Łopacińskiego z Adolfem Černym*, *Prace Filologiczne*, 1980, s. 357.

12 Tamtéž.

nány Černého dopisy Elize Orzeszkové (3) ze sbírky Archivu Orzeszkové v Literárněvědném ústavu při Polské akademii věd ve Varšavě a Polské besedy v Praze (3) ze sbírky Oddělení Szołajských Národního muzea v Krakově.

Kromě dosud publikovaných dopisů Adolfa Černého různým osobám či dopisů, jež byly určeny jemu, si zaslouží pozornost i několik dalších, které jsou součástí pozůstalosti Alfonse Parczewského uchovávané v Litevském státním historickém archivu ve Vilně (Lietuvos valstybės istorijos archyvas Vilnius). Ve fondu Společnosti přátel nauk ve Vilně (č. 1135) jsou mj. shromážděny prameny týkající se kališského právníka spjatého od června 1919 s Vilnem, nejprve děkana Právnické fakulty Univerzity Štěpána Bathoryho ve Vilně, v letech 1922–1924 rektora téže univerzity, později prorektora a přednášejícího. Z fragmentů rukopisné pozůstalosti A. Parczewského, jež obsahuje mj. bohatou sbírku dopisů (rodinná korespondence Parczewských, dopisy psané vědci, právníky aj. v různých záležitostech, dopisy od Lužických Srbů, dopisy od společenských organizací a institucí aj.), byl publikován jen zlomek týkající se lužickosrbské tematiky.¹³ Zachovaly se zde také dopisy Adolfa Černého Melanii a Alfonsovi Parczewským z let 1899–1919, jež se týkají osobních a literárněvědných záležitostí a také problematiky Lužice.

Adolf Černý

Adolf Černý (19. 8. 1864 – 27. 12. 1952), autor dopisů prezentovaných v další části tohoto článku, český slavista, sorabista, básník a publicista, zasloužilý překladatel děl slovanských literatur, mezi nimiž důležité místo zaujímal literatura polská, vedl bohatou korespondenci s mnoha vynikajícími Poláky, především vědci (Oswald Balzer, Jan Baudouin de Courtenay, Piotr Chmielowski, Jan Karłowicz, Hieronim Łopaciński, Stanisław Szober, Witold Taszycki aj.), básníky a prozaiky (Jan Kasprówicz, Jan August Kisielewski, Andrzej Niemojewski, Tadeusz Nalepiński, Władysław Orkan, Włodzimierz Perzyński, Kazimierz Tetmajer, Henryk Sienkiewicz, Bolesław Prus, Julian Tuwim, Emil Zegadłowicz).¹⁴

13 Rafał LESZCZYŃSKI, *Listy Michała Hórnicka do Alfonsa Parczewskiego*, Letopis Instytutu za serbski ludospyt, Rjad A, 1984, č. 31/1, s. 20–70; TÝŽ, *Z listów Łużyczan do Alfonsa Parczewskiego*, Tamtéž, Rjad D, 1986, č. 1, s. 80–87.

14 Při zpracovávání osobnosti A. Černého byl použit jeho biogram publikovaný v díle *Nowy biografiski słownik k stawiznam a kulturje Serbow*, Budyšin 1984; články: Zdzisław NIEDZIELA, *Adolf Černý*, Ruch Literacki, 1978, č. 4/5, s. 293–295; Tadeusz Stanisław GRABOWSKI, *Doctori honoris causa – Adolpho Černy*, Przegląd Zachodni, 1948, č. 3, s. 275–279; Petr KALETA, *Adolf*

Černý se narodil v Hradci Králové, kde se také v letech 1875–1884 vzdělával. Od podzimu roku 1884 do února 1896 učil na doškolovacím institutu učitelského ústavu v Hradci Králové a poté pak na doškolovacím institutu při českém učitelském ústavu v Praze, kam se roku 1896 přestěhoval. V květnu 1898 se stal správcem Národopisného muzea. V letech 1901–1920 byl lektorem na Univerzitě Karlově v Praze, nejprve od dubna 1901 jazyka polského a lužickosrbského, od 1911 také srbochorvatského. Své pedagogické působení ukončil v roce 1920. V letech 1922–1923 působil v diplomatických službách ve Varšavě, kde pracoval na československém vyslanectví. Byl členem-korespondentem Akademie věd a umění v Krakově (antropologicko-etnografické komise; Akademia Umiejętności), členem Národopisného sdružení ve Lvově, Západoslovanského ústavu (Instytut Zachodniosłowiański) v Poznani a čestným členem Slovanského spolku v Sofii a Matice lužickosrbské v Budyšině. Dále byl také členem Polské besedy (Ognisko Polskie) a Česko-lužického spolku „Adolf Černý“ v Praze, později nazvaného Společnost přátel Lužice.

Jeho životním dílem bylo periodikum *Slovanský přehled*, který založil (v říjnu 1898), jehož redaktorem byl od jeho vzniku do roku 1914 a také v letech 1925–1931. Na jeho stránkách publikoval řadu článků o polské literatuře a překlady. Mj. zde v letech 1927–1937 otiskl svůj překlad *Krále Ducha* Juliusze Słowackého.

Do češtiny Černý rovněž přeložil *Kletbu*, *Soudce* a *Veselku* Stanisława Wyspiańskiego, překládal také hry Jana Augusta Kisielewského, Włodzimierze Perzyńskiego, Stanisława Przybyszewského, Karola Huberta Rostworowského, Jerzyho Żuławského, romány Sewera-Maciejowského a poezii Juliana Ejsmonda a Juliana Tuwima. Řadu jeho článků v polštině publikovaly časopisy *Wisła*, *Tygodnik Ilustrowany*, *Świat*, lvovský *Tydzień*, jeho korespondenci vydával *Kurier Warszawski*, *Kurier Lwowski* a jiná periodika. V roce 1923 vydal společně s Wacławem Dreslerem polsky psanou brožuru s názvem *Republika Czechosłowacka. Krótki zarys życia politycznego, ekonomicznego i kulturalnego* (Poznaň 1923).

Černého dílo zahrnuje také 19 básnických sbírek vydaných pod pseudonymem Jan Rokyta. Redaktor *Slovanského přehledu* byl rovněž obhájcem práv Lužických Srbů, badatelem a propagátorem jejich kultury, šířitelem myšlenky slovanské vzájemnosti. Od roku 1887 byl členem Matice lužickosrbské (Maćica Serbska). Byl

Černý – národopisec a jeho kontakty s Františkem Řehořem, Pro Lusatia. Opolskie studia lużycoznawcze 2, 2003, s. 11–22; informace z dopisu Černého Melanii Parczewské ze dne 8. května 1901 (srov. dokument č. 9), v němž ji obsírně informuje o své tvorbě přeložené do polštiny a dále uvádí, že jeho žitotopis byl publikován v Lužici (1896).

autorem publikací o Lužici, mj. monografie *Lužice a Lužičtí Srbové* (Praha 1912), *Mythiske bytosće lužiskich Serbow* (Budyšin 1898) a *Lužická otázka* (Plzeň 1918), přeložil též řadu českých prací do lužické srbštiny.

Z polských básníků přeložil Černý Adama Mickiewicze, Julia Słowackého, Zygmunta Krasińskiego, Mieczysława Romanowského, Kornela Ujejského, Teofila Lenartowicze, Adama Asnyka, Marie Konopnické, Stanisława Wyspiańskiego, Lucjana Rydela, Juliana Tuwima aj., z prozaiků především Elizu Orzeszkowou, Bolesława Pruse a Henryka Sienkiewicze a z dramatiků Jana Augusta Kisielewského, Karola Huberta Rostworowského, Włodzimierze Perzyńskiego, Gabrielu Zapolskou, Stefana Kiedrzyńskiego, Stanisława Przybyszewského.

Činnost Adolfa Černého v roce 1946 ocenila Univerzita Karlova v Praze udělením doktorátu honoris causa. V roce 1947 udělila Černému, jenž se zasloužil o šíření polské literatury v českých zemích, též titul Humanitní fakulta Jagellonské univerzity v Krakově. Diplom doktora honoris causa předali staříčkému laureátovi v Praze chargé d'affaires Polské republiky Aleksander Krajewski, rektor Tadeusz Lehr-Splawiński a Tadeusz Stanisław Grabowski. V poděkování za tuto poctu Černý mj. řekl: „Mým prvním polským přítelem byl Wilhelm Bogusławski, autor *Nástinu lužickosrbských dějin* (*Rys dziejów serbotużyckich*), jehož jsem poznal v roce 1885, kdy cestou do Paříže spolu s dcerou Wandou navštívil v Budyšině vůdce Lužických Srbů Michała Hórnik. Mým upřímným přítelem byl po celý můj život také velký polský znalec lužické problematiky Alfons Parczewski a jeho sestra Melania, která později překládala mé verše.“

Adolf Černý zemřel v Praze roku 1952.

Melania Parczewska

Adresáty dopisů Černého byli sourozenci Melania a Alfons Parczewští. Melania Parczewska (18. 12. 1850 – 19. 8. 1920), spisovatelka, publicistka a překladatelka, společenská, kulturní a politická činitelka, se narodila v obci Wodzierady, avšak celý život byla spjata s městem Kališ.¹⁵ Zde realizovala tajnou výuku polského jazyka, historie a geografie, při níž využívala rozsáhlého knihovního fondu budova-

15 Při zpracovávání osobnosti M. Parczewské bylo použito heslo autorky Elżbiety STECZEK-CZERNIAWSKÉ publikované v díle *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej – ziemi kaliskiej*, t. 2, Kalisz 2003, s. 168–170 a článek TÁŽ, *Melania Parczewska – wspomnienie rocznicowe*, *Rocznik Kaliski* 36, 2010, s. 193–196.

ného svým bratrem Alfonsem, což imponovalo jejím žákům, v nichž dokázala probudit lásku k polské literatuře a zároveň je přivést k její četbě. V roce 1874 zorganizovala spolu se svou matkou Školu řemesel pro ženy (Szkola Rzemiosł dla Kobiet), která fungovala do roku 1881. Účastnila se též prací Dobročinného spolku (Towarzystwo Dobroczynności) a Hudebního spolku (Towarzystwo Muzyczne). Od roku 1895 se Melania zapojila do ilegální kulturně-osvětové činnosti mezi řemeslníky a dělníky. Organizovala pro ně představení amatérských divadel, čímž bojovala proti analfabetismu. Během ruské revoluce roku 1905 (společně s bratrem Alfonsem) řídila kališskou organizaci Národní demokracie (Narodowa Demokracja). Na její popud vzniklo Národní sdružení polských žen (Stowarzyszenie Narodowe Kobiet Polskich), jemuž od prosince 1905 předsedala. Od roku 1906 byla členkou výboru pobočky Polské matice školské (Polska Macierz Szkolna), pomáhala studentům připravujícím se na studia v Krakově a ve Lvově (díky jejímu doporučujícímu dopisu bylo možno najít práci nebo si zajistit živobytí na dobu studia), od roku 1907 byla činná ve Sdružení křesťanských řemeslníků sv. Josefa (Stowarzyszenie Rzemieślników Chrześcijań p. w. św. Józefa) a od roku 1908 byla členkou vedení Veřejné knihovny A. Mickiewicze (Publiczna Biblioteka im. A. Mickiewicza).

Melania Parczewska dokázala dokonale spojit svou společenskou činnost v Kališi s národním odbojem ve Slezsku. Když její bratr Alfons založil časopis *Nowiny Śląskie* (1884–1891), Melania povzbuzovala univerzitní mládež, aby se kolem periodika seskupila, a tak se snažila zastavit germanizační proces. Zajímala se také o otázku Lužice (zejména Dolní) a spolupracovala s lužickosrbskými patrioty. Jako jediná Polka se stala členkou Matice lužickosrbské v Budyšině. Po vypálení Kališe Němci sdílela osudy mnoha jeho obyvatel a od srpna 1914 žila ve Varšavě. I zde se zapojila do veřejného života. Vedla opatrovnickou kancelář Vzájemně podpůrného spolku bývalých odchovanců kališských škol (Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Byłych Wychowanców Szkół Kaliskich), která podporovala uprchlíky z Kališe. Účastnila se práce Kališského výboru při Všeobecném občanském výboru (Ogólny Komitet Obywatelski). Vykonávala také funkci tajemnice Polského spolku pro pomoc obětem války (Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny). Zde kromě pomoci rodinám legionářů a vojáků vedla korespondenční oddělení a pomáhala udržovat písemný kontakt mezi členy rodin nacházejících se mimo vlast.

Melania Parczewska spojovala svůj zájem o veřejnou činnost s literární tvorbou, na jejímž počátku byly příspěvky do novin *Gazeta Toruńska* v roce 1879. Svou

první novelu s názvem *Wólka i Willburg* vydala v roce 1885 v časopise *Tygodnik Ilustrowany*.

Parczewska po sobě zanechala řadu děl různých žánrů: novel, žánrových obrázků, črt, povídek, článků, jež publikovala v tisku (mj. *Kaliszanin*, *Gazeta Kaliska*, *Kłosy*, *Tygodnik Ilustrowany*, *Biesiada Literacka*, *Ateneum*, *Bluszcz*, *Przegląd Literacki*). Je autorkou historického románu *Dworzanin ostatniego Piasta*.

V roce 1893 vydala u Paprockého ve Varšavě sbírku povídek *Obrazki*. Situaci v Polském království vykreslila v díle *Listy Maszy do Paszy*, publikovaném v Gubrynowiczově a Schmidtově knihkupectví ve Lvově pod pseudonymem B. A. Jer. *Listy Maszy do Paszy*, jež odrážejí vztahy ruských činovníků v době cara Alexandra III., mohou být podkladem pro poznání historie ruských zločinů v Polsku. Slezský román nazvaný *Nad brzegami rzeki* otištěný v časopise *Bluszcz* věnovala „Památce nejlepší a nejdražší maminky“. Kromě beletrie psala Melania Parczewska studie a odborná pojednání. V lužickosrbském tisku se objevovaly její články o polské kultuře, v polském tisku pak články o Lužici. Z důležitých titulů můžeme jmenovat: *Z przeszłości i terażniejszości Łużyc*, *Łużyce*, *O kobiecie łuzyckiej*, *Szopka w Kaliszu*, *Gry dziecięce w Kaliszu*, *Kobieta czeska z XVII w.*, *Kobieta chorwacka w XVI i XVII w.*

V neperiodické publikaci *Prosna*, kališských kalendářích nebo novinách *Gazeta Kaliska* vydávala také biogramy, vzpomínky, nekrology, medailony žen: Flory Cucericz Peschioni (básníky nazývané Nova Dea Celeste Flora), Anny Náprstkové (české vlastenky a filantropky), Mily Imišowé (lužickosrbské literátky a básnířky), Józefy Turnogrodzské (slovinské básnířky), dále Marie Ilnické, Marie Radwanówny, Klementyny z Tańských Hoffmanowé, Jadwigy Łuszczewské, a také mužů: Bolesława Pruse, Józefa Korzeniowského a Edvarda Jelínka.

Melania Parczewska přispěla rovněž do publikace *Sami sobie*, kterou literáti vydali vlastním nákladem ve Varšavě v roce 1900. Svazek jejich textů byl vydán ve Vilně v roce 1929. Předmluvu k němu napsal Sławomir Czerwiński (bývalý žák, pozdější ministr školství). V roce 1939 byl znovu vydán první svazek i druhý svazek jejich spisů, a to pod názvem *Nad Odrą, Łabą i Dunajem*.

Tvorba Melanie Parczewské je velmi různorodá. V díle *Encyklopedia Wychowawcza* publikovala heslo věnované Józefovi Lompovi, o rodných Wodzieradech psala pro *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, časopis *Prace Filologiczne* vydal její *Przyczynki do słownika gwary śląskiej*. Práce *Kalisz w czasie rewolucji 1830–1831* však bohužel zůstala pouze v rukopise.

M. Parczewska byla dobrou, důkladnou a vysoce hodnocenou překladatelkou. Přeložila díla mnoha spisovatelů českých (Jaroslava Vrchlického, Adolfa Hey-

duka, Svatopluka Čecha), slovenských (Martina Medňanského tvořícího pod pseudonymem Dušan Sava Pepkin), lužickosrbských (Jakuba Barta-Čišinského, Korla Awgusta Fiedlera) a slovinských (Botta). Z dopisů J. Barta-Čišinského adresovaných A. Mukovi a A. Černému vyplývá, že básník usiloval o to, aby jeho díla překládala právě Melania Parczewska.

Alfons Parczewski

Druhým adresátem dopisů A. Černého byl Alfons Parczewski (15. 11. 1849 – 21. 4. 1933). Narodil se na statku Wodzierady (tehdy v okrese Łask), ale polovinu svého života prožil v Kališi, kde nejprve absolvoval střední školu (1865) a kam se v roce 1872 po studiu ve Varšavě na Právnické a správní fakultě a čekatelské praxi vrátil. Byl obhájcem u civilního soudu, v letech 1876–1914 zastával funkci přísežného advokáta. Provozoval též advokátní praxi. Kromě výkonu povolání jej zaměstnávala společenská, vědecká a politická činnost. Působil v mnoha kališských spolcích, kulturních, finančních, osvětových, právnických a vlastivědných organizacích. V mnoha případech jejich činnost také inicioval a vedl.¹⁶ Byl činný v Hudebním spolku (Towarzystwo Muzyczne; předseda 1891–1906), Městském úvěrovém spolku (Towarzystwo Kredytowe Miejskie; předseda), kališské pobočce Spolku pro podporu průmyslu a obchodu (Towarzystwo Popierania Przemysłu i Handlu; předseda 1900–1903), v radě Spořitelního a záložního spolku (Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe; předseda rady), Dobročinném spolku (Towarzystwo Dobroczynne) či v Kališském hasičském sboru (Kaliska Straż Ognio-wa). Byl členem opatrovnícké rady Soukromé reálné školy (Rada Opiekuńcza Prywatnej Szkoły Realnej), členem Výboru pro založení střední obchodní školy (Komitet Założenia Średniej Szkoły Handlowej), Osvětového spolku (Towarzystwo Oświatowe), Spolku právníků (Towarzystwo Prawnicze), pobočky Polského vlastivědného spolku (Polskie Towarzystwo Krajoznawcze) a zakládajícím členem Spolku přátel knihy v Kališi (Towarzystwo Przyjaciół Książki w Kaliszu).

Kromě toho se Parczewski účastnil také různých akcí na území Kališe, v mnoha případech byl i jejich iniciátorem. Byl mj. organizátorem archeologické výstavy

16 Podrobněji o Parczewském srov. mj. Krzysztof POL, *Poczet prawników polskich*, Warszawa 2000, s. 421–439; Krzysztof WALCZAK, *Alfons Parczewski – historyk i kaliszanin*, Rocznik Kaliski 22, 1990, s. 21–31; Ewa ANDRYSIAK, *Książka i ludzie. Książki w życiu i pracy Alfonsa Parczewskiego*, Kalisz 2005; TÁŽ, *Alfons Parczewski (1849–1933). Kaliszanin – rektor Wszechnicy Wileńskiej*, Kalisz 2010.

a výstavy uměleckých památek (1900) a členem delegace společnosti Polského království do Petrohradu ve věci znovuzavedení polského jazyka do škol (1905). Zapojil se do organizace školní stávky (1905). Byl členem opatrovnické rady reálné školy a Výboru pro založení střední obchodní školy s polským vyučovacím jazykem. Počínaje rokem 1873 konal četné přednášky. Byl čestným zastupitelem města Kališe a v letech 1906–1914 poslancem za kališský kraj ruské Státní dumy (I., II., III. a IV.).

Parczewski se účastnil mnoha vědeckých sjezdů (historiků, polských literátů a umělců, právníků a ekonomů) a vystupoval na nich s referáty. Byl členem řady vědeckých společností, mj. Poznaňské společnosti přátel věd (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk), patřil k iniciátorům vzniku Společnosti přátel vědy ve Vilně (Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie; 1906), v letech 1927–1933 byl jejím předsedou.

Do okruhu Parczewského zájmů patřilo polské obyvatelstvo, jemuž hrozila germanizace. V letech 1880–1885 realizoval řadu cest do Slezska, Kašubska a Pomorí, které jej vedly k aktivitám proti germanizaci těchto území. V Kašubsku organizoval polské lidové čítárny, v letech 1884–1891 vydával *Nowiny Ślaskie* – časopis pro polské evangelíky. Zajímal se také o národnostní menšiny, především o Lužické Srby, s nimiž se poprvé setkal v roce 1875. Od této doby až do roku 1906 navštěvoval Lužici každý rok, občas i několikrát ročně. S lužickosrbskými buditeli – Michałem Hórnikiem, Janem Arnoštem Smolerem a Arnoštem Mukou, s nimiž se osobně seznámil, udržoval po mnoho let osobní i písemný kontakt. V létě 1880 spolu s A. Mukou podnikl několikátýdenní pěší cestu po Dolní Lužici, při níž zkoumal hranici lužickosrbského etnografického areálu.

Z iniciativy Praczewského vznikla v roce 1880 pobočka Matice lužickosrbské v Chotěbuzi v Dolní Lužici a také Spolek pro podporu studujících Srbů, jenž ho potčil čestným předsednictvím. Jako mecenáše lužickosrbského písemnictví a iniciátora vzniku pobočky matice v Chotěbuzi jmenovalo sdružení Matice lužickosrbské v Budyšíně kališského právníka svým čestným členem. Jeho členem byl od roku 1875.

Lužici Parczewski věnoval mnoho článků a pojednání, která v letech 1879–1931 publikoval na stránkách téměř dvaceti polských periodik a novin a také lužických časopisů. Vlastním nákladem vydával dolnolužické kalendáře *Pratyja*.

Po zničení Kališe německými vojsky v srpnu 1914 se Parczewski usadil ve Varšavě. Zde se zapojil do aktivit spjatých s organizací Varšavské univerzity a její Fakulty práva a politických věd. V letech 1915–1919 byl děkanem této fakulty. Aktivní byl také v samosprávě hlavního města, od července 1916 do února 1919 byl členem Zastupitelstva města Varšavy. V roce 1917 se stal členem Prozatímní státní

radý (Tymczasowa Rada Stanu), v roce 1918 se na základě volby kališského okresního sejmíku stal členem Státní rady (Rada Stanu) Polského království. V roce 1919 byl jmenován členem Kodifikační komise Polské republiky (Komisja Kodyfikacyjna Rzeczypospolitej Polskiej). Společně se sestrou Melanií pracoval pro Vzájemně podpůrný spolek bývalých odchovanců kališských škol, jehož prostřednictvím podporoval Kališany žijící ve Varšavě.

Svůj podíl měl kališský advokát i na činnosti Kanceláře kongresových prací ve Varšavě (Biuro Prac Kongresowych), které připravovalo materiály na versailleskou mírovou konferenci. V roce 1918 zpracoval pro kancelář několik referátů, v nichž obhajoval polské stanovisko k západní hranici.

Od poloviny roku 1919 až do své smrti v dubnu 1933 byla Parczewského činnost spjata s Vilnem, kde přijal nejprve funkci děkana Právnické fakulty obnovené Univerzity Štěpána Bathoryho (1919–1922), následně rektora (1922–1924), prorektora (1924/1925) a přednášejícího (do r. 1930). Univerzita jej poctila tituly doktora honoris causa (1929) a emeritního profesora (1930).

Parczewski po sobě zanechal rozsáhlé písemné dílo, v němž však převažují hlavně drobnější příspěvky z oblasti práva, historie, etnografie a archeologie, osvěty a vysokého školství. Kromě toho věnoval řadu článků v lužickosrbském i polském tisku své milované Lužici.

Je třeba upozornit také na to, že Parczewski po desetiletí budoval knihovnu, jež obsahovala více než sedm tisíc svazků. Převládaly v ní práce z oblasti práva a historie, hojně zastoupena však byla i díla věnovaná evropským národnostním menšinám, především v Lužici, Slezsku, Irsku, Skotsku, v oblasti Mazur a v Kašubsku. Součástí knihovny byla také krásná literatura, dějiny literatury, práce z oblasti jazykovědy, geografie, etnografie, umění, dále publikace o různých zemích a národech, mj. o Litvě a tzv. východních kresech, o Anglii, Bretani a Gaskoňsku, Maďarsku a Čechách; důležitou součástí fondu byly staré tisky a časopisy.

Alfons Parczewski zemřel ve Vilně v roce 1933 ve věku 83 let; byl pohřben v rodinné hrobce na městském hřbitově v Kališi vedle svých rodičů a sestry.

Tematika korespondence

Ve sbírkách historického archivu ve Vilně se zachovalo deset dopisů, pohlednice a tři navštívenky Adolfa Černého adresované Melanii a Alfonsovi Parczewským v letech 1889–1919, převážně pak v devadesátých letech 19. století. Z níže prezen-

tované korespondence byly čtyři dopisy a jedna navštívenka pro Melanii, šest dopisů, pohlednice a dvě navštívenky pro Alfonse.

Z dopisů vyplývá, že Černého pojilo se sourozenci Parczewskými skutečné přátelství. Vedli vcelku bohatou korespondenci v podstatě na každé téma, vyměňovali si zdvořilostní fráze, ale psali si také o svých emocích. Posílali si časopisy, knihy, vyměňovali si názory, předávali si informace o přátelích (např. o nemoci Michała Hórniky). Své dlouhé mlčení omlouvali přemírou úkolů a nedostatkem času. Černý do roku 1892 neznal Melanii osobně, ale pouze, jak sám napsal, z obrázku, což však nebránilo tomu, aby byly dopisy plné srdečnosti a tepla. Když chtěla Melanie začít s překlady textů, požádala spisovatele o radu. Černý jí doporučil díla Aloise Jiráska, přičemž Jiráskův román *Psoblavci* označil za bohatý zdroj informací o dějinách Čechů. Zmínil se také o tom, že díky tomu, že text pojednává o rebelii sedláků (Chodů), neměla by cenzura nijak reagovat. V dalším dopise doporučoval jiná Jiráskova díla, u nichž zdůrazňoval nejen jejich uměleckou hodnotu a pěknou naraci, ale také vážnou tematiku týkající se Čechů. Černý dodal i další jména tvůrců, jejichž texty si zaslouží pozornost i překlad. Nabízel dokonce posílání svých knih. Zmiňuje se také o tom, že sám Jirásek věnoval Melanii svou publikaci s deseti menšími povídkami. Černý doufal, že některá z těchto povídek Parczewskou více zaujme a že si ji vybere k překladu.

Z korespondence také vyplývá, že Černý rád jezdil do Polska a že se mezi polskými přáteli cítil dobře. Čteme o tom již v prvním dochovaném dopise Melanii ze září 1889, v němž píše, že se mu v Polsku tak moc líbilo, že s odjezdem z Varšavy a cestou do Budyšina nijak nespěchal: „[...] wyjechałem z najlepszymi wrażeniami z Polski, z najserdeczniejszymi sympatiami (które już od dawna miałem) i z najszczerzszymi życzeniami – powrotu. Da-li Bóg – przyjadę w następnym roku znów w te ukochane strony.“

V dopisech se objevuje lužickosrbská tematika, blízká jak Černému, tak i Parczewským. V již citovaném dopise Melanii (z 12. září 1889) psal: „[...] bardzo mi jest przyjemnie, poznać się z przyjaciółką (sprawnie poznać przyjaciółkę) biednych, gnębionych Serbów – Łużyczanów (właśc. Łużyczan), i pragnąłbym bardzo poznać się z Nią (sprawnie poznać ją) raz osobiście.“

Děkoval Kališance za její články o Lužických Srbech, jež publikoval *Przegląd Literacki* – příloha časopisů *Kraj* a *Ateneum*.¹⁷ S Melanií se poprvé setkal roku 1892, později znovu v červnu 1897, kdy navštívil Kališ, a pak v říjnu 1901 v Praze.

17 Melania PARCZEWSKA, *Z przeszłości i terażniejszości Łużyc*, Ateneum 3, 1889, s. 465–483, t. 4, s. 111–131.

Černý a Parczewski se setkali v Hradci Králové (1889), v Praze v roce 1898 při oslavách stého výročí narození Františka Palackého (1798–1876), v Kališi (1897) a Budyšině. Kališan jezdil do Lužice mj. na valné hromady Matice lužicko-srbské, jež se konaly každoročně ve středu po Velikonocích. V květnu 1901 psal Černý Parczewskému, že v tomto roce nemohl bohužel do Budyšina přijet z důvodu cesty do Kolomyje.

V roce 1902 Parczewski publikoval práci *Początki chrystianizmu w Polsce i misja irlandzka*.¹⁸ Ještě před vydáním článku se obrátil na Černého s prosbou o zakoupení a poslání ročníků těch časopisů, které obsahují informace o irských a skotských mniších působících eventuálně v českých zemích. Černý však po konzultaci s historiky Jindřichem Vančurou a Josefem Pekařem a po prověření prací Václava V. Tomka, Františka Palackého aj. napsal, že v celé české literatuře nelze na toto téma nic nalézt.¹⁹

V srpnu 1904 Černý Parczewského s lítostí informoval, že s ohledem na složitou rodinnou situaci (narození dcery, nemoc ženy a matky), neodkladnou práci na článku o Lužických Srbech pro *Ottův slovník naučný* a také složitou finanční situaci nemohl s ním jet na pankeltský kongres v Carnarvonu. Těšil se však, že se s Kališanem setká v Budyšině na konci září 1904, i když i tato cesta byla pro něj výzvou. Tehdy psal: „[...] wierz mi, bracie iż nawet podróż na Łużyce na otwarcie domu Macierzy odczuje moja kieszeń dotkliwie.”²⁰

Velmi zaneprázdněný A. Parczewski na Černého dopisy či pohlednice občas dlouho neodpovídal. Černý však sledoval jeho osudy v tisku a radoval se z každého kontaktu Parczewského s Lužickými Srby. Poté co se v lednu 1907 Černý dověděl o setkání Parczewského s Ernstem Mukou ve Freibergu,²¹ pozval je oba do Prahy.²²

Poslední informace od Černého je datována 15. dubna 1919. Černý pobývajíc od začátku ledna v Paříži v souvislosti s lužickou otázkou informuje Parczewského, že doufá v to, že tento národ získá svobodu.²³

18 Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego 29, 1902, s. 183–257; srov. separátní vý-tisk: Poznań 1902, 75 s.

19 Dopis z 18. 10. 1901.

20 Dopis z 22. 8. 1904.

21 Freiberg – město ve východním Německu (Sasko), obvod Chemnitz.

22 Dopis z 22. 1. 1907.

23 Navštívenka s datem 15 – IV – 1919.

Adolf Černý udržoval kontakty s Parczewským také po roce 1919, o čemž svědčí mj. navštívenka s datem – listopad 1922, z fondu Pedagogické knihovny A. Parczewského v Kališi, na níž mj. čteme: „Właśnie słyszę od pani, że już wyjechałeś. Szkoda! Więc może do zobaczenia 15 grudnia. Serdeczne ucałowania! Twój (Adolf).“

* * *

Autorky doufají, že zde publikované dopisy pomohou nejen upozornit na kontakty Černého s kališským právníkem Alfonsem Parczewským a jeho sestrou Melanií, na jejich společný zájem o Lužici nebo zájem Parczewské o otázku překladů českých děl do polštiny, ale že také umožní doplnit Kališany do seznamu Poláků, s nimiž Adolf Černý udržoval po celá léta písemné i osobní kontakty.

Ediční poznámka

Originály v textu publikovaných čtrnácti dokumentů (dopisů, navštívenek a pohlednic z let 1889–1919), se nacházejí v Litevském státním historickém archivu (Lietuvos valstybės istorijos archyvas Vilnius), fond Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (č. 11350), inventář č. 16, Profesor práva vilenské univerzity A. Parczewski. Ve složce Dopisy Adolfa Černého Melanii a Alfonsi Parczewským (signatura 190) jsou listiny uloženy chronologicky.

V níže uváděných dokumentech bylo zachováno chronologické řazení, každý byl opatřen číslem a regestem, jež obsahuje datum a místo jeho vzniku a krátkou informaci o obsahu.

V korespondenci byl zachován originální styl polštiny, kterou používal Adolf Černý, a to včetně formulací typických pro konec 19. století, u nichž je v hranatých závorkách uvedena podoba dle současného pravopisu. Byla tak zachována atmosféra doby a také specifika polštiny, kterou používal český překladatel polské literatury a lektor tohoto jazyka na Univerzitě Karlově v Praze. Nezávisle na tom byly opraveny evidentní pravopisné chyby a text byl přizpůsoben požadavkům současné polské ortografie. V dopisech byly také zachovány Černého kulaté závorky, podtržení a charakteristické ž místo z.

Dokumenty jsou opatřeny poznámkovým aparátem. V poznámkách označených písmenem jsou uvedeny další informace o jednotlivých dokumentech, např.

o obsažených přípiscích. Poznámky označené arabskými čísly se týkají především bibliografických údajů osob, jejichž příjmení byla v dopisech uvedena. Tyto údaje se neuvádějí v případě obecně známých osob (např. František Palacký, Josef Pekař).

Z polštiny přeložil Roman Madecki

1

1889, 13. září, Hradec Králové – dopis Adolfa Černého Melanii Parczewské o pobytu v Lužici a informacích o české literatuře, kterou Parczewské doporučuje k překladu.

Hradec Králové, 12. września 1889 r.

Zacna Pani!

Bardzo dziękuję Pani za łaskawie przysłany mi numer „Przeglądu lit. do Kraju”²⁴, który u ks. Hórnik²⁵ w Budyszynie odebrałem – dziękuję za siebie, którego pamięć Zacznej Pani bardzo ucieszyła, i za kochanych moich Łużyczanów [Łużyczan], o których się ów numer przez artykuł Zacznej Pani tak pięknie wyraża.

Do Budyszyna przyjechałem później, nim sobie wyobrażałem – nie było tak łatwo z Litwy i z Warszawy się wydostać. Tak mi się tam, Pani, tak podobało, że nie spieszyłem się z wyjazdem za granicę. Ale koniecznie musiałem – więc wyjechałem, wyjechałem z najlepszymi wrażeniami z Polski, z najserdeczniejszymi sympatiami (które już od dawna miałem) i z najszczerzszymi życzeniami – powrotu. Da – li [Da] Bóg – przyjadę w następnym roku znów w te ukochane strony. – Chciałem i do Kalisza wstąpić – ale już czasu nie było.

24 *Kraj* – społeczno-politický týdeník (od r. 1907 deník) vydávaný v letech 1882–1909 v Petrohradu. Jeho zakladateli byli Włodzimierz Spasowicz a Erazm Piltz (do r. 1906 redaktor). V rámci *Kraje* vycházely literárně-vědné přílohy, v letech 1886–1890 to byl *Przegląd Literacki*. Mezi mnohé spolupracovníky časopisu patřili mj. Eliza Orzeszkowa, Bolesław Prus, Adam Asnyk, Michał Bałucki.

25 Michał Hórnik (1889–1894) – dlouholetý předseda Matice Srbské, redaktor lužickosrbských časopisů, publicista, filolog, do srbskolužického jazyka přeložil *Rys dziejów serbolużyckich* (Nástin lužickosrbských dějin) od Wilhelma Bogusławského. Witold KOCHAŃSKI, *Dole i niedole Serbolużyczan*, Warszawa 1962, s. 294.

Teraz, co do życzeń Zacznej Pani. Takiej powieści, o jakiej Pani pisze, resp. która by wskazywała drogę, po której Czesi doszli do tego, czym są – takiej, jak daleko ja wiem, w nowszej literaturze czeskiej nie ma. Owszem są powieści z nowszego życia czeskiego i historyczne, w których przedstawiają się idee czeskie – a o takich Pani zapewne wie. Najserdeczniej bym do tłumaczenia polecał utwory Aloisa Jiráska który jest teraz bez wątpienia naszym pierwszym powieściopisarzem. Roman [Powieść] jego większych rozmiarów – jak mi się zdaje, najlepszy w naszej literaturze – „Psohlavci“ zasłużyłby na przetłumaczenie; wyszedł on w „Květach“ 1884 i osobno (u Šimáčka)²⁶ i jedna o powstaniu tak mianowanych [zwanych] Chodów, chłopów przysumawskich. Też wszystkie inne powieści Jiráska odznaczają czysto czeskim duchem i pięknym, serdecznym sposobem opowiadania. Jeżeli będzie życzeniem Zacznej Pani, to napiszę Jej zapis [przygotuję Jej spis] ważniejszych dzieł Jiráska razem z oznaczeniem treści ich.

Dziś zawieram [kończę już] już swój list z zapewnieniem najgłębszego uszanowania dla Zacznej Pani Dobrodziejki – bardzo mi jest przyjemnie, poznać się z przyjaciółką [poznać przyjaciółkę] biednych, gnębionych Serbów – Łużyczanów [Łużyczan], i pragnąłbym bardzo poznać się z Nią [poznać ją] raz osobiście. W oczekiwaniu dalszych przykazów [życzeń] Zacznej Pani zostaję z wysokim szacunkiem i życzliwością

sługa

Adolf Černý

Adres mój bardzo prosty: Adolf Černý, Hradec Králové.

Kiedy się z Królestwa pisze, dobrze jest dodać niemieckie tłumaczenie nazwiska miasta: Königplätz.

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas Vilnius, fond 1135 Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, Ap. 16 Profesor prawa Uniwersytetu Wileńskiego A. Parczewski, b. 190, l. 1-2v, rękopis.

26 Matěj Anastasia Šimáček (1860–1913) – český básník, prozaik a dramatik, redaktor časopisů *Světobzor* a *Zvon*, autor děl věnovaných dělnickému prostředí jako např. *Z kroniky chudých* (1885), *Z opuštěných míst* (1887), *Ze zápisů phil. stud. Filipa Kořínka* (1893–1897).

1889, 20. listopadu, Hradec Králové – dopis Adolfa Černého Melanii Parczewské o současné české literatuře, překladatelské činnosti Parczewské a s návrhem na poslání českých knih k překladu.

Hradec Král., 20 listopada 1889.

Zacna pani!

Przepraszam, že dopiero dziś odpowiadam na tak miły list zacnej Pani : moje liczne zajęcia niech mnie wytłumaczają. Przystąpię zaraz do rzeczy. Co do romansu [powieści] Jiráska „Psohlavci“ mniemam, iż nie będzie przeciw cenzurze, bo przedstawia czytelnikowi powstanie chłopów (Chodów) przeciw ich panom, nie respektujących ich wolności, więc nie rysuje powstanie [powstania] narodowości jednej przeciw innej, przeciw zwycięzcy. Zresztą by Pani o tym się najlepiej przeświadczyć [przekonać] mogła z przeczytania [po przeczytaniu] tej znakomitej książki, która w istocie, warta czytania. Tu przytaczam nazwę innych prac tegoż autora, które bym do tłumaczenia polecał:

1. Skály. Několik výjevů z dějin samoty.

Nie jest to powieść w ścisłym słowa znaczeniu, raczej to jest kilka obrazów (= výjevů) z dziejów pewnej rodziny – ale tak pięknie, z pełnego serca czeskiego napisanych, że nikt tego nie przeczyta bez serdecznego współczucia. Są to obrazy z czasów cierpienia Czechów po 30-letniej wojnie.

2. Świeżo ogłoszone wydanie drugiej powieści „Konec a počátek“.

3. Pohľad, powieść z dziejów nabożeńskiego cierpienia Czechów, bardzo piękna z miłym i znakomitym kolorytem czasowym.

Jeżeli by Pani zechciała tłumaczyć niektóre powieści albo nowele z życia ludu czesko-słowiańskiego samego, to bym polecał Pani serdecznie utwory młodej powieściopisarki (teraz też dramat ogłosiła) pani Gabriely Preissowej, bardzo utalentowanej kobiety:

Obrázky ze Slovácka I., II., III., drobne obrazki z życia morawskich Słowaków, bardzo poetyczne i przy tym do pewnej miary realistyczne. Polecam, jeszcze raz jak najserdeczniej. Jest to coś podobnego do góralskich obrazków Bałuckiego²⁷

27 Michał Bałucki (1837–1901), autor komedii, prozaik, bąsńik, publicista. V roce 1863 se pravděpodobně zapojil do konspiračních aktivit, ve stejném roce byl dvakrát zatčen, do konce roku 1864 pobýval ve vězení. V letech 1866–1868 redigoval (spolu s Alfredem Szczepańským) týdeník pro

Elegantnym stylem i delikatnością odznaczają się nowellistyczne utwory poety Czecha (Svatopluk Čech); nowsze są:

1. Několik povídek,
2. Humoresky, satiry a drobné črty,
3. Různé črty.

W ogóle jesteśmy szczęśliwsi w poezji, która została świeżo obogacona utworami Vrchlického (Hořká jádra, Dni a noci, É morta!), J. V. Sládka (Selské písně, přešliczná rzecz), J. Zeyera (epiczne Z letopisů lásky) itd. Z najmilszą chęcią będę służył pani przysłaniem tych książek, które będzie Pani sobie życzyła, które sam posiadam, pożyczę. W ogóle jestem zawsze do usług Pani gotowym.

Z największym uszanowaniem, z przyjaźnią i życzliwością sługa Pani Dobrodziejki

Adolf Černý

Serdeczne pozdrowienia dla Pana Alfonsa Dobrodzieja!

Ks. Hórnik choruje już od kilku tygodni – czy to Pani wiadomo? Ale teraz jest już lepiej. – O pracy zacnej Pani w Ateneum²⁸ wiem, ale nie posiadam.

Autorom, z których Pani będzie tłumaczyła, z największą przyjemnością napiszę dla pozwolenia [o pozwolenie]. Jiráská znam bardzo dobrze, Czecha także^a.

^a Přípisky na okrajích na straně 3 a 4.

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas Vilnius, fond 1135 Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, Ap. 16 Profesor prawa Uniwersytetu Wileńskiego A. Parczewski, b. 190, l. 3-4v, rukopis.

żeny Kalina, współpracował z krakowskim *Krajem*, w latach 1869–1870 z *Kłosami* a warszawskimi periodykami. Autor białej, komedii, powieści i romansów o tematyce historycznej. Wiesława ALBRECHT-SZYMANOWSKA, *Białucki Michał*, in: *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, sv. 1, Warszawa 2000. Černý má pravděpodobně na mysli dílo *Góral na dolinách. Obrazek z života ludu w Tatrach* otištěné v časopise *Wiek* (1878, č. 270–291). Kompletně vyšlo v Tarnově 1883 (1884).
28 Jedná se o článek Melanie Parczewské *Z przeszłości i teraźniejszości Łużyc* otištěný v časopise *Ateneum* 3, 1889.

1891, 29 prosince, Praha – vizitka Adolfa Černého s novoročním přáním Melanii Parczewské.

Zemská Jubilejní Výstava 1791–1891 v Praze²⁹

Zacnej Pannie Melanii Parczewskiej.

Zacna Pani Dobrodziejka raczy przyjąć ode mnie i od wszystkich moich najserdeczniejsze powinszowanie Roku Nowego.

Z najgłębszym poważaniem zawsze życzliwy i wierny sługa Pani Dobrodziejki.

29/XII.1891

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas Vilnius, fond 1135 Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, Ap. Profesor prawa Uniwersytetu Wileńskiego A. Parczewski, b. 190, l. 5, rukopis.

1892, 12 ledna, Hradec Králové – dopis Adolfa Černého Melanii Parczewské o úmyslu poslat knihu Aloise Jiráska věnovanou autorem a o plánované cestě do Litvy přes Kalisz.

Hradec Králové, 12.1.1892.

Zacna Pani!

Przesłałbym zacnej Pani książkę Aloisa Jiráska, którą dla Niej od autora otrzymałem – lecz nie wiem, czy mam ją posłać wprost do Kalisza, lub na jakiś inny adres i to na jaki? Upraszam Pani [Panią] uprzejmie, żeby mi zechciała zaraz napisać, co mam zrobić. Książka stanowi tomik IX. zbiorowego wydania dzieł znakomitego pisarza naszego i zawiera dziesięć mniejszych powieści, bardzo milutkich. Jestem pewny, że znajdą spodobanie [uznanie] u Pani i że Pani którąkolwiek z nich przetłumaczy.

²⁹ Vypouklý tisk na levé straně vizitky.

Upraszam najmocniej łaskawą Panią, żeby mi zechciała napisać, czy już przetłumaczyła cokolwiek z dzieł Jiráska, i w takim razie gdzie te tłumaczenia drukowano?

Powiatki książki [opowiadania zawarte w książce], którą otrzymałem dla Pani (i która świeżo wyszła, inaczej byłbym ją sam Pani przesłał), polecam zacnej Pani jak najserdeczniej. Jest Jirásek najdroższym naszemu sercu!

Jak się Pani ciągle miewa? Dawno już nie miałem od Niej wiadomości. Pan Alfons zapewne opowiadał Pani o Králové Hradcu, o naszych wspólnych rozmowach itd. Cieszę się nadzieją, że będę miał raz też przyjemność spotkać się osobiście z łaskawą Panią, którą mam честь znać z podobizny w ostatnim numerze nie wychodzących już, Kłosów.³⁰ Bardzo być może, że jeszcze tego roku pozwolę sobie wstąpić do Państwa w Kaliszu w przejeździe na Litwę.

Proszę pozdrowić brata Swego jak najserdeczniej ode mnie i od wszystkich. Zacnej pani także wszyscy przesyłają ukłony.

Z najgłębszym poważaniem, z przyjaźnią i życzliwością zawsze wiernie oddany

A. Černý

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas Vilnius, fond 1135 Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, Ap. 16 Profesor prawa Uniwersytetu Wileńskiego A. Parczewski, b. 190, l. 6-7, rukopis.

5

1897, 2. června, Praha – dopis Adolfa Černého Alfonsovi Parczewskému o plánu cesty do Kalisze a zpět do Prahy.

Kochany Alfonsie!

Wyjadę z Pragi w piątek wieczorem o godzinie 11.33 i przyjadę do Skalmierzyc³¹ w sobotę o godzinie 3.57 po południu do Skalmierzyc, gdzie spodziewam się spotkać Ciebie lub Pannę Melanię.

30 *Kłosy* – ilustrowany, kulturowy a vědecko-literární týdeník. Vycházel v letech 1865–1890 ve Varšavě. Jeho zakladatelem, vydavatelem a redaktorem byl Franciszek S. Lewental. Mezi autory článků patřili mj. Józef Ignacy Kraszewski, Adam Asnyk, Eliza Orzeszkowa, Maria Konopnica a Bolesław Prus.

31 Skalmierzycy – vesnice nacházející se dnes v ostrowském okrese. Adolf Černý měl však na mysli současné Nowe Skalmierzycy, které se tehdy nacházely u hranice s Ruskem a měly nádraží na tra-

Z Kalisza zaś muszę wyjechać we wtorek rano k pociągu [na pociąg], który ze Skalmierzyc odchodzi o godzinie 8.48 i do Pragi przybywa na drugi dzień (w środę) rano o godz. 5.40. Mam mianowicie w środę już o godz. 7 lekcje w szkole; urlopu teraz nie dostanę, kiedy[skoro] go miałem na święta wielkiej nocy.

Wjele dobroho wot wšitkich nas – wšitkim Wam! Tebi, knjažnje Melaniji i lubemu [słowo nieczytelne].

Do widzenia! Całuję Cię Twój

Adolf

W Pradze, 2.VI.97.

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas Vilnius, fond 1135 Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, Ap. 16 Profesor prawa Uniwersytetu Wileńskiego A. Parczewski, b. 190, l. 8, rękopis.

6

1897, 14/15. srpna, Grodno – korespondenční lístek Adolfa Černého Alfonsovi Parczewskému, ve kterém ho informuje o pobytu na Litvě a setkáních s představiteli polské kultury, oznamuje záměr návštěvy Kalisze a děkuje Melanii Parczewské za informace o jeho tvorbě v polském tisku.

Kališ

Wielmożny Pan Dr Alfons Parczewski
adwokat przysięgły w Kaliszu
ul. Babina, dom własny

W nocy między 14. i 15. VIII [18]97

Kochany Alfonsie! Pozdrawiam Cię z Grodna, gdzie chciałem odwiedzić Panią Orzeszkową³² – ale nie miałem szczęścia i jak raz przed moim przyjazdem

ti z Ostrowa do Skalmierzyc, které později sloužilo jako přestupní nádraží mezi Kališem a Ostrowem Wielkopolským (cestující museli předsedat kvůli odlišnému rozchodu kolejí mezi Ruskem a zbytkem Evropy). V době, kdy Černý dopis psal, ještě neexistovala trať z Varšavy do Kališe, a tak nádraží v Skalmierzycích sloužilo jako přestupní místo pro cestující mířící do Kališe.

32 Eliza Orzeszkowa (1841–1910) – polská spisovatelka, která se proslavila zejména románem *Nad Niemnem* ze života polského venkova 19. století.

wyjechała do Wiesbaden. Jadę teraz do Zdziechowskiego³³ i później do Mirskiego.³⁴ Proszę Cię, żebyś mi napisał, czy będziesz Ty i Panna Melania około 6. września w domu. Jeżeli tylko będę miał dzień czasu, to bym chciał do Was wstąpić i opowiedzieć, jakie miłe wrażenia mam ze swojej podróży. Zabawiłem dłużej w Galicji dla uroczystości Jelínka,³⁵ więc nie wiem z pewnością, czy będę mógł wstąpić do Kalisza. Adres mój na Litwie brzmi: Vilenskoj gub., pocht. otd. Miory³⁶ imienie Kamienpol³⁷ – Joannu Vislavoviču Svjatopolk – Mirskomu (dla A. Č.). Pannie M. bardzo dziękuję i rączki całuję za referat o mojej broszurce w Kur. Codziennym (Poznałem red. Libickiego³⁸ w Szczawnicy³⁹). Napiszę do Niej obszerniej. Serdeczne ukłony dla Twoich drogich i Ciebie uściskam serdecznie i całuję Twój wierny

Adolf

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas Vilnius, fond 1135 Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, Ap. 16 Profesor prawa Uniwersytetu Wileńskiego A. Parczewski, b. 190, l. 13-13v, rukopis.

33 Marian Zdziechowski hrabě Rawicz (1861–1938) – literární historik a kritik, filozof a publicista, profesor Jagellonské univerzity v Krakově (1899–1919), profesor Univerzity Stefana Batoryho ve Vilně (1919–1932, v letech 1925–1927 rektorem), jedna z hlavních spojek mezi Jagellonskou univerzitou a univerzitou ve Vilně obnovenou po první světové válce. Od roku 1933 předseda Sdružení přátel věd (Towarzystwo Przyjaciół Nauk) ve Vilně. V roce 1901 spoluzakládal Slovanský klub v Krakově a časopis *Świat Słowiański*.

34 Wiesław Światopełk Mirski z rodu Białynia.

35 Edvard Jelínek (1855–1897) – činník českého slovanofilského hnutí, polonofil. Patřil ke stálým spolupracovníkům a korespondentům polských časopisů, mj. *Czasu* a *Kuriera Warszawského*. Psal česky i polsky, autor díla *Bibliografia dzieł, rozpraw i artykułów czeskich dotyczących rzeczy polskich* (1879–1887).

36 Miory (Mjory) – městečko v novogrodském vojvodství (dnes v Bělorusku).

37 Kamienpol (součást obce Miory) – hospodářství Wiesława Światopełka Mirského.

38 Stanisław Libici (1856–1933) – právník, publicista, veřejný a politický činník. Několik let pracoval v soudnictví. Od roku 1894 publikoval v periodiku *Gazeta Sądowa Warszawska* (v letech 1889–1896 redaktorem), později ve varšavských denících (*Kuriej Codzienny*, *Kurier Warszawski*, *Gazeta Polska*, *Goniec Poranny i Wieczorny*). Od roku 1886 redaktor a následně do března 1905 majitel deníku *Kurier Codzienny*. Do roku 1894 spolupracoval s redakcí *Velké všeobecné ilustrované encyklopedie* (*Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*). V roce 1907 se stal ředitelem.

39 Szczawnica – polské lázeňské město nacházející se v západních Beskydech (malopolské vojvodství, nowotarský okres).

1898, 15. března, Praha – dopis Adolfa Černého Alfonsovi Parczewskému, v němž ho informuje o možnosti místa asistenta pro jeho příbuzného na klinice prof. Pavlika v Praze a píše o své chorobě a odjezdu na léčení do Itálie.

Adolf Černý
Praha
Pštrossova ul. 188–II

Kochany Alfonsie!

Jeszcze przed wyjazdem za granicę mogę Ci donieść o odpowiedzi prof. Pawlika⁴⁰ w sprawie Twego siostrzeńca,⁴¹ p. Dra Bogusława Parczewskiego⁴² Naturalnie chętnie się zgadza na to, aby siostrzeniec Twój asystował u niego od 1. kwietnia i pisze, że to właśnie będzie najodpowiedniejsza pora, bo studenci wyjeżdżają, i asystentom dostaje się więcej sposobności do praktyki. Niech więc pan doktor przyjedzie – prof. Pawlik go oczekuje. Po przyjeździe niech się zgłosi w klinice prof. Pawlika (w razie nieobecności Pawlika u jego I. asystenta, Dra. Pilhy). Gdy przybędzie do Pragi, matka moja pomoże mu wyszukać mieszkanie prywatne.

Wybacz, proszę, że przedziej całą sprawę nie załatwił – bawiłem na prowincji, będąc nerwowo chorym, jak już pisałem do Pani Melanii. Obecnie wysyła mnie lekarz na Riwierę gardońską. Adres mój tam: Italia, Lago di garda, Fasano, Hotel Alb. Gigola, Ad. Černý.

Napisz więc zaraz do p. dra B. Parczewskiego.
Serdeczne ukłony dla wszystkich od mamy i siostry.
Uściska Cię serdecznie
zawsze wierny
Adolf

40 Karel Pavlík (1849–1914) – český lékař (gynekolog a porodník), profesor gynekologicko-porodnické kliniky Karlovy univerzity v Praze.

41 Alfons Parczewski neměl synovce.

42 Bogusław Parczewski (1869–1935) – lékař, veřejný a osvětový činovník. Medicínu studoval ve Vratislavi a poté v Lipsku, kde získal diplom lékaře (1894) a doktorát. Zaměřoval se na gynekologii a porodnictví v nemocnici v Poznani a na gynekologicko-porodnické klinice Karlovy univerzity v Praze (květen – červenec 1898). Od prosince 1898 působil jako gynekolog – porodník v Bytomí, v roce 1922 se přestěhoval do Katovic. Působil v polských společenských a politických organizacích (Towarzystwo Czytelni Ludowych, Górnośląskie Towarzystwo Literackie v Bytomí, Polskie Towarzystwo Ludowe, Towarzystwo Lekarzy Polaków na Śląsku a dalších). *Polski Słownik Biograficzny*, sv. 25, Wrocław 1980 (Krzysztof Brożek).

15/III. 98.

(Dzień pamiątkowy zgonu śp. Edwarda Jelínka).

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas Vilnius, fond 11 35 Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, Ap. 16 Profesor prawa Uniwersytetu Wileńskiego A. Parczewski, b. 190, l. 9-9v, rukopis.

8

1898, 13. června, Praha – dopis Adolfa Černého Alfonsovi Parczewskému ohledně příjezdu Parczewského do Prahy a převzetí vedení etnografického muzea Adolfem Černým.

Národopisná Společnost Československá
v Praze

V Praze 13.6.1898.

Kochany Przyjacielu!

Dowiedziałem się dziś, że przyjedziesz na uroczystości Palackiego. Niezmiernie się z tego ucieszyłem! Czy sam przyjedziesz? Czy też z Panią Melanią? Lecz tego się prędko dowiem – może się stać bowiem, że Cię mój list już nie zastanie w domu. W razie, że go jeszcze przed wyjazdem otrzymasz, proszę mnie telegraficznie powiadomić o dniu i godzinie Swego przyjazdu, żebym Cię mógł oczekiwać na dworcu kolei. Naturalnie będziesz mieszkał u mnie i będziesz moim kochanym gościem. Potem sobie ustnie wszystko opowiemy, cośmy przeżyli od naszego ostatniego spotkania.

Ciągle chciałem napisać do Ciebie i do Zacznej Pani Melanii i podziękować za pamięć Waszą o mnie – lecz zawsze mi stanęło coś na przeszkodzie. Albo byłem niezdrów, albo miałem mnóstwo zajęcia. Objąłem obecnie kierownictwo Muzeum etnograficznego (od 1. maja), cóż naturalnie z początku nie łatwą rzeczą było dla mnie. Później, jeżeli mi się uda pozbyć się jakoś nauczycielstwa (otrzymać emeryturę), będzie to dla mnie idealne zajęcie, bo nie męczące i nie odbierające [zabierające] mi dużo czasu.

Lecz o tym wszystkim ustnie.

Całując rączki Zacznej Pani Melanii i ściskając Cię serdecznie, ciesząc się na
zobaczenie z Tobą, kochany bracie, ewentualnie z Wami obydwoma [obojskim],
tyle [tak] mi drogimi! Do widzenia!

Wierny

Adolf

Raz jeszcze do widzenia!

*Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas Vilnius, fond 1135 Towarzystwo Przyjaciół
Nauk w Wilnie, Ap. 16 Profesor prawa Uniwersytetu Wileńskiego A. Parczewski,
b. 190, l. 10-10v, rukopis.*

9

*1901, 8. května, Praha – dopis Adolfa Černého Melanii Parczewské ohledně vydání
svazku Černého básní ve Varšavě, souhlasu Krystyně Zaleské k překladu jeho veršů
a Černého životopisných údajů v souvislosti s vydání jeho básní v polštině.*

Slovanský Přehled

Redaktor Adolf Černý.

Praha, Pštrossova ul. 188–II

Zacna i Łaskawa Pani!

Z wielką przyjemnością dowiedziałem się od Alfonsa, iż Łaskawa Pani ma
wydać w Warszawie przekład zupełny moich poezji; chciałem zaraz napisać do łas-
kawej Pani i do Alfonsa, lecz było tyle zajęć, iż dopiero dziś mogę przystąpić do
napisania listu. Który księgarz mianowicie u Pani przekład moich poezji zamówił?
Czy przypadkiem nie Stefan Demby?⁴³ Alfons pisze, że idzie o „przekład zupełny
moich poezji”; nie wiem, czy mam rozumieć przekład zupełny „Lilii z Twoich

43 Stefan Demby (1862–1939) – bibliograf, knihovník, iniciátor a následně první ředitel (1928–1937) Národní knihovny. Založil knihkupectví – nakladatelství, které existovalo šest let (1899–1906), redigoval první knihovnický časopis v Polsku *Przegląd Biblioteczny* (od roku 1908). Byl iniciátorem první polské průběžné bibliografie (všeobecné) po názvem *Urzędowy Wykaz Druków*. Autor díla *Album pisarzy polskich* (1898), vydal rovněž přehledy *Bibliografia pism Aleksandra Świętochowskiego 1867–1897* (1899) a *Bibliografia pism Henryka Sienkiewicza*.

ogrodów“, które się Pani tyle [tak] podobały, czy też jakiś wybór z wszystkich czterech tomików?

Przed dwoma tygodniami prosiła mnie o pozwolenie na przekład wyboru z moich poezji pani Zaleska z Krakowa⁴⁴ (znajoma państwa Zdziechowskich⁴⁵); odpowiedziałem naturalnie, że dałem już dawno pozwolenie Łaskawej Pani i że Pani zamierza teraz książkę tłumaczeń swoich wydać.

Jeżeli Pani zamierza wydać wybór z moich poezji, w takim razie może będzie Pani łaskawa zawiadomić mnie, które mianowicie wiersze zamierza pojąć [przyjąć] do swojego wyboru – a ja znów bym sobie pozwolił oznaczyć niektóre wiersze, które mi są najmilsze i które uznaję za najlepsze.

Co do życiorysu mego, ten Pani znajdzie w „Łużicy“ 1896 r. na str. 25-tej. K temu [Do tego] dodaję:

W Grodzu Królowej (Hradec Králové) byłem nauczycielem*) w seminarium nauczycielskim od jesieni 1884 r. do lutego 1896 r., odtąd w seminarium nauczycielskim w Pradze. W maju 1898 r. zostałem dyrektorem⁴⁶ muzeum etnograficznego czeskoślwiańskiego, wzięwszy przedtem w styczniu urlop z powodu choroby; do szkoły więcej nie wróciłem. W początku kwietnia b. r. zostałem lektorem języka polskiego i serbołużyckiego przy czeskim uniwersytecie w Pradze; wykłady języka polskiego rozpocząłem 23-go kwietnia b. r. (nawiasowo [nawiasem] mówiąc, mam 20 słuchaczy!) – Z „Obrazków lużyckich“ wyszedł w przekładzie polskim R. Z.[awilińskiego]⁴⁷. „Grajek“ (w „Czasie“ krakowskim 1900, Nr 80.). Dzieło

44 Krystyna Zaleska-Saryusz (1874–1945), pseud. K. Laskeza, Nagoda-Saryusz – básnířka, překladatelka, autorka sbírek *Pejzaže* (1901), *Z wygnania* (1901). Do svazku *Poezje* (1910) zařadila překlady chorvatských, ruských a českých lidových písní. Spolupracovala s krakovským *Czasem*, petrohradským *Krajem*, *Przegľadem Powszechnym*. V těchto časopisech publikovala překlady z cizí literatury.

45 Manželé Marian a Maria Zdziechowští.

46 Adolf Černý nebyl ředitelem etnografického muzea, nýbrž jeho správcem.

47 Roman Zawiliński (1855–1932) – jazykovědec, pedagog a etnograf, autor řady prací a článků z těchto oblastí. Mezi ty důležitější patří: *Gwara brzezińska w starostwie ropczyckim* (1880), *Brzeziniacy. Szkic etnograficzny* (1881), *Wskazówki do zbierania właściwości ludowych* (1886), *Słowacy, ich życie i literatura* (1899), *Dobór wyrazów. Słownik wyrazów bliskoznacznych i jednoznacznych* (1926–1927). Pracoval ve středním školství, zabýval se didaktikou polského jazyka a dialektologií. Spolu s Ignacym Steinem zpracoval gramatiku polského jazyka pro střední školy (*Gramatyka języka polskiego dla szkół średnich*, 1907). Byl zakladatelem a dlouholetým redaktorem časopisu *Poradnik Językowy* (1901–1931) a také jedním z organizátorů (a rovněž dlouholetým předsedou) Slovánského sdružení (Towarzystwo Słowiańskie) v Krakově. *Wielka encyklopedia PWN*, sv. 30, Warszawa 2005.

„Mythiske bytosće lužiskich Serbow“ przetłumaczył śp. B. Grabowski⁴⁸ dla „Wisły“ (Istoty mityczne Serbów lużyckich). – Oddzielnie dalej wydałem po lużycku: „Třeća zběrka lužiskoserbskich pěsni“ (1894), „Mythiske bytosće lužiskich Serbów“ (I. 1893, II. 1898), „Herta Wićarec“ (1901); po czesku: „Svatba u Lužických Srbů“ (1893), „Různé listy o Lužici“ (1894), „Handrij Zejler: Výbor básni“ (1894), „V údolí Resie“ (1899), „K otázce shody rusko-polské“ (1900)⁴⁹, Sewer. Maciejowski⁵⁰: Martin Luba (1899, wystawił teatr narodowy); w ostatnim czasie przełożył „Karykatury“ Kisielewskiego⁵¹, które mają być wystawione na scenie teatru narodowego w jesieni b. r.; po polsku (resp. białorusku): „Pieśni białoruskie z powiatu dziśnieńskiego gubernii Wileńskiej“ (1894, nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie)⁵². – Artykułów o etnografii i literaturze serbo-lużyckiej, oraz o litera-

48 Bronisław Grabowski (1841–1900), pseud. Teodor Brog, Zenobiusz Drakuli – slavista, przekłada-
tel, dramaturg a básník. Zasloužilý badatel a popularizátor západního a jižního slovanstva v Pol-
sku. Sehrál důležitou roli při sblížení polské kultury s kulturou západních a jižních Slovanů.
Publikoval kritiky, etnografické a historicko-literární práce věnované Slovanům. Překládal zvláště
z české a chorvatské literatury (Jaroslav Vrchlický, Jan Neruda, Franjo Marković, Karolina Světlá,
E. Jelkin). Z jeho jednatřiceti divadelních her jich bylo opublikováno dvanáct (např. *Mściwój
i Swanhilda*, 1875; *Królewicz Marko*, 1880; *Jadwiga Tartówna*, 1899; *Na wodach*, 1878; *Zbiegi*,
1897). Autor řady povídek (např. *Nieprzyjacieli ludzi*, 1890; *Przystąpił*, 1900). Jeho nejvýznam-
nějším slavistickým dílem je *Historia literatur słowiańskich* (vyšlo v *Dzieje literatury powszechnej
z ilustracjami*, 1891), mezi ceněné práce patří entograficko-historický nástin *Bulgaria i Bulgaro-
wie* (1890). Tadeusz Budrewicz, *Grabowski Bronisław*, in: Janina Chodera – Feliks Kyrk (eds.),
Słownik biograficzny historii Polski, sv. 1, Wrocław 2005.

49 *K otázce shody rusko-polské, místo odpovědi na otevřený list prof. M. Zdziechowského*. Otisk ze
II. roč. Slovanského přehledu, Praha 1900, 14 s.; Karol ESTREICHER, *Bibliografia polska XIX
stulecia*, sv. 3, Kraków 1962, s. 63.

50 Ignacy Maciejowski (1835–1901), pseud. Sewer, Gryf – autor povídek, romanopisec, damaturg,
literární kritik, redaktor krakovského časopisu *Życie* (v roce 1898). Od roku 1894 bydlel v Kra-
kově (jeho dům se stal centrem kulturního života). V roce 1902 jeho přátelé vydali *Epitaphium
Ignacego Maciejowskiego Sewera*, editovaný Stanisławem Wyspiańským a s portrétem od Jacka
Malczewského, do nějž zařadili vlastní texty (Marian Zdziechowski, Michał Siedlecki, Włady-
sław Reymont, Tadeusz Miciński, Włodzimierz Tetmajer, Kazimierz Przerwa Tetmajer, Antoni
Lange, Konstanty Maria Górski, Lucjan Rydel, Włodzimierz Perzyński, Stefan Żeromski, Jerzy
Żuławski, Stanisław Wyspiański, Wilhelm Feldman, Adam Szymański).

51 Jan August Kisielewski (1876–1918), pseud. August Olch – esejista, dramatik, divadelní kritik,
spoluzakladatel kabaretu Zielony Balonik, autor známých modernistických her: *W sieci* (1899),
Karykatury (1899), *Sonata* (1900), *Komedia miłości i cnoty* (1903). Vydal také nástin *O teatrze
japońskim* (1902), sborníky článků a recenzí *Panmusaion* (1906) a *Życie dramatu* (1907).

52 *Pieśni białoruskie z powiatu dziśnieńskiego gubernii wileńskiej, dodatek k Pieśni białorusko-polskich
z powiatu sokólskiego gubernii grodzieńskiej, zapisanych przez prof. dra Jana Baudouin de Courte-
nay*. Separát ročenky *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej, wydawanego przez Komisję
Antropologiczną Akademii Umiejętności w Krakowie* 18, 1895, 41 s., s notami v textu. K. ESTREI-
CHER, *Bibliografia polska XIX stulecia*, sv. 3, s. 63.

turze polskiej i sprawach polskich jest dużo. Ważniejsze (o ile sobie przypominam) są: „Budyšin“ (Světazor, 1892), „U lužických katoliku“ (Světazor, 1895 [właśc. 1897]), „Sto let lužického časopisectva“ (Květy 1899), „Sto let lužickosrbské poesie“ (Slov. Přehl. III). – O sprawach polskich pisuję od śmierci Jelinka (przypominam sobie, że wydałem oddzielnie jeszcze „Za Edvardem Jelínkem“ 1897)⁵³, chociaż już przed tym nieraz o nich pisałem. W Světozore wydrukowałem „Vzpomínky z Litvy a Bělorusi“ oraz obrazek beletrystyczny „Przy czytaniu Dziadów“ (Při čtení Dziadů), w „Czasie“ praskim w r. 1892 zabrałem głos w kwestii rosyjsko-polskiej itd. Od r. 1897 ogłosiłem szereg felietonów i artykułów o rzeczach polskich w „Narodních Listach“ i „Slov. Přehl.“, oraz drukowałem przekłady poezji Tetmajera⁵⁴ (po czesku) i Ujejskiego⁵⁵ (po łużycku). – Po polsku pisałem do Wisły, Tygodnika Ilustrowanego, Świata (Sarneckiego⁵⁶), Tygodnia (lwowskiego: „Mickiewicz w literaturze czeskiej i łużyckiej“), korespondencje do Kuriera Warszawskiego, Kuriera Lwowskiego itd. – Od października 1898 r. wydaję „Przegląd Słowiański“. – Jestem członkiem korespondentem komisji antropologiczno-etnograficznej Akademii Krakowskiej, oraz członkiem korespondentem Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie. – Większą podróż po ziemiach polskich odbyłem w r. 1889 i 1897, prócz tego byłem przy odsłonięciu pomnika Mickiewicza w Krakowie i w czasie uroczystości jubileuszowych uniwersytetu Krakowskiego. – O tym, jakie było moje wystąpienie [debiut] w poezji, pisałem kiedyś do Pani. Od początku 1895 r. druko-

53 *Za Edvardem Jelínkem*, separát Světozoru, č. 1552–1557, Praha 1897, 32 s., s portrétem. K. ESTREICHER, *Bibliografia polska XIX stulecia*, sv. 3, s. 63.

54 Kazimierz Przerwa Tetmajer (1865–1940) – básník, spisovatel, autor povídek, bratr malíře Włodzimierze Tetmajera. V letech 1918–1919 se zabýval československo-polským sporem na Oravě a Spiši, účastnil se zdejších příprav na plebiscit. Na toto téma napsal brožuru *O Spisz, Orawę i Podhalę* (1919). V roce 1921 působil jako předseda Sdružení polských novinářů a literátů (Towarzystwo Literatów i Dziennikarzy Polskich) a v roce 1934 se stal čestným členem Polské akademie literatury (Polskiej Akademii Literatury). Je mj. autorem cyklu *Poezja* (1891–1924), novel psaných podhalanským nářečím *Na skalnym Podhalu* (1903–1910), historicko-selské povídky *Legenda Tatr* (1912) a divadelní hry *Zawisza Czarny* (1901).

55 Kornel Ujejski (1823–1897) – básník a publicista. Od roku 1839 byl v kontaktu s lvovským literárním okruhem kolem periodik *Ossolineum*, *Dziennik Mód Paryskich* a *Dziennik Literacki*. Je mj. autorem sbírek *Pieśni Salomona* (1846), *Kwiaty bez woni* (1849), *Zwiedle liście* (1852).

56 Zygmunt Sarnecki (1837–1922), pseud. Orgon, W. Ślepowron – dramaturg, prozaik, publicista, literární kritik. Autor děl jako např. *Zemsta pani hrabiny* (1870), *Dworacy niedoli* (1876), *Słonecznik* (1883), *Uroczę oczy* (1893), *Szklana góra* (1897). Vydal rovněž cyklus příběhů *Nowele i obrazki* (1883) a dějiny francouzské literatury (*Historia literatury francuskiej*, 1879). Byl spjat s divadly v Lublinu, Poznani a Kališi. V letech 1877–1882 ve Varšavě redigoval deník *Echo*, a v letech 1888–1895 čtrnáctideník *Świat* vydávaný v Krakově. Jím založená obrazárna Ars v Krakově ho finančně zruinovala. Zemřel ve starobinci.

wałem poezje swoje wyłącznie w „Svĕtozore“ (dopiero w późniejszych latach też w innych pismach), w listopadzie 1896 r. wyszedł pierwszy tomik (choć na nim zwyczajem księgarskim jest rok 1897), w listopadzie 1897 drugi, tajemnicę pseudonimu mego wykryto dopiero po wydaniu „Lilii“ (w antologii „Česká poesie XIX věku“). O poezji mojej obszernie pisała (i bardzo trafnie) pani Romualda Baudouin de Courtenay⁵⁷ w „Kraju“ 1900 No 25. (Jest to odczyt, który miała w stowarzyszeniu pań krakowskich).

Jeżeli by sobie Pani jeszcze życzyła co wiedzieć, proszę do mnie napisać. W ogóle już bardzo dawno nie miałem wiadomości od Zacnej Pani.

Załączając serdeczne ukłony od mamy i siostry i całując rączki Zacnej i Łaskawej Pani pozostaję z serdecznymi pozdrowieniami Jej zawsze oddanym

Ad. Černý

8/V. 1901.

*) Więc nie profesorem, jak Muka⁵⁸ w „Łużicy“ napisał.

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas Vilnius, fond 1135 Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, Ap. 16 Profesor prawa Uniwersytetu Wileńskiego A. Parczewski, b. 190, l. 11-12v, rukopis.

10

1901, 9. května, [Praha] – vizitka Adolfa Černého s poznámkou adresovanou Alfonsovi Parczewskému. Černý informuje o svém pobytu v Kołomyji s cílem nákupu etnografických exponátů, vyjadřuje uspokojení ohledně způsobu překladu jeho básní

57 Romualda Baudouin de Courtenay (1857–1935) – lékařka. Autorka recenzí a článků s kulturní tematikou a drobných historických prací publikovaných v časopisech. Aktivně se účastnila spolkové činnosti, byla členem různých ženských organizací, např. Sdružení vědecké pomoci ženám (Stowarzyszenie Pomocy Naukowe dla Kobiet).

58 Arnošt Muka (1854–1932) – jazykovědec a slavista, vynikající vědec a velký lužickosrbský vlastenec, dlouholetý předseda Matice srbské, redaktor a vydavatel lužickosrbských časopisů a knih. Nejdůležitější práce: *Laut und Formenlehre der niedersorbischen Sprache* (1891), *Thesaurus linguae lusatiae inferioris sorabicae* (1921–1928). W. KOCHANŃSKI, *Dole i niedole Serbotużyczan*, s. 301. Parczewski se s Mukou seznámil při svých pěších výletech po Lužici a řadu let si s ním dopisoval.

Melanii Parczewskou a sděluje, že o jedné z Parczewského práci informoval českou vědeckou obec.

Adolf Černý

Lektor polštiny a lužické srbštiny na České universitě

[na zadní straně]

Kochany Alfonsie! Děkuji Ci serdecznie za oba Twoje listy – żałuję bardzo, że nie mogłem być z Tobą w Budziszynie, lecz właśnie we wtorek po wielkiejno-
cy wyjeżdżałem do Kołomyi w sprawie muzealnej (kupiłem tam śliczne zbiory hu-
culskie). – Za wiadomość o tym, że p. Melania ma wydać w Warszawie przekłady
moich poezji, Cię serdecznie ściskam – bardzo bym sobie życzył czytać swoje wier-
sze w języku polskim, tyle [tak] dla mnie drogim. Jestem przekonany, iż tłumacze-
nia Pani Melanii będą wierniejsze od tłumaczeń Čišińskiego,⁵⁹ który sobie pozwalał
na bardzo gruntowne i niekorzystne zmiany; p. Melania odczuje moje myśli i po-
trafi je sercem swoim oddać po polsku. – Studium Twoje etnograficzne⁶⁰ otrzy-
małem i pisałem o nim w piśmie swoim, pewnie czytałeś; podobało mi się bardzo,
jest to praca wzorowa. Jeden egzemplarz dałem Niedrlemu⁶¹ (dla Věstníka hist.),
drugi naszemu muzeum etnograficznemu, trzeci do redakcji Musejníka (do muze-
um Król. českého). – Šimáčkovi powiedziałem. Od mamy i siostry serdeczne
ukłony. Ciebie zaś serdecznie ściska i całuje Twój zawsze wierny

Adolf

9/V. 1901

*Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas Vilnius, fond 1135 Towarzystwo Przyjaciół
Nauk w Wilnie, Ap. 16 Profesor prawa Uniwersytetu Wileńskiego A. Parczewski,
b. 190, l. 14, rukopis.*

59 Jakub Bart-Ćišiński (1856–1909) – nejvýznamnější lužickosrbšský básník, autor básně *Nowo-
ženja*, divadelní hry *Na Hrodzišču* a lyrických skladeb.

60 Jedná se o práci Alfonsa PARCZEWSKI, *O zbadaniu granic i liczby ludności polskiej na kresach
obszaru etnograficznego polskiego*, in: Pamiętnik III Zjazdu historyków polskich w Krakowie, sv. 1,
Kraków 1900. Separát vyšel v Poznani roku 1900 (40 s.).

61 Lubor Niederle (1865–1944) – český historik, slavista, antropolog, malíř. Průkopník moderní
archeologie v českých zemích, profesor archeologie na Karlově univerzitě.

1901, 18. října, Praha – dopis Adolfa Černého Alfonsovi Parczewskému ohledně pátrání po českých pracích věnovaných irským a skotským mnichům v Čechách. Informuje o svém setkání s Melanií Parczewskou v Praze.

Slovanský Přehled
Redaktor Adolf Černý.
Praha, Pštrossova ul. 188–II

Kochany Alfonsie!

Zvrátil jsem se do przyjaciela swego, historyka Vančury,⁶² který bardzo szczegółowo zna literaturę odnosną. Ten mówi, że nic takiego absolutnie nie znajdziesz w całej historycznej literaturze czeskiej. Mówi dalej, że nie ma żadnego pojednania czeskiego ani niemieckiego o działalności mnichów szkockich i irlandzkich w Austrii.

To też mi dziś potwierdził prof. Pekař, docent uniwersytetu i redaktor Czasopisma historycznego,⁶³ który właśnie bardzo dobrze zna źródła epoki, o którą Tobie idzie. Jedyne miejsce, w którym się mówi o działalności obcych mnichów w Czechach, jest pewna legenda o św. Wacławie. Miejsce to mi jutro wskaże – ale powiada, że też z tego miejsca nic wynioskować nie możesz.

W Dziejach Pragi Tomka⁶⁴ nic nie ma, również w Dziejach Palackiego. Też do czasopisma Muzeum Czeskiego zaglądałem. W życiorysie starosłowiańskim (Króciutkim) ś. Ludmily (rocznik 1862) na poz. o ochrzczeniu i księżach znajduje się tylko to nic niepowiadające [nie mówiące] miejsce: „Wszyscy byli wówczas niechrześcijanie kiedy zaś żyli razem (Ludmila i Bořivoj), rozjaśniały się im oczy serdeczne, i ochrzczono ich w imię ojca, syna i ducha świętego. Więc zbudował kościół (Bořivoj) i zgromadził księży“. – W życiorysie zaś św. Iwana jest miejsce: „Bořivoj knjaz’ ... christianin’ grečeskago zakona“.

Możesz się więc zupełnie na to spuścić, iż w całej literaturze nic o mnichach irlandzkich lub szkockich w Czechach nie znajdziesz. Zapewnił mnie o tym Pekarz i Vančura apodyktycznie. Na próżno więc bym Ci przesyłał roczniki Czasopisma (z r. 1837 absolutnie bym nabyć nie mógł).

62 Jindřich Vančura (1855–1936) – český historik a překladatel z francouzštiny (překladatel děl Ernsta Denise).

63 Mínen Český časopis historický.

64 Mínen Dějepis města Prahy (vydaná v letech 1855–1901) od Václava Vladivoje Tomka.

Jutro jeszcze Ci doniosę o miejscu w legendzie o św. Wacławie.

Co się dotyczy przyjęcia chrześcijaństwa w Czechach, jest hipoteza oparta na tradycji (Kosmas), iż po raz pierwszy w Czechach chrzcili św. Cyril i Metody lub ich uczniowie. W tej sprawie pisał Kalousek⁶⁵ w „Athenaeum“ 1884. Przeciw temu występują Niemcy twierdząc, iż chrześcijaństwo przyszło do Czech tylko z Niemiec, z Regensburgu (Řezna)⁶⁶ – i nie uznając dawnej tradycji cyrilometodskiej. Najnowsze także dzieła niemieckie są Bressholz’a Dzieje Morawy⁶⁷ i Bachmanna „Geschichte Böhmens“⁶⁸. Ale też w tych dziełach (które widziałem u Vančury) nic dla Ciebie nie ma.

Ucieszyłem się bardzo spotkaniem z Panią Melanią w Pradze; miałem od niej też wiadomości z Monachium, Konstancji i Montreux, obecnie jednakże nie wiem, gdzie bawi. Złóż Jej serdeczne ukłony ode mnie i od nas wszystkich, kiedy powróci.

Dla Ciebie oraz dla Ojca Dobrodzieja również serdeczne ukłony od nas wszystkich przesyłam.

Ja zaś Cię serdecznie ściskam i życzę Ci wszelkiej pomyślności. Jeżeli czegoś jeszcze potrzebujesz, zażądaj.

Zawsze Twój wierny
Adolf

18/10. 1901.

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas Vilnius, fond 1135 Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, Ap. 16 Profesor prawa Uniwersytetu Wileńskiego A. Parczewski, b. 190, l. 15-16, rukopis.

12

1904, 22. srpna, Praha – dopis Adolfa Černého Alfonsovi Parczewskému o narození dcery a nemoci manželky, vědecké práci a rezignaci z cesty na pankeltský kongres v Carnarvon z finančních důvodů. Proší Parczewského o zprávu o kongresu pro Slovanský přehled.

65 Josef Kalousek (1838–1915) – český právní historik, působil na Karlově univerzitě. Autor díla *České státní právo* (1871).

66 Míňeno biskupství v Řezně.

67 Míňeno dílo *Geschichte Mährens* od českoněmeckého historika Bertolda Bretholze.

68 Adolf Bachman (1849–1914) – rakouský historik a politik, autor díla *Geschichte Böhmens*.

Slovanský Přehled
Redaktor
Adolf Černý.
Praha-Smichov
Zahrada Kinských

Kochany Alfonsie!

Nie gniewaj się na mnie za moje milczenie – karty Twojej wprawdzie nie otrzymałem, ale miły list Twój doszedł mnie w takim czasie, kiedy nie mogłem myśleć o żadnej podróży a nawet do pisania listów przyjąć nie mogłem. Urodziła się nam córeczka, po czym żona moja chorowała przez cały miesiąc, do tego i mama nie domagała – a ja sam byłem zmartwiony złymi sprawami egzystencyjnymi. Przyszedł więc Twój list w ciężkim dla mnie czasie. Teraz, dzięki Bogu, już jest lepiej, o czym świadczy już fakt, że bawimy na wsi dla odzyskania sił: dziecko chowa się dobrze i jest naszą pociechą, żona zdrowsza i powraca do sił, mama również zdrowa – i ja pracuję nad większą robotą, obszernym artykułem o Serbach Łużyc-
kich dla Słownika Naucznego⁶⁹. Bardzo żałuję, iż o podróży z Tobą, kochany Alfonsie, do Walii⁷⁰ ani marzyć nie mogę: w domu mnie potrzeba, artykuł koniecznie muszę wykończyć do powrotu stąd (a więc do 9-go września), a gdyby nawet tego nie było, powiem szczerze, nie mógłbym sobie pozwolić na takie wydanie [pieniędzy] – wierz mi, bracie, iż nawet podróż do Łużyc [na Łużyce] k otwarciu [na otwarcie] domu Macierzy odczuje moja kieszeń dotkliwie. Myślałem więc, kogo innego Tobie polecić w Czechach lub Chorwacji – ale trudno, trudno. Nastrój w Czechach jest Ci od dawna znany – a w Chorwacji podobny nastrój dał się we znaki w ostatnich czasach miarą uderzającą. Ludzi, których bym Ci najprędzej jeszcze mógł polecić, nie było już w Pradze – tak więc nie wiedziałem [jak] sobie radzić.

Wybacz mi więc, iż tego życzenia Twego nie byłem w stanie spełnić. Nie spotkamy się na kongresie panceltyckim – ale bardzo się cieszę na spotkanie w Budyszynie w końcu września. Ożywimy tam dawne wspomnienia, opowiemy sobie, co nas spotkało od czasu niewidzenia się (wesołego i pocieszającego bardzo niewiele!), i pogawędzimy o naszych wspólnych ideałach, o naszych dążeniach i nadziejach.

69 Jedná se o heslo *Srbové Lužičti* v *Ottově slovníku naučném* (Praha 1905, s. 926–966).

70 Míňen keltský kongres v Carnarvon na přelomu srpna a září 1904.

Napisz mi, proszę, dla Slov. Přehledu sprawozdanie ze zjazdu, o ile będzie dotyczył Słowian i spraw słowiańskich; bardzo Ci będę wdzięczny za taką korespondencję.

Od zacnej siostry Twojej miałem dwa razy wiadomość z Zakopanego, dokąd jej też raz pisałem. Serdeczne ukłony dla niej!

O tym, iż od nowego roku będę tylko literatem, opuściwszy muzeum, i o innych sprawach, z tym połączonych, opowiem Ci ustnie.

Cieszę się na wiadomości od Ciebie, pozdrawiam Cię serdecznie od żony i mamy, ściskam Cię serdecznie i pozostaję zawsze Ci wiernym

Adolfem

Křivoklát (Královstvi České),
(Ten adres wystarczy).

22.VIII.1904

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas Vilnius, fond 1135 Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, Ap. 16 Profesor prawa Uniwersytetu Wileńskiego A. Parczewski, b. 190, l. 17–18, rukopis.

13

1907, 22. ledna, [Praha] – dopis Adolfa Černého Alfonsovi Parczewskému, že i když neměl od něho zpráv, tak řadu informací o jeho osudech v letech 1905–1907 (např. o založení Towarzystwa Naukowego ve Vilni) se dozvěděl z novin. Vyjadřuje radost nad zprávou o plánovaném pobytu Parczewského v Lužici.

Kochany Alfonsie!

Bardzo mnie ucieszył Twój miły list – dawno bowiem nie miałem wiadomości od Ciebie lub od siostry Twojej. Często myślałem o Tobie, o którym się dowiadywałem z gazet. Wiedziałem, iż po rozpedzeniu dumy⁷¹ bawiłeś w Landwa-

71 V roce 1906 Parczewski získal mandát do Státní dumy v Petrohradě, v níž zastupoval kališský obvod po čtyři volební období (1906–1914).

rowie,⁷² iž zlámaleš sobie rękę przy kąpaniu, iž pracowałeś koło założenia towarzystwa naukowego w Wilnie⁷³ itd. Ale w ostatnim czasie zginąłeś mi jakoś z oczu – nie wiedziałem, gdzie bawisz (kilka pocztówek, wysłanych do Kalisza, widocznie nie doszło rąk Twoich lub siostry). Tym większa moja radość z wiadomości, iž będziesz w Freibergu⁷⁴ i zabawisz u kochanego Ernsta.⁷⁵ Czy nie zawadzisz o Pragę, będąc tak blisko? Może obaj przyjedziecie? Jakby to było ładnie, żebyśmy mogli wszyscy Troje [trzej] tu w Pradze się zobaczyć!

Załączając pożądaný [potrzebny] wypis^a z Šafaříka,⁷⁶ ściskam Cię i całuję serdecznie – Twój zawsze wierný

Ad. Černý

Serdeczne pozdrowienia od mamy i żony.

22.I.1907

Nie zrozumiałem, o jakie przepisy z materii języka Ci chodzi? Czy o jakieś wydanie osobne praw językowych? (O takim bym nie wiedział). Czy o co innego? Napisz, proszę^b.

^a K dopisu Černý připojil krátký text v češtině z knihy Pavla Josefa Šafaříka *Slovanský národopis* (Praha 1849, s. 106) věnovaný dolnolužickému jazyku a nejstarším edicím v tomto jazyce.

^b Dopsáno podél levého okraje.

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas Vilnius, fond 1135 Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, Ap. 16 Profesor prawa Uniwersytetu Wileńskiego A. Parczewski, b. 190, l. 19-20, rukopis.

72 Landwarów – obec in Litvě 18 km od Vilna (městem od roku 1949). V roce 1869 napojena na železniční síť. Střetávají se se zde tratě z Vilna do Petrohradu, Kovna a Kalinigradu a z Varšavy.

73 Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (Společnost přátel věd ve Vilně) – existovalo v letech 1907–1939 a bylo založeno Marianem Zdziechowským. Na jeho utváření se podíleli např. Władysław Zahorski, Eliza Orzeszkowa a Alfons Parczewski (v letech 1927–1933 byl jeho předsedou). Cílem společnosti byla podpora rozvoje vědy, literatury a umění, zejména místních výzkumů spjatých s dějinami a kulturou Vilenska. Mělo čtyři oddělení: filologické, filozoficko-historické, matematicko-přírodní a lékařské. Oddělení III (filozofie, historie a společensko-právní vědy) vedl v letech 1923–1927 Parczewski.

74 Freiberg – město ve východním Německu (Sasko) mezi Saskou Kamenicí a Drážďanami.

75 Jedná se pravděpodobně o Arnošta (Ernesta) Muku.

76 Mínen Pavel Josef Šafařík.

1919, 15. dubna, Paříž – vizitka Adolfa Černého s informacemi pro Adolfa Parczewského o pobytu v Paříži a lužických záležitostech.

Univ. lektor
Adolf Černý

Kochany Alfonsie!

Przesyłam Ci serdeczne pozdrowienia z Paryża, gdzie bawię już od początku stycznia w sprawie łużyckiej. W [Na] Łużycach dzieją się rzeczy do niewierzenia, obudzenie narodowe przewyższa nadzieje – oby się nam udało uzyskać swobodę dla tego narodu w ostatniej chwili dziejowej, w której można go ocalić!

Twój dawny przyjaciel
Adolf

W Paryżu 15 – IV – 1919

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas Vilnius, fond 1135 Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, Ap. 16 Profesor prawa Uniwersytetu Wileńskiego A. Parczewski, b. 190, l. 21, rękopis.

Překlad regest a poznámek Jiří Friedl

SUMMARY

Adolf Černý carried on extensive correspondence with his Polish friends, such as the philologist and philosopher Marian Zdziechowski, the critic and literary historian Wilhelm Feldman, and the linguist Jan Nieciśław Baudoin de Courtenay. Readers are reminded that some of the original letters, which are now archived in different libraries and institutions, have been published in the pages of various magazines. Now an edition of letters that Adolf Černý wrote to the siblings Melania and Alfons Parczewski from Kalisz during the years 1899-1919 has been published. These letters are stored with papers from Alfons Parczewski's estate in the Lithuanian State Historical Archives in Vilnius. The article commemorates the lives of the letters' author as well as those of his friends: Melania Parczewska – the writer, publicist, and translator as well as social, cultural and political activist, and Alfons Parczewski, social and political activist and defender of minorities' rights. The edition of these documents (ten letters, a correspondence card, and three calling cards) is prefaced by an analysis of their contents. These materials pertain to Černý's personal and literary-scholarly contacts and also to issues related to Lusatia.

RECENZE

Mitja VELIKONJA,

Titostalgija,

Beograd, Biblioteka XX vek, Knjižara Krug 2010, 182 s., ISBN 978-86-7562-080-8.

Profesor kulturních studií na Univerzitě v Lublani Mitja Velikonja přispěl svou analýzou bohatých projevů Titova posmrtného kultu na území bývalé Jugoslávie k rostoucí odborné produkci věnované tématu postsocialistické nostalgie. Nostalgie jako taková se stala předmětem soustavnějšího vědeckého zájmu koncem 70. let 20. století po vydání průkopnické práce Freda Davise *Yearning for Yesterday – A Sociology of Nostalgia* (New York and London 1979). Nostalgické diskursy a kulturní praxe začaly postupně přitahovat zájem širšího spektra odborníků včetně historiků. Brzy po pádu komunistických režimů krystalizoval navíc v prostoru střední, východní a jihovýchodní Evropy nový fenomén nostalgie po socialismu, resp. postkomunistické nostalgie. Počátkem 21. století vzbudila celosvětový ohlas kniha americké literární historičky ruského původu Svetlany Boym *The Future of Nostalgia* (New York 2001). Autorka, která působí na Harvardově univerzitě, vycházela v rozhodující míře právě z východoevropského materiálu. V posledních letech se problematice postkomunistické nostalgie v komparativním regionálním kontextu věnoval mj. zdařilý interdisciplinární sborník *Postcommunist Nostalgia* (New York 2010), uspořádaný historičkou Marií Todorovovou a socioložkou Zsuzsou Gille (obě působí na Illinoiské univerzitě v Urbana Champagne). Ke specifickým a také obzvláště výrazným místním podobám postkomunistické nostalgie patří například tzv. Ostalgie na území někdejší Německé demokratické republiky, která si již stihla získat patřičnou odbornou pozornost, nebo tzv. jugonostalgie na území bývalé Jugoslávie, jejíž komplexnější vědecká analýza zatím poněkud pokulhává.

Recenzované srbské vydání knihy Mitji Velikonji *Titostalgija* (původně ve slovinštině jako *Titostalgija – študija nostalgije po Josipu Brozu*, Ljubljana 2008) se zaměřuje na jeden užší, přesto však dosti charakteristický aspekt jugonostalgie, kte-

rým je nostalgie po osobnosti Josipa Broze Tita. Slovinský sociolog pro ni soustavně používá vlastní neologismus, který najdeme i v samotném názvu knihy – tito-
stalgie. Velikonja se zabývá výlučně projevy posmrtného kultu tohoto politického
vůdce v postkomunistickém období. Zkoumá jeho různorodé podoby, které v té či
oné míře nachází ve všech nástupnických státech bývalé Jugoslávie, a snaží se objas-
nit, proč tato specifická forma postsocialistické nostalgie nadále úspěšně přežívá,
když stát a systém, jež Tito zosobňoval, už dávno neexistují. Oficiální, režimem
posvěcený Titův kult, který fungoval za jeho života a v prvních letech po jeho smr-
ti, se víceméně nachází mimo rámec autorova zájmu, pokud nemá přímou souvis-
lost s postkomunistickými projevy titostalgie. Velikonja podtrhuje skutečnost, že
socialistickou Jugoslávii dávno nahradily národní státy se zcela odlišným politic-
kým a ekonomickým systémem (na jednom odlehčenějším místě je neváhá ironicky
označit za „burkové republiky“ – zjevně po vzoru latinskoamerických „banánových
republik“). Samotná Titova osobnost byla navíc podrobena soustavné a mnohaleté
kritice hraničící občas až s demonizací. Navzdory tomu však Titův kult slaví již
řadu let triumfální návrat v kulturním, mediálním i spotřebitelském diskursu a ko-
existuje tak s novějšími politickými mýty a obřady nástupnických, nacionálně za-
barvených postkomunistických režimů.

Nostalgie i její specifičtější formy, mezi něž patří také titostalgie, je fenomé-
nem, který nepochybně existuje, má nějaké příčiny a plní určité společenské funkce,
zároveň je však odborně obtížně uchopitelný. Není proto divu, že z perspektivy
konzervativněji zaměřených historiků i sociálních vědců jde nadále o téma poněkud
podezřelé a nedostatečně solidní, jemuž se raději obloukem vyhnou. Mitja Ve-
likonja si byl této skutečnosti nepochybně vědom. V úvodní části práce proto věno-
val značnou pozornost obecnějším teoretickým a metodologickým otázkám. V pří-
slušných pasážích shrnul dosavadní odbornou literaturu o nostalgii v širším slova
smyslu, nejen tedy o jejích konkrétních projevech v postkomunistickém prostoru.
Tuto část jeho práce lze vřele doporučit jako užitečný a přehledný úvod do studia
nostalgie všem případným zájemcům, kteří se s bádáním tohoto typu dosud nemě-
li možnost blíže seznámit. Pojem nostalgie označuje podle Velikonji rozšířenou
diskursivní konstrukci, obrácenou retrospektivním směrem, která ve společnosti
koexistuje s diskursy „prezentistickými“ a „prognostickými“, jež se primárně upírají
k současnosti nebo budoucnosti. Jde samozřejmě zákonitě o selektivní, značně vy-
leпšenou konstrukci idealizované minulosti, která může být na míle vzdálena té
verzi minulosti, kterou se snaží postihnout historikové. Nostalgie však přitom pod-
le Velikonji zůstává v jádru velice seriózním fenoménem, který jeho aktéři berou

vážně, bez ironické distance, což se dobře projevuje právě v politické a společensko-kritické dimenzi nostalgie, jež může obsahovat značný subverzivní potenciál. Samotnou titostalgiu pak Velikonja definuje jako „nostalgický diskurs o zesnulém jugoslávském prezidentovi v prostoru bývalé Jugoslávie po rozpadu společného státu“ (s. 41). Bez ohledu na diverzitu jejích projevů nachází společné jádro titostalgie: „Broz je prezentován jako skvělá historická osobnost, jeho vláda jako úspěšná, jeho doba jako krásná, jeho stát jako spravedlivý – a vůči tomu všemu mají ‚titostalgikové‘ pozitivní emocionální vztah“ (s. 42).

Z metodologického hlediska kombinoval slovinský sociolog při svém mnohaletém výzkumu nutně hned několik přístupů. Vedle diskursivní analýzy a vlastních pozorování v terénu používal cizí i vlastní ankety a dotazníky, vedl řadu rozhovorů a snažil se také celý fenomén srovnávat s obdobnými jevy existujícími mimo samotný postjugoslávský prostor. Fenomén nostalgie lze podle něj sledovat jak v širší kulturní produkci a praxi, tak i prostřednictvím konkrétních názorů jednotlivých aktérů, kteří se s určitou nostalgií ztotožňují. Zavádí proto zastřešující pojmy „nostalgická kultura“ pro záměrně produkováný a materializovaný diskurs a „kultura nostalgie“ pro mentální reprezentace v hlavách jednotlivců, přičemž jde pochopitelně o vzájemně provázané fenomény.

V kapitole, věnované kultuře titostalgie, zkoumá autor nejprve rozbujelý „průmysl nostalgie“, který asi nejviditelněji reprezentuje obrovské množství upomínkových předmětů. Marketingová „značka Tito“ podle Velikonji po přechodu od socialismu ke kapitalismu úspěšně dobývá postjugoslávské trhy. V některých případech jde sice o předměty antikvární, titostalgie je dnes ovšem především pohonem nové produkce soch, bust, kalendářů i dalších předmětů s patřičnou ikonografií, která se může objevovat i na těch nejbizarnějších místech. Mezi spotřebními předměty s Titovým portrétem objevil autor i satelitní antény, podložku pod myš nebo kuchyňský sekáček na maso. Vlnu titostalgie se poněkud překvapivě nezdráhají na postjugoslávských trzích využívat pro své reklamní strategie ani velké zahraniční společnosti (Mercedes, Canon, Jägermeister), o místních firmách nemluvě. Podle Velikonji je Tito jako značka natolik tvárný a mnohoznačný, že se hodí pro marketing prestižního a luxusního zboží stejně jako zcela obyčejných produktů. Asi nejčastěji bývá v rámci komercializace spojován se světem módy (kde Tito platí za uznávaný symbol elegance) a turistiky. Hotelů, kde nocoval, a dalších míst spojených alespoň volně s jeho dlouhým životem, je v bývalé Jugoslávii skutečně početně. V rámci posmrtného kultu hrají zvláštní roli klíčová místa paměti spojená s jeho osobností, která přežila z dob SFRJ. Jde především o rodnou ves Kumrovec

v chorvatském Záhoří, místo posledního odpočinku v Bělehradě (Kuća cveća) a soustroví Brioni při pobřeží Istrie, kde každoročně trávil značnou část svého času. Další lokality, např. chorvatský Vis nebo bosenský Drvar, jsou pak provázány s mýtizovanými kapitoly z Titovy válečné epopeje. Velikonja si ovšem všímá i jistých změn, jimiž titovská místa paměti prošla v postjugoslávské éře. Většinou je lze charakterizovat jako snahu o relativizaci a distanci vůči dřívějšímu, státem sankcionovanému kultu. Kumrovec byl například nově koncipován jako skanzen (etnoselo), v jehož rámci jsou připomínky Titova narození jen jednou částí rozsáhlejšího projektu. V oblasti se také pořádají tzv. závody k poctě záhorských velikánů – pod tímto jménem se skrývá sportovně-turistická akce připomínající zároveň památku Tita i prvního chorvatského prezidenta Franja Tudjmana, který se narodil nedaleko. Jen na soustroví Brioni zůstala podle Velikonji expozice o Titově životě dodnes zachována v nezměněné původní podobě z 80. let. Dále se slovinský sociolog věnuje projevům titostalgie ve výtvarném umění a kultuře, ve světě zábavy, kde se dobře užíví celá plejáda Titových imitátorů, až po kyberprostor.

V kapitole věnované titostalgiecké kultuře však Mitja Velikonja ukazuje, že Tita nelze redukovat jen na komerční a turistickou značku. Jeho osobnost totiž dodnes představuje klíčový bod v mentální mapě postjugoslávských společností. Individualizované projevy titostalgie jsou velice pestré a jejich interpretace se často vzpírá jednoduchým výkladům. Jednou z funkcí, které autor připisuje titovské ikonografii, jež se projevuje prostřednictvím dobrovolné výzdoby soukromých prostorů, bytů, restauračních zařízení nebo kanceláří, je snaha o vyvolání uklidňujícího dojmu kontinuity. Titostalgie může ovšem obsahovat také zcela opačný potenciál – nezřídka totiž slouží jako rozbuška nových sporů při vytyčování symbolických hranic mezi pravíci a levíci v politickém i kulturním životě. Velikonja se v této souvislosti podrobněji věnuje zejména slovinskému prostředí. Jeho analýza vleklých a bouřlivých sporů o osud nápisu „Naš Tito“, zdaleka viditelného na svahu nad obcí Nova Gorica ve slovinsko-italském pohraničí, ukazuje, že fenomén nostalgie může nabývat i silně politizovaných a vysoce aktuálních podob. Do boje o zachování či likvidaci nápisu se na přelomu 20. a 21. století v táboře odpůrců společně ocitli příznivci slovinské pravice, představitelé katolické církve i italsí neofašisté ze sousedství. Mezi aktivními obhájci nápisu pro změnu nebyli jen pamětníci a partyzánští veteráni, nýbrž také početní příslušníci nejmladší generace, kteří již vyrůstali v nezávislém Slovinsku po restauraci kapitalismu. Spor o nápis nad Novou Goricí byl mediálně nejznámější, konfliktů podobného typu, jak dokumentuje Velikonja, proběhl ovšem větší počet. Na řadě míst bývalé Jugoslávie docházelo také k aktivi-

zaci a polarizaci společnosti v souvislosti s pokusy o přejmenování veřejných prostranství a institucí nazvaných po druhé světové válce Titovým jménem. Nemalý počet Titových či Brozových ulic však v celém prostoru bývalé Jugoslávie zůstal dodnes zachován. V jejich výčtu najdeme pár chyb a opomenutí. Jedna z hlavních ulic v černohorské Ulcinji již např. delší dobu nenese jméno „Maršála Tita“, jak Velikonja uvádí, nýbrž „Matky Terezy“. V někdejší Titogradu, tj. v dnešní Podgorici, byl naopak krátce před referendem o nezávislosti vybudován zcela nový bulvár Josipa Broze v rámci výstavby nové, v místních poměrech prestižní městské čtvrti, což je v postjugoslávském prostoru patrně ojedinělý případ. Dále se slovinský sociolog věnuje novým komemorativním akcím spojeným s Titovou osobností, zejména imitacím proslulé štafety, která se v dobách SFRJ konala v květnu u příležitosti maršálových narozenin. Podobné nostalgické manifestace přitahují každoročně tisíce, někdy i desetitisíce lidí. Díky mediální pozornosti je tato skutečnost mezi zájemci o jihoslovanskou problematiku celkem známa, jistým překvapením však mohou být výsledky autorova výzkumu organizačních aktivit neotitoistů, které jsou poměrně impresivní. Svaz spolků přátel J. Broze Tita existuje na úrovni každé z postjugoslávských republik a zastřešen je i společnou organizací na „celojugoslávské úrovni“. Jen v Bosně a Hercegovině existuje přes čtyřicet místních poboček titoistických spolků o celkovém počtu 20 000 řádných členů (předsedou republikové organizace je někdejší nejvyšší představitel posttitovské SFRJ Raif Dizdarević), v Makedonii pak najdeme kolem 11 000 organizovaných neotitoistů a existuje tam i malá politická strana (Svaz Titových levicových sil) s více než 3000 členy. Specifické téma pak představují návštěvy Titových fanoušků v muzeích a dalších místech spojených s jeho památkou. Podle autora mají tyto „poutě“ často přímo kryptonáboženskou dimenzi. Dochází při nich až k Titově zbožštění, které nejlépe reprezentují projevy jeho věrných před sochami zesnulého politika, před nimiž se podle Velikonjových opakovaných pozorování mnozí klaní, hovoří s nimi, líbají je, uctívě je osahávají, křižují se před nimi a někteří se zde dokonce modlí. Při těchto popisech by možná mělo smysl srovnání s lidovými projevy posmrtného zbožštění Mao Ce Tunga v Číně, které však autor v textu neučinil. Nabízí ovšem srovnání s Ruskem, kde v postkomunistické epoše došlo k výraznému oživení kultu Stalina a jeho postupující rehabilitaci v očích významného segmentu společnosti. V závěru kapitoly Velikonja konstatuje, že navzdory všeobecně známým chybám a nedostatkům J. Broze Tita, jeho státu i režimu vítězí někdejší komunistický vůdce dnes již neexistující země nadále v řadě anket a výzkumů veřejného mínění jako nejvýznamnější historická osobnost víceméně ve všech postjugoslávských republikách.

Po zevrubné analýze četných, barvitých a občas i notně bizarních projevů titostalgie následují pokusy o dílčí výklad a jejich syntézu. Co obyvatelé bývalé Jugoslávie dnes na Titovi, potažmo státu a systému, který zosobňoval, vlastně nejvíc obdivují? Podle Velikonji si do něj projektují celou řadu významů, které výmluvně ukazují, co současným postjugoslávským zemím palčivě chybí, ať už je to mezilidská solidarita, společenská stabilita, přirozená hrdost na vlast, respekt v zahraničí, hodnoty antifašismu nebo třeba fungující průmysl. Rozlišuje dva druhy nostalgie: nostalgii „z první ruky“, která se týká pamětníků, a nostalgii bez přímé zkušenosti, tj. nostalgii druhotně zprostředkovanou (tzv. neostalgie). V případě titostalgie jsou však podle něj v obou případech významy projektované dnes v prostoru bývalé Jugoslávie do osobnosti někdejšího prezidenta v zásadě shodné. Titova osobnost je podle slovinského sociologa pro účely nostalgického diskursu velice vhodná vzhledem ke kumulaci většího počtu leckdy až protichůdných atributů, které s ním mohou být libovolně spojovány: Šlo o člověka, pocházejícího ze skromných poměrů, o dělníka, ale později i o povstaleckého vůdce, významného politika a mezinárodního celebrity. Podle potřeby může být Tito vnímán jako „typický Balkánec“, „typický Středoevropan“ i „typický kosmopolita“. Poměrně zarážející je podle autora skutečnost, že naprostá většina lidí, projevujících určitou formu titostalgie, nevyčítá Titovi ostentativní luxus, utrácení a požitkářství, ačkoli jsou právě tyto sklony u postkomunistických politiků v celém regionu všeobecně pranýřovány. To je samozřejmě zřejmý příklad selekce, která se v nostalgických reprezentacích zákonitě projevuje, lze však spekulovat o tom, že Titův hedonismus svým způsobem dobře souzní s rozšířenými hodnotami a cíli současné konzumní éry. Dalším zjevným paradoxem novodobé titostalgie je Titova popularita na alternativní a subkulturní scéně, zejména mezi punkery, přestože instituce „jeho“ Jugoslávie ve své době proti punku a jeho projevům ostře útočily. Z Tita se bez ohledu na konkrétní historické skutečnosti stal v postjugoslávském kontextu obecný symbol neartikulovaného protestu proti současnosti, protestní ikona, připomínající svou funkcí místní verzi Che Guevary. Tito zároveň dodnes vyvolává politické kontroverze a vymezování se vůči jeho dědictví zpravidla slouží, jak již bylo řečeno, jako výraz ideového rozhranění mezi pravíci a levicí. Velikonja však upozorňuje, že po bližším prozkoumání nemusí toto tvrzení platit absolutně. Část postjugoslávské levice se od Titova odkazu víceméně distancovala, na druhou stranu však někdejší komunistický lídr může být za určitých okolností uctíván i představiteli pravice. Na slovinské politické scéně patří dnes například mezi jeho největší obdivovatele vůdce Slovinské národní strany Zmago Jelinčič, který mu mj. na

vlastním pozemku vystavěl soukromý pomník a otevřeně požaduje návrat názvu Titovy ulice v Lublani.

V samotném závěru nabízí Mitja Velikonja vlastní výklad příčin studovaného fenoménu. Zdůrazňuje, že navzdory značné dávce naivnosti a zkresení historických skutečností obsahuje titostalgie silný pozitivní náboj, jenž svědčí o touze obyvatel postjugoslávského prostoru po lepším životě a spravedlivějším společenském uspořádání. Zároveň podle něj v postjugoslávské kultuře neexistuje výraznější protititovský diskurs, který by sílu titostalgie vyvažoval. V tomto ohledu je jeho názor možná až příliš přímočarý. Jistě by se dalo poukázat na poměrně vlivný protititovský a antikomunistický kontradiskurs zejména v pravicovém prostředí dnešního Srbska a Chorvatska, kde byl Tito po rozpadu Jugoslávie soustavně marginalizován a dnes již fakticky úspěšně nahrazen jinými kulty a osobnostmi, např. mytologizací Draži Mihailoviće a četnického hnutí v případě Srbska nebo glorifikací „odvěkého boje za státnost“ a jeho skutečných či údajných protagonistů v případě Chorvatska. Celkové autorovy závěry ovšem znějí logicky, promyšleně a věrohodně. Hnacím motorem titostalgie není podle Velikonji snaha o návrat do minulosti, nýbrž nespokojenost se současností. Prostřednictvím diskursivních strategií titostalgie dochází k artikulaci kolektivního odporu vůči diktátu současného společenského, politického a hospodářského establishmentu. Titostalgie tak představuje živelnou lidovou odpověď na pokusy o kolektivní amnézii. Z hlediska realistického řešení akutních společenských problémů jde nepochybně o pštroší taktiku – vyzdvihováním idealizované minulosti, příklonem k historické ikonografii a nostalgickým rituálům nelze jistě efektivně překonávat zásadní nedostatky současnosti. Existence a síla titostalgie však zároveň výmluvně vypovídá o nedostatečné legitimitě současnosti a všeobecném strachu z budoucnosti, což pro nové postjugoslávské režimy rozhodně není dobré vysvědčení. Titostalgie považuje Velikonja za průvodní symptom postsocialistické transformace, nikoli za reliktní nebo recidivu skutečné minulosti. Transformaci samotnou pak definuje nepříteli lichotivě jako „bolestivou kombinaci neoliberalismu, neokonzervatismu a postkolonialismu“ (s. 168). Titova Jugoslávie představuje podle něj zkrátka v očích místních obyvatel reálně existující vzor sociálního experimentu, který po jistou dobu skutečně fungoval (byť samozřejmě jinak, než jak to vykresluje příkrášlený nostalgický diskurs). Právě tento stát, který Tito ztělesňoval, je tak pro obyvatele postjugoslávského prostoru nejsnáze pochopitelnou a představitelnou verzí utopického ideálu spravedlivého řádu, kterému jako jeho středobod dominuje spravedlivý a charismatický vladař. Autor odmítá interpretace kulturních a politických protivníků „jugonostalgie“, kteří ji vy-

kreslují jednostranně jako snahu o kolektivní návrat do temné totalitní minulosti. Důvody pro pokračující existenci nostalgického diskursu o Titovi a jeho zaniklém státě nachází výhradně v problematice současnosti.

František Šístek

Jelena MILOJKOVIĆ-DJURIĆ (ed.),

Balkan Cultural Legacies. Historical, Literary and Fine Arts Perceptions,

Boulder, East European Monographs 2010, 286 s., ISBN 978-0-88033-674-1.

Srbská historička starší generace Jelena Milojković-Djurić, členka Srbské akademie věd a umění (SANU), působila po studiích v Bělehradě a ve Švédsku řadu let také v americkém univerzitním prostředí. V coloradském Boulderu vydala roku 2010 v rámci série East European Monographs knihu se slibným názvem *Balkan Cultural Legacies* a podtitulem *Historical, Literary and Fine Arts Perceptions*, kterou editovala a doprovodila úvodem. Předkládanou práci sama charakterizuje jako sbírku interdisciplinárních esejů, jejichž autoři se zaměřují na problematiku balkánské historie a kultury v širším slova smyslu, z hlediska chronologického pak na období od středověku po rozpad Jugoslávie (v podstatě se však většina jednotlivých kapitol věnuje především období před rokem 1918 a případní zájemci o dějiny 20. století tak přijdou trochu zkrátka). Vznik publikace byl podle J. Milojković-Djurić mj. motivován snahou konkurovat záplavě nekvalitních knih o balkánských dějinách založených spíš na leckdy pochybné sekundární literatuře než na znalosti primárních zdrojů. Jak je při podobných lamentacích již skoro rituálním zvykem, je v této souvislosti zmiňována kniha amerického novináře Roberta D. Kaplana *Balkan Ghosts* (New York 1993) a jedním dechem též přehledy bosenských a kosovských dějin z pera oxfordského historika a filozofa Noela Malcolma. Při troše dobré vůle ovšem nelze nevidět, že v anglofonních i dalších zemích mimo samotný region vyšlo za poslední čtvrtstoletí zároveň také poměrně úctyhodné množství kvalitních a řádným výzkumem dobře podložených prací, takže celková bilance dnešní balkanistiky rozhodně není až tak tristní. Kniha *Balkan Cultural Legacies* se každopádně vyznačuje otevřenou ambicí sloužit anglofonním zájemcům jako korektiv mnohdy ledabylé a zaujaté produkce nedávných let sepsané odborníky pocházejícími většinou přímo z evropského jihovýchodu. Výsledný dojem z celé publikace není ovšem zcela přesvědčivý.

Jak se nezdá, stává, přestože je v názvu knihy zmiňován „Balkán“, práce se fakticky zaměřuje výhradně na dějiny a kulturu jediného balkánského národa –

Srbů. Obsahu přiměřenější by tedy byl spíše název *Serb Cultural Legacies*, což by snad ani nic podstatného neubralo na potenciální čtenářské atraktivitě, vždyť zájemců právě o srbské prostředí je mezi balkanisty víc než dost. Všichni zastoupení autoři jsou Srbové a prakticky všichni z nich také jsou nebo byli institucionálně spojeni se SANU, dva bychom mohli klasifikovat jako Američany srbského původu a jeden pochází z Černé Hory, profesně ovšem také zakotvil v Bělehradě. Všichni autoři patří k nejstarší, v těchto letech již odcházející generaci, narozené v meziválečné době. Několik z nich zemřelo krátce před dokončením knihy nebo bezprostředně po jejím vydání, nejmladší zastoupený historik se narodil roku 1938, ten nejstarší naopak přišel o život již roku 1941. Většinu kapitol nepředstavují nové texty, nýbrž především články, které již vyšly v průběhu posledních dvaceti let (v několika případech i dříve). Některé texty byly nově přeloženy ze srštiny, jiné už v angličtině předtím publikovány byly. Z lidského i odborného hlediska je jistě zcela pochopitelné, že editorka prostřednictvím nově uspořádaného svazku přibližuje současné generaci čtenářů vybrané výsledky celoživotní práce svých kolegů a generačních soupeřů. Uvedený přístup se ovšem zároveň logicky promítá do skutečnosti, že jednotlivé kapitoly nejsou zcela vyrovnané a vzájemně sladěné ani svým zaměřením, ani úrovní zpracování a převažující argumentace.

Miloš Blagojević v úvodním příspěvku *On the National Identity of the Serbs in the Middle Ages* neproblematicky operuje s pojmem nacionální identita bez jakéhokoli poukazu na rozsáhlou literaturu o formování moderních národů. Tvrdí, že Srbové přišli na Balkán ze své pravlasti již jako homogenní národ „v plném slova smyslu“, s vlastní kulturou, státní organizací, vladaři a „vnitřní jednotou“. V centru jeho narace je tedy předvídatelně sám národ (přesněji snad spíš autorova retrospektivní projekce národa). Cizí vlivy, ať vycházely z Říma, Byzance nebo později z osmanské říše, jsou pojímány spíše jako škodlivé, rozhodujícím měřítkem, zda byla určitá událost pozitivní či negativní, je pro Blagojeviće posílení či oslabení „srbství“.

Z celkové koncepce svazku poněkud vybočuje zařazení textu významného meziválečného historika, odborníka na bosenské dějiny, Vladimira Čoroviće *Territorial Expansion of the Bosnian State During the Middle Ages*. Původně šlo o autorovu přednášku pronesenou u příležitosti jeho přijetí do Srbské královské akademie, jež poprvé vyšla již roku 1935. Editorka v úvodu v této souvislosti zdůrazňuje Čorovićovu zmínku, že Bosna byla podle Konstantina Porfyrogenneta součástí Srbska. Samotný Čorovićův text ovšem otevírá celou řadu dalších otázek a v podstatě zdůrazňuje tradici vlastní bosenské státnosti, byť ji definuje jako tradici pri-

márně zeměpisnou a politickou, nikoli etnickou nebo „kmenovou“. Vzhledem ke skutečnosti, že texty významných představitelů evropské balkanistiky, kteří působili před druhou světovou válkou, jsou v angličtině většinou nedostupné (platí to mj. i o dílech K. Jirečka, J. Cvijiće a mnoha dalších zakladatelských postav balkanistiky), lze nakonec zařazení Ćorovićova reprezentativního článku bez ohledu na dobu vzniku uvítat.

Svazek dále obsahuje kapitoly Vojislava Koraće o srbské středověké architektuře, Slavka Gavriloviće o konverzích Srbů ke katolicismu na území Chorvatska, Slavonie a Uher (Gavrilović mj. zdůrazňuje, že právě srbští „krajšnici“, nikoli zdecimovaná chorvatská katolická populace, představovali za válek s Osmany legendární „hráz křesťanstva“), Dinka Davidova o regeneraci srbského umění na území habsburské říše v 18. století (Davidov v něm z kulturního hlediska vnímá vliv habsburské říše na Srby spíše pozitivně), Dejana Medakoviće o kontinuitě myšlenky srbské státnosti v 16.–18. století nebo Miroslava Pantiće o ohlasu srbské lidové poezie v Evropě na přelomu 18. a 19. století a souvisejících kulturních transferech, v němž se zaměřuje na osobnosti, které předcházely činnosti nejznámějšího propagátora srbského ústního folklóru Vuka Stefanoviće Karadžiće (B. Kuripešić, A. Fortis, J. Grimm). Zajímavým tématem role šlechty, resp. vyšších vrstev a vůdčích osobností v dějinách srbského národa po zániku zbytků středověké státnosti se zabýval Radovan Samardžić v kapitole *Aristocratic Presence in Serbian History*. Do centra jeho zájmu se dostali jak z hlediska středoevropských norem asi standardnější postavy šlechticů typu Djordje Brankoviće, tak i někteří kmenoví pohlaváři a vůdci hajduků z různých krajů dinárského pásu. V souvislosti s populárním a mnohdy stále přetrvávajícím mýtem o tradiční srbské (a v širším smyslu slova jihoslovanské) společenské rovnosti, který poněkud pomíjí existenci rozmanitých forem sociální a mocenské hierarchie, jde každopádně o podnětný příspěvek. Americký historik srbského původu Alex N. Dragnich v textu *Democracy in Serbia: Origins, Development, Practice* pak prezentoval víceméně standardní přehled srbského politického vývoje a institucionalizace od začátku 19. století do konce první světové války, který vrcholí vznikem liberálního demokratického politického systému na počátku 20. století.

Milorad Ekmečić se v textu *Great Serbia Against the Background of World Models* snaží představit koncept Velkého Srbska v širších souvislostech srovnatelných myšlenek teritoriálního šíření a nacionální homogenizace (Německo, Itálie, šíření USA apod.). Kontextualizace daného tématu je nepochybně žádoucí, celkově však jde o příspěvek dosti nevyrovnaný, v jehož rámci stránky z odborného hle-

diska přínosné narušují zkratkovité interpretace a přehánění. V závěru se pak celý text mění spíše v patetickou vlasteneckou publicistiku a obžalobu mezinárodního tribunálu pro zločiny v bývalé Jugoslávii se sídlem v Haagu. Souvisejícímu tématu se dále věnuje Vasilije Krestić v článku *The Idea of Great Croatia*. Chorvati podle Krestiće rádi negativně poukazují na údajnou velkosrbskou ideologii, aby tím zastřeli vlastní velkochorvatské cíle. Krestić sám však konstruuje velkochorvatskou ideologii jako kontinuální fenomén, mezi jehož šířitele zařazuje chorvatské předáky z 19. století I. Pilara, S. Radiće a V. Mačeka, ustašovce stejně jako chorvatské komunisty. Ve výsledku tak provádí přesně totéž, co někteří chorvatští autoři, kteří v 90. letech produkovali kontroverzní práce o údajné nepřetržité kontinuitě genocidních velkosrbských myšlenek „od Njegoše až po Miloševiče“ – Krestić to jen činí s opačnými znaménky a ze srbské nacionalistické perspektivy.

Tři příspěvky se zabývají diplomatickými dějinami sklonku 19. a začátku 20. století. Dimitrije Djordjević prezentuje Berlínský kongres z roku 1878 jako imperialistické řešení přijaté na úkor balkánských národů, jež vyvolalo více problémů, než jich vyřešilo, a přispělo tak k růstu napětí v regionu a v konečném důsledku i k vypuknutí první světové války. Překvapivý směr nabere text těsně před koncem: tehdy autor přeskočí rovnou do sklonku devadesátých let 20. století, kdy jej psal a začne se otevřeně přimlouvat za rozdělení Bosny a Hercegoviny podle národnostního klíče. Článek Mihaila Vojvodiće *Serbia and the First Balkan War: Political and Diplomatic Negotiations*, vydaný původně již v roce 1987 v rámci jednoho z předchozích svazků řady East European Monographs, představuje oproti tomu strážlivý přehled zvoleného tématu, nezátížený emocemi ani násilnou politickou aktualizací. Solidně a čtivě je zpracována také studie Dragoljuba R. Živojinoviće *Woodrow Wilson and Serbia, 1913–1918*. Jak je u jejího autora zvykem, text je podložen podrobným archivním výzkumem v několika zemích. Živojinović v něm plasticky přibližuje postupnou evoluci myšlení významného amerického prezidenta, který původně nebyl příliš obeznámen nejen se srbskou problematikou, ale vlastně ani s širším děním mimo USA, a proto jen pomalu a neochotně přijímal srbský válečný cíl sjednocení s dalšími jihoslovanskými zeměmi.

Autorem závěrečného příspěvku je Dobrica Ćosić, známý spisovatel, jehož jméno je pevně spojeno se vzedmutou vlnou srbského nacionalismu v době předcházející rozpadu Jugoslávie. Jde o anglický překlad jeho přednášky pronesené u příležitosti přijetí do SANU roku 1977 (chybně je zde uvedeno, že v originále vyšla tiskem již roku 1878). Text Ćosićova projevu se vyznačuje těžkopádným stylem plným generalizací a velkých, dutě znějících slov. Spisovatel se v něm zamýšlí,

zda veškeré oběti, které Srbsko podle něj v moderních dějinách přineslo, měly skutečně smysl. Pro studium srbského nacionalismu v pozdní fázi existence socialistické Jugoslávie snad překlad tohoto textu jistý smysl má, v rámci recenzovaného svazku se však přeci jen vyjímá poněkud neorganicky.

Knih *Balkan Cultural Legacies* představuje v podstatě jakousi antologii textů jedné generačně a institucionálně spřízněné skupiny historiků, kteří se zabývali nebo dosud zabývají srbskými dějinami. Jako korektiv politicky zaujatých a nedostatečně podložených prací západní provenience ovšem dost dobře posloužit nemůže. Naopak v ní vedle několika nesporně zajímavých a solidních textů najdeme velkou řadu sporných pasáží, které neobstojí ať už pro svůj přílišný etnocentrismus nebo vzhledem k dnes již zastaralým a překonaným metodologickým přístupům a argumentům. Recenzovaná práce, resp. vybrané příspěvky v ní obsažené, se však určitě může stát užitečnou pomůckou ve výuce, zejména pro ty studenty, kteří dosud neovládají srbochorvatštinu a mohou se tak alespoň jejím prostřednictvím seznámit s texty srbských historiků nejstarší generace, kteří měli zejména v závěru 20. století nezdědka vliv i na širší společenské dění mimo svou vlastní disciplínu.

František Šístek

Lech WAŁĘSA,

Cesta k pravdě. Vlastní životopis,

Praha, Slovart 2011, 520 s., ISBN 978-80-7391-251-2.

Anglický spisovatel William Somerset Maugham kdysi napsal, že všechny memoáry vznikají podle jednoho jediného vzoru: devadesát procent je omlouvání, pět procent pomlouvání a zbylých pět procent přikrašlování. Zdali je Maughamova definice tohoto literárního žánru vztažitelná i na paměti bývalého polského prezidenta Lecha Wałęsy, musí posoudit čtenář sám. Kniha vyšla v roce 2008 (v originále *Droga do prawdy*) ve varšavském nakladatelství Świat Książki jako dílo, jež bylo polskou společností již poměrně dlouho očekáváno a to napříč společenskými vrstvami či politickými názory. V českém prostředí vyšly Wałęsovy memoáry v roce 2011 pod názvem *Cesta k pravdě. Vlastní životopis* v nakladatelství Slovart. U české veřejnosti se však dílo, de facto vcelku logicky, takové rezonance jako v Polsku nedočkalo.

Proč zrovna Wałęsa, respektive proč zrovna dnes. Ohlédneme-li se za minulým rokem zjistíme, že v něm tato osobnost oslavila dvě významná výročí. Dne

29. září 2013 se Lech Wałęsa dožil sedmdesáti let, 5. října pak uběhlo přesně třicet let od chvíle, kdy norský Nobelův výbor rozhodl o udělení Nobelovy ceny za mír tomuto vůdci opoziční Solidarity, aby tak dal východnímu bloku jasně najevo, že demokratický svět stojí plně na straně stávkujících v Polsku. Tedy výročí par excellence zásadní, nejen pro samotného Wałęsu či Poláky.

Jaká je Wałęsova *Cesta k pravdě*? Jako první popisný atribut můžeme použít slovo „kontroverzní“, ostatně termín výstižně charakterizující i autora samotného. Kontroverzní je dílo v tom smyslu, že by zajisté nebylo nesnadné nalézt čtenářská hodnocení pohybujiící se od na jedné straně nadšených ovací až směrem ke druhému pomyslnému mantinelu, tedy radikálnímu zavržení díla jako plytkému a nicneříkajícímu. Oba extrémy nejsou dobré a k pravdě, které se přeci chceme (stejně jako Lech Wałęsa) dobrat, mají dosti daleko. „Každý dostal talent, který by neměl promarnit, v tom smyslu by měl každý člověk vykonat konkrétní úkol. Neexistují malé a velké úkoly. Každý dostává největší podle svých možností. Poslání každého z nás je mírou hodnoty poslání jiného člověka. Já i on si to zodpovíme před Pánem Bohem. Víím, že to, co jsem dělal a dělám, má daleko do dokonalosti. Také víím, že zajisté je mnoho lidí, kteří by se na mém místě zachovali lépe [...]“ (s. 76)

Wałęsa rozvíjí příběh svého života přesně tím způsobem, jaký odpovídá jeho naturelu. Kdo tedy zná jeho povahu, jeho typický projev, názory a do jisté míry také temperament, nemůže být, dle mého názoru, celkovým charakterem *Cesty k pravdě* nijak překvapen. Zaskočeným, případně i zklamaným mohl být jedině ten čtenář, jenž od titulu očekával příliš mnoho, myšleno teď zejména v literární rovině. Wałęsovi je často vytýkán literárně ne příliš zdatný styl, totiž že u něj lze vidět mnohem silnější prosazování obsahu nad formou – to je ale jedna z oněch typických Wałęsových vlastností. Díky jeho silně praktické povaze a vrozenému realistickému náhledu na věci je estetická stránka jeho textů odsunuta na druhou kolej, neplýtvá květnatými obraty a dlouhými souvětími, jeho styl je tradičně jednoduchý a přímý. „Byl blízký hovorovému jazyku průměrného Poláka, který dobře pochopil, o co jde, a současně byl natolik nepřesný, že bylo těžké na Wałęsu útočit za to, co řekl,“ (srov. slova Andrzeje Friszkeho na s. 137). Primárně totiž Wałęsa chce (a vždy chtěl) svému publiku předat v co nejkratším časovém úseku co největší počet skutečných reálií, jichž se za jeho bohatý život nastroádalo nepochybně mnoho. Není spisovatelem a ani se za něj nepovažuje, jeho cílem nebylo napsat literární dílo, ale především svědectví svého životního boje: je tedy celkem zbytečné, abychom ho do této role stavěli my sami a čekali nadmíru vysokou literaturu. Nezapomínejme v této souvislosti ani na Wałęsovo vzdělání a původní povolání: nebývá zvykem, aby se uční

elektrikářských učilišť (kteří zřejmě nebudou ve svém volném čase číst Goethea či Manna) v hodinách seznamovali s kapitolami z literární estetiky. Odchodem ze školy Wałęsowi k četbě také zajisté mnoho času příliš nepřibýlo, spíše naopak. Byl bych však velice nerad, kdyby zde vznikl mylný dojem: v žádném případě není mým cílem zpochybňovat Wałęsův intelekt. To, že není typickým představitelem intelektuální obce, jeho pozici nesnižuje. Ba co více, může to být v tomto ohledu i výhodou: často se v knize přiznává k věcem mnohými osobnostmi podobného formátu nepřiznaným, ale veskrze lidským, jako kupř. jeho časté útky z internátu za děvčaty či kouření s kamarády. Tato prohlášení autora zlidšťují a přitom lze cítit, že tato zemitost, upřímnost a nelíčená přímota není hraná: „[...] řekl jsem jim: do prdele s tím, co tu děláte, musí být dobrá organizace, tak se to dělat nedá.“ (s. 62)

Dalším z typických rysů Wałęsovy povahy, jímž je kniha prostoupena od samého začátku až do konce, je jeho vysoké sebevědomí, vlastnost mnohými nazývaná jako nepokora, arogance. Pravda, prohlášení typu „neměl jsem v úmyslu stát se historickou postavou“ o přílišné pokoře, jakou by měl člověk prezentující se jako křesťan, moc nevypovídají. Často poukazuje na své vůdcovské a organizační schopnosti a zásluhy, rád se vždy stavěl (a stále staví) do role vyvoleného vůdce skoro až mesiášských rysů, kterému se jako prvnímu podařilo začít efektivně bourat komunistický blok. Paradoxní na tom je, že je to vlastně v mnohém pravda, uznávaná velkou částí demokratického světa. Ovšem říkat poznámky tohoto typu o sobě samém naše společnost příliš netoleruje. Projevuje se v tom ale ona již výše zmíněná Wałęsova upřímnost: mnoho státníků a politiků písčících paměti si o své osobě myslí totéž jako Wałęsa, byli bychom idealisty, kdybychom si mysleli opak. Avšak valná většina z nich nemá odvalu k tomu, aby to o sobě řekla/napsala naplno. Na rozdíl od těchto si autor *Cesty k pravdě* na nic nehraje a – vskutku docela objektivně – přiznává své zásluhy, jakkoliv to čtenáři nemusí připadat vhodné.

Lech Wałęsa je rozený „homo politicus“. Nebývá příliš osobní a otevřený, v médiích a prý ani v osobním kontaktu s cizími lidmi. Zřídka kdy lze u něj vidět silná emocionální pohnutí. Tomuto odpovídá i *Cesta k pravdě*. Je škoda, že autor nedává čtenáři větší náhledy nejen do zákulisních politických bojů, ale ani do svých tehdejších niterných pocitů a citů – snad kromě několika málo vyznání lásky k manželce Danutě a ke své mamince hovoří skoro výlučně o své „walce z komunizmem“, na které jako hlavním tématu celé dílo stojí. „Výjimečný stav byla těžká a možná nejtěžší etapa pro mou ženu, i když zpočátku dělala dojem, jako by jí celá hrůza té situace nedocházela. [...] Po třech dnech mé internace za mnou žena přijela do Chylic u Varšavy a tehdy se trochu hroutila. Začala upadat do zoufalství.

Uklidňoval jsem ji, jak jsem jen mohl. Vysvětloval jsem jí, že se nesmíme nechat zlomit a je třeba chovat se důstojně, neboť každým naším postojem můžeme tvořit dějiny [...]“ (s. 161–162). Jakkoliv zde má autor strach o duševní zdraví ženy, na straně druhé ovšem také nepřímou (a pravděpodobně i nechtěně) odkrývá pokrytectví vůdce, tolik dbajícího na svůj obraz před světem, mírnou necitelnost a určitý druh antipatie.

Cesta k pravdě je z velké části obraz Wałęsovy politické kariéry, avšak o letech, která mají na duchovní vývoj člověka nezanedbatelný vliv, tedy o dětství a dospívání, se zmiňuje – v poměru k celkovému rozsahu titulu – dosti skromně. Vzpomínám si v této souvislosti na paměti někdejšího amerického prezidenta Billa Clintona (v češtině *Můj život*, vydalo nakladatelství Ikar v roce 2004). Právě období dětství a puberty zde Clinton líčí poměrně rozsáhle a detailně, ve velmi živých barvách. Očividně si je totiž, na rozdíl od Wałęsy, vědom významu této své životní epochy pro další životní kroky, i když je zde velmi pravděpodobně ovlivněn známou studií s názvem *The Presidential Character* od Jamese D. Barbera,¹ v níž se tento významný americký politolog zmiňuje právě o důležitosti dětství a dospívání v politických autobiografiích. Příklad Clintonova *Mého života* je však v této práci uveden poprvé a naposledy, neboť v komparaci s Billem Clintonem pro mě osobně Wałęsova autobiografie selhává ve většině aspektů, na něž si právě vzpomenu, ať už se jedná o onu větší otevřenost a lidskost autora, hlubší úvahové pasáže, upřímnost či prostě o větší čtivost. Nemá tedy hlubší smysl tato dvě díla dále porovnávat.

Po skutečně neobvykle krátké kapitole s názvem „Začátek cesty: dětství a mládí“ následují kapitoly obvyklých, ne příliš zajímavých názvů, jež mnohdy nemají daleko ke sklouzávání do kliše. Za zásadní zlom svého života považuje autor rok 1970, kdy se zvýšily ceny potravin a začala první velká vlna dělnických stávek, do jejichž čela se tehdy mladý Wałęsa dostává. Od kapitoly „Vše začalo v srpnu 1980“ se čtenář již podrobněji začne dozvídat o příčinách začátku definitivního konce komunismu ve východním bloku – od vzniku Solidarity a dalších peripetiích této, pro pád komunismu zásadní organizace, přes tzv. bydhošťskou krizi, vyhlášení výjimečného stavu či smrt oblíbeného kněze Jerzyho Popieluszka až k prvním svobodným volbám roku 1989. Právě osmdesátým letům je zde věnována pozornost největší, autor si uvědomuje důležitost, jakou právě toto období mělo, pro Polsko, svět a také pro něho samotného. Zde lze ocenit jeho smysl pro vykreslení dramatickosti již tak vyhrocené a nelehké situace, do zbytečného patosu ale nesklouzne. Přes

1 James David BARBER, *The Presidential Character: Predicting Performance in the White House*, Prentice Hall 1992.

nelehká léta devadesátá, kdy se začínají projevovat do té doby skryté problémy uvnitř Solidarity (např. rozpor s Andrzejem Gwiazdou a Annou Walentynowiczovou) a i v českém prostředí dobře známé problémy s transformací ekonomiky a politického systému se pak dostává až do první dekády dvacátého prvního století, kniha je zakončena rokem 2007.

Kdo od titulu očekával fantastická odhalení zákulisních politických bojů, byl zklamán možná ještě méně než ten, kdo čekal konkrétnější vyjádření L. Wałęsy k jeho údajné spolupráci s tajnou komunistickou službou (polsky Służba Bezpieczeństwa), o níž se živě hovoří již mnoho let. K této otázce se sice vyjadřuje na mnoha místech titulu, dokonce dává čtenáři nahlédnout do archivů tajné služby tím, že uvádí opis některých záznamů. Přesto z knihy zcela jasně nevyplývá, i přes usilovné autorovo přesvědčování, byl-li do tajných služeb zapleten či nikoliv – v jedné chvíli kupř. razantně popírá, že se s nimi měl jakkoliv zaplést, jinde naznačuje, že přeci jen nějaké papíry podepsal [...] Mohu-li zde být na chvíli osobní, nemyslím si, že agentem byl, s jeho lehce nesrozumitelným vysvětlováním tedy větší problém nemám, ovšem ti, pro něž je tato otázka nevyřešená, se ani zde příliš osvětlujícího závěru této kauzy nedočkají. Škoda.²

Co se týče samotné kompozice a formy zpracování, kniha je, jak jsem již zmínil, rozdělena do jednotlivých kapitol. Text je místy doplňován informacemi, jež lze nalézt po okrajích stránek, které mají čistě historický ráz a případnou vysvětlovací funkci pro toho čtenáře, jenž není s polskými reáliemi tolik obeznámen. Zajímavým a netradičním prvkem celého titulu jsou doplňující komentáře osobností sehrávajících ve Wałęsově životě nějakou roli. Tyto vzpomínky, kupř. Bronisława Geremka, kardinála Stanisława Dziwisze, Wałęsovy ženy Danuty, Tadeusze Mazowieckého, ale i Michaila Sergejeviče Gorbačova, Václava Havla, Šimona Perese a mnoha dalších, jsou přímou součástí textu a od autorových slov se odlišují pouze modrým zbarvením. Obvykle jsou to – logicky – texty, ve kterých je Wałęsův obraz prezentován spíše pozitivně, než negativně, z nichž valná část těchto z většiny příznivých hodnocení začíná slovy: „Poprvé jsem se setkal s Lechem Wałęsou [...]“, a to v mnoha různých variacích. Že politik psaním memoárů odhaluje nejen neznámé události svého života, ale především svůj vlastní pomník a staví se na piedestal úměrný tomu, jak vysoké má sebevědomí, je známá věc a u Wałęsy tomu není jinak. Přesto je tu ale určitá míra objektivity přítomna. Lze zde totiž najít i poměrně kritické náhledy na jeho politickou činnost: „Ale měl také nedostatky – dost podráždě-

2 Více srov. Sławomir CENCKIEWICZ – Piotr GONTARCZYK, *SB a Lech Wałęsa. Przyczynek do biografii*, Warszawa 2008

nou řeč „Solidarita – to jsem já“ (i když v nevelké míře to byla pravda, ale dráždilo to), nejednou neomalený vztah ke spolupracovníkům a samostatným aktivistům, neúměrně ambiciózní reakce, které přilévaly oleje do ohně doutnajících již osobních konfliktů,“ (srov. opět Andrzej Friszke na s. 137). Uvede-li Lech Wałęsa o sobě taková slova, svědčí to o tom, že mu, přes to všechno jaký je, opravdu jde o co nejobjektivnější náhled na věci. Tyto vsuvky částečně rozbíjejí představy o jeho přebujelém egu a sebestředném politikovi netrpícím jakýmkoliv názor z druhé strany.

Cesta k pravdě je tedy, jak vidíme, obraz osobnosti Lecha Wałęsy se vším všudy, jak v tom pozitivním, tak ve vlastnostech spíše negativních. Ať už se názory na jeho osobu různí sebevíc, bezesporu je to jedna ze zásadních postav našeho středoevropského regionu i celého demokratického světa. Už z tohoto důvodu stojí za to do jeho autobiografie alespoň nahlédnout a sám se přesvědčit, zda nás zavedl k oné vytoužené pravdě či nikoliv.

Matěj Matela

Marcin ZAREMBA,

Wielka trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys,

Kraków, Wydawnictwo Znak – Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk 2012, 694 s., ISBN 978-83-240-2246-5 (Wydawnictwo Znak), 978-83-60680-83-7 (Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk).

Na první pohled by se mohlo zdát, že se čtenáři do rukou dostává další syntéza polských dějin zaměřená na první léta po druhé světové válce. Avšak už název, který v překladu zní Velká nejistota (slovo „trwoga“ lze ovšem přeložit i jako „strach“ či „obava“) nasvědčuje, že tentokrát má co do činění s jiným způsobem uchopení tohoto velmi zajímavého období moderních polských dějin. Skutečnost, že autor je vzděláním historik a zároveň sociolog, toto tušení umocňuje, aby po četbě prvních stránek knihy přerostlo v jistotu. Je přitom třeba říci, že polská společnost v této době představuje skutečně zajímavý předmět studia pro historika a sociologa a spojení metod obou disciplín může přinést řadu zajímavých poznatků.

Na některé aspekty vývoje polské společnosti během první let po druhé světové válce již upozornil ve své průkopnické knize Łukasz Kamiński,¹ ovšem Zarem-

1 Łukasz KAMIŃSKI, *Polacy wobec nowej rzeczywistości 1944–1948. Formy pozainstytucjonalnego, żywiołowego oporu społecznego*, Toruń 2000.

ba podnikl mnohem hlubší archivní výzkum a prostudoval množství dobového tisku. Zdrojem informací se mu stala zejména policejní hlášení o náladách obyvatelstva, byť – jak autor dodává – jejich informační hodnota je kolísavá. Historikům paradoxně pomohla dobová cenzura. Díky „těžké práci“ cenzorů (s. 22), kteří získané poznatky shrnovali do hlášení zasílaných na vyšší místa, má historik k dispozici zajímavý pramen, který nás informuje o obsahu soukromých dopisů, jež se pochopitelně do dnešní doby většinou nezachovaly. Nejen z těchto zpráv se vynořuje poněkud odlišný obraz poválečného Polska a jeho společnosti. Obraz, který se neomezuje jen na boj mezi demokratickým křídlem vnitropolitické scény (reprezentovaným bývalým exilovým premiérem Stanisławem Mikołajczykem) a polskými komunisty podporovaných Sověty. Průměrný polský občan ve skutečnosti neměl příliš času zabývat se politikou. Jeho starosti byly zcela jiného charakteru a jeho každodenní život provázely strach, nejistota a obavy z budoucnosti.

Od roku 1944 drželi v rukou moc v Polsku de facto komunisté a jejich příslušníci. Neváhali se tvrdě vypořádat (s pomocí NKVD) se zbytky odbojových sílí věrných legální polské exilové vládě. Poláci měli přitom z minulosti (polsko-bolševická válka) již zkušenosti s komunistickým režimem. Nikdo si nedělal iluze o tom, kdo ve skutečnosti povraždil polské důstojníky v Katyni. Poláci deportovaní do lágrů na Sibiři se vraceli domů a nemuseli se ani slovem zmínit, jak se jim v „zemi, kde zítra již znamená včera“ vedlo. Jejich fyzický vzhled hovořil sám za sebe. Prakticky neomezená moc, zvůle a šikany bezpečnostních složek („vyztužených“ sovětskými poradci a důstojníky) vůči politickým oponentům (ale i běžným občanům) zvyšovaly strach z nového systému. Odtud už byl jen krůček, aby se jako džin z lahve znovu objevila chiméra židokomuny. Židovská komunita přitom v důsledku války prakticky přestala existovat. Jen hrstka Židů přežila řádění nacistů, další se konce války dočkali jen díky tomu, že se ocitli na sovětském území. Když se vraceli zpět domů, nezdídka je čekalo nepřívětivé přijetí. Mezi Poláky nejenže panovaly obavy, že by si mohli nárokovat majetek, o který za války přišli a jenž se mezitím mnohdy ocitl v polských rukou, ale především se rozvinuly fámy, že díky Židům se k moci dostali komunisté, z nichž většina je rovněž Židy nebo židovského původu. Zaremba dochází k závěru, že „geneze [tohoto] stereotypu bezpochyby vyplývala z v polské společnosti rozšířeného antisemitismu, který ve své fanatické variantě hlásal, že veškeré zlo na světě, a tedy i komunismus, pochází od Židů“ (s. 80). Zároveň přitom dodává, že „vznik [stereotypu] židokomuny je možné interpretovat jako hystericko-strachovou [histeryczną-lękową] reakci vyvolanou prodlouženým stavem ohrožení“ (tj. stav, kdy strach z nacismu vystřídal strach z komunismu). Ovšem spolu

s dalšími stereotypy vnímání Židů vznikala v polské společnosti nebezpečná kombinace, která dokázala vyústit v tragické následky. K jednomu z nich patřil pogrom v Kielcích 4. července 1946.

Ve stejný den, jen o několik set kilometrů na sever, se odehrálo jiné drama. V popravě dozorců a dozorkyň koncentračního tábora Stutthof se odrážel jiný soubor následků válečného konfliktu. Kdyby na fotografiích nebyly vidět šibenice s oběšenci, mohl by si člověk myslet, že si prohlíží obrázky z nějaké lidové veselice či pikniku. A skutečně, takto byla tehdy poprava nedaleko Gdaňska, bezpochyby právem odsouzených zločinců, vnímána. Příčinou tohoto z dnešního pohledu patologického jevu stála otupělost vůči smrti a lidskému utrpení. Zaremba v této souvislosti cituje polského literárního historika Kazimierze Wyku: „Novodobá válka je totální netoliko ve smyslu zbraní a ničení, nýbrž totální ve smyslu sociologickém“ (s. 138). Válka způsobila u většiny polské společnosti vedle otupělosti ke smrti, morální úpadek a ztrátu hodnot, což ovšem nebyl pouze případ Polska. Lynčování či zabíjení Němců nebo veřejné popravy se konaly i v jiných zemích tehdejší Evropy, české nevyjímaje (připomeňme třeba masakr v Postoloprtech či oběšení bývalého pražského primátora Josefa Pfitznera). Morální rozvrat vedl i k dalším negativním projevům chování.

Velmi se rozšířil banditismus. Vedle oddílů bývalého prolonďánského odboje, jehož příslušníci se rozhodli bojovat proti novému nepříteli – komunistickému režimu – se zbraní v ruce, se po zemi potulovalo i množství skupin, které (leckdy předstíraje boj proti komunistům) jednoduše loupily a vraždily. Bezpečnostním složkám se přitom dlouho nedařilo s tímto jevem úspěšně bojovat. Nebylo divu, když samy byly prolezlé podezřelými živly (kvůli nedostatku vhodných kádrů se možnosti kariéry v bezpečnostních složkách a také ve státní správě otevíraly i lidem nemajícím k tomu ani základní předpoklady), které „kouzla uniformy“ zneužívaly k obohacování se, šikanám či projevům zvůle.

K dalším negativním jevům, které byly tehdy v Polsku rozšířeny, patřilo rabování. Opuštěná obydlí zejména na bývalých německých územích se stávala předmětem nájezdů jednotlivců i organizovaných skupin, které odvážely vše cenné nebo cokoli, se se dalo nějak prodat či jinak zpeněžit. Opět dodejme, že se nejednalo pouze o polský fenomén. S podobným chováním se můžeme setkat i v Sudetech v poválečném Československu.

Jinou oblastí, které se Zaremba ve své knize věnuje, jsou migrace obyvatelstva. Polsko bylo v pohybu. Jeho území se o třetinu přesunulo na západ, kde náhradou za západní Ukrajinu, Bělorusko a část Litvy, jež zůstaly součástí Sovětského

svazu, získalo německé Slezsko, kus Pomořanska, na severu také část Východního Pruska. Varšava uzavřela s Moskvou dohodu o výměně obyvatelstva. Poláci z Ukrajiny, Běloruska a Litvy odjížděli v transportech na západ, kde měli osídlit oblasti po odsunutých Němcích. Dlouhé putování do nových domovů v dobytých vagónech napříč rozbitou zemí nebylo jediným utrpením těchto přesídlenců. Jejich nervy napínaly zprávy o dění na mezinárodním poli, z nichž se snažili vydedukovat odpověď na otázku: Nebudeme znovu vysídleni, pokud západní mocnosti neuznají hranici na Odře a Lužické Nise? Stesk po původním domově a nejistota v tom novém drásaly nervy většiny polských přesídlenců. Kromě nich Polsko křižovalo množství repatriačních transportů. Domů se vraceli statisíce Poláků zavlčených do koncentračních táborů nebo na nucené práce v Německu a demobilizovaní vojáci polské armády na Západě, někdy přitom s obavou před životem v komunistickém Polsku. A v tomto mumraji se pohybovalo množství různých překupníků, kšeftařů, ale také lidí, kteří zjistili, že v Polsku žít nedokáží nebo nechtějí, a tak se snažili dostat (nejčastěji ilegálně) z Polska na Západ.

Nedostatek bytů ve zničených městech nutil mnoho Poláků žít v chatrčích či nuzných příbytcích, nebo se potulovat bez přístřeší po celém Polsku. Špatná výživa z doby války ale i po ní způsobovala oslabení organismu a sníženou imunitu proti nemocem (často způsobeným špatnými hygienickými podmínkami), které si pak vybíraly daň na životech, zejména mezi dětmi. Po válce se v Polsku říkalo, že „děti umírají jak mouchy“ (s. 511). Vyrovnat se s mučivými pocity nejistoty, strachu a obav nebylo snadné a každý měl na to svůj recept. Někteří se ještě více přimkli ke křesťanské víře, zvláště když katolická církev představovala instituci stojící (byť zatím spíš skrytě) v opozici vůči režimu (ten ji ovšem zpočátku potřeboval, vědom si jejího vlivu na společnost, a tak komunisté se v té době účastnili i některých náboženských slavností). Ovšem zdaleka nejrozšířenějším způsobem se stalo požívání alkoholu. Nelegální palírny představovaly rozšířený jev v poválečném Polsku. Alkohol přitom pomáhal nejen zapomenout, uklidnit svědomí či získat odvalu, nýbrž byl rovněž důležitým platebním prostředkem. Není třeba dodávat, že alkoholismus měl devastující vliv na zdraví (nechyběly ani případy otravy) a chování obyvatel. Vše přitom Zaremba bohatě dokumentuje (někdy možná až příliš) příklady z archivních pramenů, při jejichž interpretaci využívá poznatků sociologie a také psychologie (zvláště při analýze příčin strachu a obav).

V Zarembově podání máme před sebou zcela odlišné Polsko. Není to Polsko, ve kterém se vede tvrdý zápas mezi komunisty a demokraty, kde část statečných

příslušníků podzemní Domácí armády (Armia Krajowa) se nesmíří se sovětskou okupací a rozhodne se proti ní bojovat. Zarembovo poválečné Polsko je (smím-li si vypůjčit název populárního českého televizního seriálu) spíše zdvočelou zemí s vykojeňovanou a traumatizovanou společností, která se jen obtížně vyrovnává s následky válečné a morální devastace a jen s problémy se adaptuje na mírový život. Takový obraz nebude pro polského národovecky smýšlejícího čtenáře snadno akceptovatelný. Avšak pro každého, komu jde o objektivní poznání všech procesů, jež utvářely poválečné Polsko, se Zarembova kniha stane poučným a inspirativním čtením. A měla by jím být i pro české historiky. Podobnou práci o třetí republice u nás totiž stále postrádáme.

Jiří Friedl

Pavol MATULA,

Rozdelené Kysuce. Zabratie severných Kysúc Poľskom v rokoch 1938–1939. Spolok Slovákov v Poľsku,

Krakov, Spolok Slovákov v Poľsku 2012, 112 s., ISBN 978-83-7490-534-3.

Po podpise Mníchovskej dohody došlo – v priamom či nepriamom dôsledku – k zmenám hraníc ČSR na veľkej časti ich dovtedajšieho priebehu. Územné požiadavky vzniklo, okrem Nemecka a Maďarska, aj Poľsko. Popri hospodársky významnom Těšínsku (Zaolziu), ktorého sa týkali nóty z 21. a 30. septembra 1938, prebudil ofenzívny kurz poľskej diplomacie aj volania po zmene slovensko-poľskej hraničnej čiary na Kysuciach, Orave a Spiši. Tzv. II. republike chýbali možnosti brániť územnú integritu štátu, takže napokon došlo k územným ústupkom v prospech Poľska vo všetkých troch pohraničných krajoch.¹

V útlej publikácii sa bratislavský historik Pavol Matula zaoberá rozdelením Kysúc v predvečer druhej svetovej vojny. S odstupom niekoľkých rokov sa nám do rúk dostáva už druhé monografické spracovanie napätých vzťahov v slovensko-

1 Prehľadne: Ladislav DEÁK, *Poľské územné nároky voči Slovensku v roku 1938*, Historický časopis 39, 1991, č. 1, s. 12–27. Pripomeňme, že hraničné otázky nepredstavovali rozhodujúci moment poľského záujmu o Slovensko, a tak sa z taktických príčin realizoval iba tzv. minimálny program (ako si to uvedomovali aj niektorí informovaní protagonisti na slovenskej strane); Pavol ČARNOGURSKÝ, *6. október 1938*, Bratislava 1993, s. 315. V širšom kontexte zostáva neprekonanou práca: Ewa ORLOF, *Dyplomacja polska wobec sprawy słowackiej w latach 1937–1939*, Kraków 1980, ktorú však autor prekvapivo nerecipuje.

poľskom pohraničí v medzivojnovom období.² Práca je rozdelená do štrnástich(!) kapitol. V štruktúre sa odráža chronologické i problémové hľadisko, a možno povedať, že výsledkom je prehľadnosť recenzovaného diela. Úzke geografické a časové vymedzenie predmetu (premeny na území o rozlohe 44 km² v priebehu približne jedného roka) umožnilo autorovi spracovať podľa všetkého veľkú väčšinu dostupných prameňov. Oproti „spišskej“ monografii sa k slovu dostali aj poľské archívy. Z heuristickej perspektívy spomeňme bohaté využitie dobovej slovenskej tlače, miestnych kroník, a záznamy z rozhovorov s pamätníkmi.

Po krátkom úvode v podobe poznámok o etnickej skladbe Kysúc (vo svetle uhorských štatistík – podľa deklarovaného materinského jazyka – takmer výlučne slovenské obyvateľstvo) a o snahách Rzeczpospolitej získať toto územie, prechádza Matula k delimitácii z jesene 1938, ktorá sa nezaobišla bez incidentov (historik má k dispozícii pramene tak slovenskej, ako aj poľskej proveniencie).

Jadro práce je venované novým pomerom, pod ktoré sa podpísalo rozdelenie obcí Skalité, Čierne a Svrčinovec. Kladne hodnotíme kapitolu o unifikácii právnych predpisov – tento aspekt býva v bádani o regionálnych územných sporoch marginalizovaný (napriek tomu je na zváženie, ako detailne sa ním zaoberať, či uvádzať údaje o sanitárnych predpisoch apod.). V centre záujmu je každodennosť rozdelených obcí, t.j. vznik pohraničného režimu, jeho logistické, hospodárske aj psychologické dopady v kontexte zhoršujúcich sa slovensko-poľských vzťahov. Eskalácia medzinárodnopolitického napätia počas roka 1939 mala za následok pomerne vysokú spravodajskú a propagandistickú aktivitu v mikroregióne. Svoje miesto v monografii má aj školstvo. Zaujme postreh, že „[a]rgumenty vychádzajúce z teórie poľského etnického pôvodu tamojšieho obyvateľstva zostávali v pozadí, preto sa slovenská strana spočiatku domnievala, že slovenčinu v školách i kostoloch bude možné udržať“ (s. 48). Tento predpoklad sa ukázal ako mylný, no poľské školy mali na odstúpenom území neľahký štart, úrady sa usilovali získať si žiakov zo skromných pomerov potravinami. Najviac priestoru dostali v práci veci cirkevné. Religiozita miestneho obyvateľstva ponúkala možnosť vytvoriť väzbu s poľským štátom. O zložitú situáciu (chýbal kostol či fara) sa živo zaujímal katovický biskup Stanisław Adamski, kysucké obce aj osobne navštívil.

Záver práce sa nesie v duchu blížiacej sa druhej svetovej vojny. Matula presvedčivo vykresľuje, ako hraničné zmeny z jesene 1938 pomohli bratislavskej propagande vyvolať protipoľské nálady. Vojenským aspektom zaujatia poľskej časti

2 Milica MAJERÍKOVÁ, *Vojna o Spiš. Spiš v politike Poľska v medzivojnovom období v kontexte česko-slovensko-poľských vzťahov*, Krakov 2007; srov. recenziu in: *Slovanský prehľad* 95, 2009, č. 2, s. 237–240.

Kysúc Slovenskou armádou v septembri 1939 sa historik nevenuje, sústredí sa na atmosféru v dotknutých obciach, ktorých obyvateľstvo scelenie regiónu vítalo.

Prácu doplnia ilustračný materiál obsahujúci faksimile niekoľkých dokumentov. Nájdeme v nej aj momenty na zamyslenie. V úvode prekvapí dištanc, s akým autor delimituje otázku etnicity „lingvisto[m], etnológo[m] a sociológo[m]“ (s. 1–2); najnovšej historiografii multietnických, pohraničných či cezhraničných regiónov pritom dominuje interdisciplinárny prístup (uvedme aspoň Rogersa Brubakera a Katherine Verdery) – rôzne aspekty národnej identity podliehajú premenám v čase. Z pochopiteľných príčin Matulu zaujali incidenty počas delimitácie, má však význam reprodukovat' relácie účastníkov v uvedenom rozsahu (porov. s. 12–15). Nepostrehli sme zásadné faktografické pochybenia, avšak: 3. februára 1919 nepadlo rozhodnutie o tom, že priebeh československo-poľských hraníc určí Najvyššia mierová rada parížskej mierovej konferencie (s. 5), došlo k podpisu protokolu, ktorý predpokladal rozdelenie Těšínska a až do konečného rozhraničenia ho odovzdával do jurisdikcie konferencie (tj. veľmocí, zasadajúcich v Najvyššej rade);³ na s. 54–55 sa prekvapivo stretávame so slovakizovaným názvom těšínskej obce Horní Lomná („Horná Lomná“).

Recenzovaná monografia ponúka ucelený prehľad skúmanej problematiky a možno ju hodnotiť kladne. Prirodzene, stále je priestor na prehĺbenie poznania epizódy „poľských Kysúc“ napr. z perspektívy orgánov poľskej ústrednej štátnej správy (fondy varšavského Archiwum Akt Nowych historik využil iba okrajovo), príp. armády. Ďalej by sa žiadalo zmapovať miesto Kysúc pri kreovaní československo-poľských hraníc v rokoch 1918–1920.

Pavol Jakubec

Oleg CHLEVNJUK,

Chozjain. Stalin i utveržděnie stalinskoj diktatury,

Moskva, Rosspen 2010, 479 s. ISBN 978–5–8243–1314–7.

Pokud si máme zachovať víru v pokrok a vývoj bádání pak nepochybně nikoliv. Nicméně přesto má publikace ruského autora Olega Chlevnjuka solidní naději, že se stane na delší dobu jednou z profilujících prací z problematiky výzkumu stalinismu,

3 Srov. *Protokol o dočasném řešení situace na Těšínsku, uzavřený mezi představiteli spojeneckých mocností a zástupci Československa a Polska*, 3. 2. 1919, Jindřich Dejmek – František Kolář et al. (eds.), *Československo na pařížské mírové konferenci 1918–1920*, sv. I (=Dokumenty československé zahraniční politiky, řada A: 1918–1938, sv. 2/1), dok. 98, Praha 2001, s. 195–199.

resp. Stalinovy osobnosti a systému, který vytvořil. Práci *Chozjain. Stalin i utverždě-
nija stalinskoj diktatury* totiž napsal jeden z nejlepších světových znalců Stalina a jeho
epochy Oleg Chlevnjuk, který vstoupil do povědomí odborné veřejnosti především
dvěma průkopnickými knihami o politbyru bolševické strany z první poloviny
90. let minulého století.¹

Jako hlavní specialista Státního archivu Ruské federace v následujících le-
tech pracoval v různých pozicích na více než desítku edic.² Pokud tomu tak již ne-
bylo dříve, právě práce na těchto edicích mu dala další skvělou příležitost k velmi
širokému okruhu archivního výzkumu a zpracování dokumentů, čímž získal, resp.
si dále posílil mimořádnou komparativní výhodu nad ostatními badateli na daném
poli, totiž nedostižnou znalost archivních materiálů, která mu v kombinaci s litera-
turou umožnila zpracovat i předkládanou knihu *Chozjain*.

Autor začal analyzovat až konec 20. let a bohužel tak pominul celou před-
cházející dekádu, i když její zkoumání by znamenalo, že by překročil rámec svého
výzkumu. Konec 20. let je důležitý v tom smyslu, že se zde plně zformovala stalins-
ká frakce v bolševické straně. Politbyro stále ještě rozhodovalo jako kolektivní, byť
oligarchický orgán. Autor upozorňuje, že když se ve VKS(b) v této době rozhořel
boj proti tzv. pravé úchylce, obě strany sice postupovaly velmi opatrně, aby si nevy-
sloužily obvinění z rozkolu strany, avšak byla to stalinská frakce, která rozpoutala
boj za vytěsnění oponentů z politbyra.³ Stalin přitom postupoval stejnými frakční-
mi prostředky, z jakých obviňoval své oponenty. Proti jeho praktikám se veřejně
postavil kandidát na členství v politbyru Sergej I. Syrcov, který kritizoval (1930)
represe vůči rolníkům, požadoval pomalejší tempo kolektivizace i industrializace.
Syrcov, jako prakticky poslední oponent stalinských praktik a obhájce „kolektivní-

1 Oleg CHLEVNJUK, *Stalin i Ordžonikidze. Konflikty v politbjuro v 30-je gody*, Moskva 1993; TYŽ, *Stalinskoje politbjuro. Mechanizmy političeskoj vlasti v 1930-je gody*, Moskva 1996.

2 Uvedme jen: *Bolševistskoje rukovodstvo. Perepiska, 1912–1927gg.*, Moskva 1996; *Sovetskojeruko-
vodstvo. Perepiska. 1928–1941gg.*, Moskva 1999; *Politbjuro CK VKP(b) i Sovetministrov SSSR.
1945–1953gg.*, Moskva 2004; *Regionalnaja politika N. S. Chruščeva. CK KPSS i mestnyje partij-
nyje komitety 1953–1964gg.*, Moskva 2009. Jako redaktor se podílel na zpracování edice *Pisma I.
V. Stalina V. M. Molotovu. 1925–1936*, Moskva 1996; pětidílné řady *Kak lomali NEP. Stenogra-
my plenumov CK VKP(b), 1928–1929gg., Tom I–V*, Moskva 2000; *Stalin i Kaganovič. Perepiska
1931–1936*, Moskva 2001; *Istorija stalinskogo Gulaga. Sobranije dokumentov v 7 tomach*, Moskva
2004; *Stenogramy zasedanij Politbjuro CK RPK(b)-VKP(b) 1923–1938, Tom I–III*, Moskva
2007.

3 Závěrečná fáze boje v bolševické straně nebyla jen konfliktem o její ovládnutí, ale také o další
ekonomický vývoj země, kdy Bucharinova skupina prosazovala relativně evoluční způsob v rámci
politiky NEPu, ale Stalinova se uchýlila k maximálně urychlené modernizaci země v podobě ná-
silné kolektivizace a industrializace.

ho vedení“ bolševické strany, evidentně počítal s podporou „tiché“ většiny v ústředním výboru, těch členů, kterým byla proti mysli stalinská politika. Mýlil se však. Jeho kritiku stalinské politiky projednávalo nikoliv plénium ústředního výboru, nýbrž politbyro, kterého ho za „frakční činnost“ zbavilo všech stranických funkcí.⁴ Chlevnjuk v této souvislosti zdůraznil, že způsob řešení Syrcovovy kritiky znamenal pro bolševickou stranu jasný signál, že jiné názory než hlásala oficiální stranická linie, politika strany, jsou nepřípustné a jejich nositelé budou postiženi, byť zatím „jen“ po stranické linii, ale i to postačovalo.⁵

Důležité je, že autor zasadil změny politického systému do širších souvislostí. Konstatoval mj. krizi prvního období stalinské revoluce, která se projevila jak zničením zemědělství, tak rozbitím stávajícího průmyslu a jeho dosavadních vazeb a rychlým prorůstáním stranických a státních funkcí, resp. přecházením hospodářských a dalších funkcí ve stále větším měřítku na stranické orgány všech stupňů. Trend se projevoval zvláště ve vrcholných orgánech. Členy rady práce a obrany, která měla rozhodovací a koordinační pravomoci v hospodářských a obranných záležitostech, se stali prakticky všichni členové politického byra ÚV VKS(b). Vznikla také společná valutová komise Rady lidových komisařů a politického byra, která rozhodovala o přidělování financí ve zlatých rublech či dolarech na nejdůležitější dovozy z ciziny. Oleg Chlevnjuk v této souvislosti analyzoval vliv a skutečné pravomoci jednotlivých funkcionářů. Zdůraznil, že spory v politbyru neměly zásadní charakter a rozhodně se netýkaly podstaty stranické linie, tak jak byla vytvořena na přelomu 20. a 30. let. Dokládá, že spory měly jen omezený rozměr, neboť každý ze členů politbyra, či nejvyšších stranických a vládních činitelů chránil a prosazoval zájmy především jen té instituce, v jejímž čele stál, ale tím fakticky i své vlastní pozice. Valerian Kujbyšev např. prosazoval zájmy státní plánovací komise, které předsedal, Sergej M. Kirov Leningradu a leningradské oblasti, neboť stál v čele jeho stranické organizace, Sergo Ordžonikidze lidového komisariátu těžkého průmyslu, který vedl, apod. Tím se však náplň sporů vyčerpávala.⁶

Stalinovi taková situace umožňovala, aby vystupoval v úloze arbitra, který řeší a rozhoduje o sporech. Navíc mu uvedená role poskytovala možnost ztotožňovat se s úspěchy, ale nikoliv s neúspěchy a kritizovat tu či onu instituci za neplnění plánu, rozehrávat boj proti byrokratizmu, či si zvolit jinou záminku.⁷

4 K problematice srov. O. CHLEVNJUK, *Chozjain*, s. 52–72.

5 Tamtéž, s. 72.

6 Tamtéž, s. 101–112, 153–176.

7 Tamtéž, s. 75–76, 126–128.

Vzhledem k chaosu a rozvratu ekonomiky, který způsobilo radikální zahájení první pětiletky, jehož důsledky se vzápětí projevily v hladomoru let 1932–1933, byl Stalin nucen zmírnit ostrou politiku jak v průmyslu, tak v zemědělství. Chlevnjuk ale dokládá, že tyto malé změny nebyly výsledkem jeho sporů s Ordžonikidzem. Ve skutečnosti si je vynutila prudce narůstající inflace a kritický nedostatek všech zdrojů a umožnilo je zmírnění napětí na Dálném východě, kde Japonsko přešlo již v roce 1931 k expanzi. Ústupky v industrializaci byly však jen mírné a stejně mírně a opožděně přišly ve vztahu k zemědělství. Nicméně jejich význam se projevil až později. Autor v souvislosti s rozvratem ekonomiky a života lidí zdůrazňuje, že počátkem roku 1932 byla stalinská diktatura oslabená. Věnoval proto poměrně značnou pozornost problematice hladomoru let 1932 a 1933.⁸

Je zajímavé, že se Chlevnjuk v souvislosti s kolektivizací nijak podrobněji nezabýval problémem vzniku systému táborů Gulag a deportacemi kulaků a těch, kteří byli označeni za kulaky, mimo místo jejich trvalého pobytu, v lepším případě do okrajových částí krajů. Pochopitelně zaznamenal nárůst přímých represálií a násilí, ale to už je problematika příliš vzdálená od jeho hlavního tématu. Upozornil však, na rozklad trestných orgánů, který si také, podle jeho názoru, spolu s hospodářskými problémy vynutil zmírnění tempa industrializace a pak stabilizaci v letech 1933 až 1934. V této souvislosti odmítl teorii, která vznikla ještě ve 30. letech, totiž, že v čele stoupenců zmírnění temp růstu stál Kirov. Ukázal naopak, že to byl spíše Ordžonikidze, který hájil zájmy „vlastního“ komisariátu a který se stavěl proti vysokým tempům růstu.⁹ V každém případě, jak zdůrazňuje Chlevnjuk, v politbyru neexistovaly žádné skupiny či dokonce frakce, i když se názory na řešení konkrétních problémů pochopitelně lišily, avšak poslední slovo měl vždy Stalin.

Hospodářské problémy, přehřátí ekonomiky, ale také stálé problémy se zásobováním potravinami přiměly Stalina ke zmírnění tvrdosti maximalisticky urychlené modernizace a likvidaci řady opatření, která bránila rozvoji i minima osobní zainteresovanosti rolníků především. Režim proto umožnil vznik tzv. kolchozních trhů a rolníkům mít záhumenky, které představovaly poměrně značnou část zemědělské výroby. Tato opatření však přišla příliš pozdě, než aby odvrátila hladomor. Tomu však autor nevěnoval příliš pozornosti. Soustředil se na vývoj represí režimu. Konstatoval, že po jistém uvolnění v letech 1932–1933 následovalo po zavraždění S. M. Kirova v prosinci 1934 období směřující k tzv. velkému teroru let 1937–1938. V této souvislosti zdůraznil, že Stalin sice stále více využíval členů politbyra, ale sou-

8 Tamtéž, s. 128–153.

9 Tamtéž, s. 154, 153–176.

časně omezoval i jejich samostatnost, byť stále (jak ukazoval případ A. S. Jenukidze-ho) musel manévrovat, pokud je chtěla sesadit.¹⁰

Začlenění Nikolaje N. Ježova mezi členy politbyra považuje Chlevnjuk oprávněně za okamžik gradujících změn. Ježov dostával od Stalina speciální úkoly, proto jeho roli shledává pouze výkonnou. Tuto skutečnost prokázal již proces se Zinověvem a Kameněvem v roce 1936, po kterém následoval tlak na Ordžonikidze-ho. Ten raději spáchal sebevraždu. Ostatní členové politbyra však podporovali (a fakticky museli podporovat) proces stupňování represí.¹¹

Tzv. velký teror let 1937–1938 začal podle názoru Chlevnjuka v okamžiku, kdy dopadl na široké vrstvy obyvatelstva, tj. od srpna 1937 do listopadu 1938. Chlevnjuk upozornil, že zatímco hladomor z počátku 30. let režim pečlivě skrýval, pak teror nikoliv a spíše mu dělal „reklamu“. Pokud se týká motivů teroru, autor se kloní ke klasickému motivu v podobě Stalinova boje s pátou kolonou. V této souvislosti upozorňuje na zanedbávané zkušenosti ze španělské občanské války, které podle něho Stalinovi ukázaly nebezpečí páté kolony, ale také jeho stálé obavy z vojenského převratu v samotném Sovětském svazu. Chlevnjuk v této souvislosti ukazuje specifickou roli Ježova, se kterým Stalin teror rozvíjel. Ježov byl ovšem zcela nesamostatný. Podle autora si ho Stalin vybral proto, aby mj. měl po zastavení velkého teroru na koho svalit za něj vinu.¹²

Velmi důležitým důsledkem velkého teroru bylo také vytvoření nového systému moci v Sovětském svazu, z něhož zmizely i poslední zbytky kolektivního řízení. Autor upozorňuje i na skutečnost, že se represe nyní nevyhnuly ani politbyru. Z 15 členů a kandidátů politbyra zvolených sjezdem v roce 1934 jich šest ztratilo své posty. Měli bychom však dodat, že v průběhu teroru byla do velké míry vyvražďena prakticky celá elita dosavadní bolševické strany a zlikvidované kádry nahradili i na nejvyšších postech, v politbyru či jako kandidáti politbyra noví členové, mj. G. M. Malenkov, L. P. Beria či N. S. Chruščov.¹³ Politbyro jako takové v této době fakticky přestalo existovat. Jeho funkce prakticky převzaly od roku 1937 komise politbyra pro hospodářské a tajné záležitosti. V obou byl zastoupen Stalin, Molotov, Vorošilov a Kaganovič, tedy jádro stalinského klanu. Samotné politbyro se v plném počtu od roku 1937 do začátku války sešlo v plném počtu pouze desetkrát. Politbyro řešilo jen kádrové a ideologické záležitosti, pro které připravovali mate-

10 Tamtéž, s. 249–258.

11 Tamtéž, s. 259–286.

12 Tamtéž, s. 332–338.

13 Tamtéž, s. 398–426.

riály a návrhy usnesení vedoucí odpovídajících oddělení ÚV VKS(b) Malenkov a Ždanov.¹⁴ Obdobnou reorganizací a koncentrací prošla ve stejném období také rada lidových komisařů, tedy sovětská vláda. Stalin podle Chlebnjuka podporoval N. A. Vozněsenského, kterého dosadil proti vůli starých členů politbyra, prý zvláště Molotovova, do funkce náměstka předsedy vlády.

Válečná nutnost si sice vynutila další superkoncentraci moci v podobě Státního výboru obrany (GKO), současně však musel Stalin dát větší míru odpovědnosti a volnosti jednání nejen jeho členům, ale také řídicím orgánům na všech úrovních. Musel se smířit se stavem, kdy nenáviděné byrokratické orgány, ale i členové GKO opět získali jistou samostatnost. Bez nich ovšem nebylo možné vést válku.

Relativně malou pozornost věnoval autor poválečnému období, i když konstatoval, že po válce Stalin „demobilizoval“ také moc, což znamenalo změny v jeho nejbližším okolí a nové oslabování vlivu členů politbyra. Za jeden z nástrojů sloužila opět rada prefabrikovaných procesů, včetně leningradského „děla“, ale také evidentně moskevských lékařů (1952). Ostatně Stalin sám krátce před smrtí otevřeně zaútočil na Molotova a Mikojana, jejichž osud by byl nepochybně zpečetěn, pokud by vzápětí nezemřel.

K předpokladům vzniku stalinské diktatury řadí Chlebnjuk mj. „autoritativní tradice ruské historie“, ale také tradice bolševické strany, včetně striktního odmítnutí klasické (buržoasní) demokracie, „náchylnosti“ k používání násilí či cynismus bolševiků.¹⁵ Zastává názor, že: „Reálný stalinismus byl příliš represivní. Jeho krajnosti a excesy byly zbytečné dokonce i z hlediska diktatury, a proto ji nejen neposilovaly, ale oslabovaly ji. Pouze tak výjimečně bohatá země jako SSSR mohla vydržet modernizaci stalinské varianty [...] Problém modernizace by se vyřešil lépe a s menšími oběťmi bez Stalina.“¹⁶

Diktátor podle něho plnil ještě v první polovině 30. let zmíněné dvě role: jednak fungoval jako vrchní arbitr různých odvětvových přístupů a požadavků, jednak inicioval zásadní řešení obecného charakteru a určoval politiku bolševické strany, a tudíž celé země. Současně ho charakterizoval jako typického nositele bolševického radikalismu.¹⁷

Jistěže by bylo možné o stalinské éře dodávat další a další charakteristiky či hodnocení. Kniha O. Chlebnjuka je však příkladem důkladného výzkumu a práce

14 Tamtéž, s. 426–432.

15 Tamtéž, s. 445.

16 Tamtéž, s. 463. Chlebnjuk zde evidentně využil práci *The Stalin Phenomen* (Alec Nove (ed.), New York 1993), i když takový závěr je celkem zřejmý.

17 O. CHLEVNJUK, *Chozjain*, s. 451, 462.

s literaturou a především s archivními prameny a materiály. Neusiluje o senzace a nevytváří převratné teorie. Možná právě proto napsal vynikající práci, která osvětluje vznik a rozvoj stalinské diktatury, systému, který vlastně v mírně modifikované podobě existoval až do konce existence Sovětského svazu, byť ve sféře rozhodování se Moskva vrátila k tzv. kolektivnímu vedení a vzdala se nejostřejších forem likvidace svých odpůrců.

Bohuslav Litera

Miloš TRAPL – Karel KONEČNÝ – Pavel MAREK,
Politik dobré vůle. Život a dílo msgr. Jana Šrámka,
Praha, Vyšehrad 2013, 434 s., ISBN 978-80-7429-345-0.

Jako třináctý svazek ediční řady Centra dějin křesťanské politiky Katedry historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci vyšel výstup z grantového projektu GA ČR „Monsignore ThDr. h. c. Jan Šrámek – život a dílo“ z pera tří olomouckých historiků dlouhodobě se zabývajících politikou křesťanských politických stran v Čechách a na Moravě. Jan Šrámek, jehož jméno bylo v období čtyřiceti let komunistické totality prakticky úplně vymazáno z českých dějin, si tuto reprezentativní monografii, vydanou péčí nakladatelství Vyšehrad, opravdu zasloužil. Pomineme-li panegyrické elege publikované v roce 1930 k jeho šedesátinám či exilový sborník *Mandatář národa* vydaný v roce 1946 k pětasedmdesátinám, teprve po listopadové revoluci 1989 bylo možné podat objektivní pohled na jeho život a dílo. Objektivnější podmínky pro studium osobnosti J. Šrámka a prezentaci historie Československé strany lidové (ČSL) ovšem nastaly již v šedesátých letech 20. století. Jedním z prvních historiků, který se zabýval v tomto období dějinami meziválečného politického katolicismu, byl jeden z autorů anotované publikace – Miloš Trapl, kterému jeho tehdejší veřejné přednášky umožnily přístup k cenným dokumentům a vzpomínkám pamětníků. V šedesátých letech 20. století vyšla také jeho první monografie o českém katolicismu na Moravě. Konec obrodného procesu roku 1968 ovšem vedl k „normalizaci“ také v ČSL, která v roce 1970 místo plánovaných oslav 100. výročí narození J. Šrámka oslavovala 100. výročí V. I. Lenina (!).

V roce 1995 vydal Miloš Trapl monografii *Monsignore Jan Šrámek*. Kniha navazovala na předchozí dlouholetý Traplův výzkum dějin Československé strany lidové, jehož výstupy byly zejména jeho monografie *Politika českého katolicismu na*

Moravě 1918–1938 (Praha 1968) a *Politický katolicismus a Československá strana lidová v letech 1918–1938* (Praha 1990). K dalšímu hlubšímu poznání Šrámkova života a díla přispěly vědecké konference, jejichž výsledky byly publikovány ve sbornících redigovaných Pavlem Markem, a to *Jan Šrámek. Kněz – státník – politik* v roce 2004 a *Šrámek a jeho doba* z roku 2011. Dramatický závěr Šrámkova života byl přiblížen v knize Jiřího Šindara *Zemřel pod cizím jménem* (Kostelní Vydří 2007).

Jan Šrámek, a to kniha Miloše Trapla, Karla Konečného a Pavla Marka plně potvrzuje, byl čelným českým a československým politikem první poloviny 20. století, z katolických politiků pak nesporně nejvýznamnějším. Nepodařilo se mu sice realizovat, jak uvádí Miloš Trapl, životní krédo – rechristianizaci českého národa –, protože to bylo v této době nerealné, jeho zásluhy spočívají spíše v tom, čemu zabránil. Šlo především o období po první světové válce, kdy svou oddalovací taktikou zabránil ústavnímu zakotvení odluky církve od státu, přispěl k zachování náboženství jako relativně povinného předmětu až do roku 1953 či k udržení rozsáhlého církevního majetku, např. lesů olomouckého arcibiskupství.

Knihy zdůrazňuje, že se Šrámek jako křesťanskosociální politik zabýval řešením problému sociálně slabých a marginalizovaných osob. Vycházel přitom ze sociálního učení církve v duchu encykliky papeže Lva XIII. *Rerum novarum*. K naplnění těchto cílů se podílel na založení křesťansko-sociální strany na Moravě, stejně jako později ČSL. Condicio sine qua non jeho politiky byla obrana demokracie jako nejvhodnějšího politického systému pro stranu, církve i stát. Autoři zdůrazňují, že v době Mnichova patřil k nejvýraznějším odpůrcům politiky appeasementu z celé vládní koalice. Dlouho také bránil vstupu své strany do autoritativní Strany národní jednoty a po vypuknutí druhé světové války se postavil spolu s E. Benešem do čela exilového československého státního zřízení. Autoři upozorňují, že jeho působení v poválečné III. republice již bylo ovlivněno stářím a nemocemi, které ho vyřazovaly na celé měsíce z politického působení. S přihlédnutím k poválečnému vývoji ostatních zemí středo- a jihovýchodní Evropy však nelze předpokládat, že by mohl zabránit komunistickému převzetí moci v ČSR.

Po únorovém převratu Šrámek neunikl osudu jiných nekomunistických politiků, když po neúspěšném pokusu o emigraci byl až do smrti v roce 1956 zadržován v internaci. Informací o této jeho životní etapě, stejně jako o následném obrazu msgre. Šrámkova, jsme doposud mnoho neměli, a proto je třeba kapitoly o proměnách „šrámkovské tradice“ v letech komunistického režimu považovat za obzvláště přínosnou. Cenné jsou rovněž informace, že po určitých iluzích o možnostech dal-

šího působení „Šrámkovy“ strany na jaře 1948, např. na moravské zemské konferenci, následovala totální „normalizace“, která přeměnila „obrozenou“ stranu v převodovou páku komunistů. Dokonce směrná čísla stanovovala nejen počty lidoveckých poslanců a členů národních výborů, ale i počet členů strany a odběratelů jejích novin – *Lidové demokracie*. Řada lidovců se stala obětmi vykonstruovaných politických procesů. Oceňme, že autoři ukazují i na komplikovaný politický vývoj členů ČSL, kteří odešli do emigrace.

Monografie je opřena o široký soubor pramenného materiálu uloženého v osmnácti domácích i zahraničních archivech. Jsou to především Archiv KDU-ČSL (zvláště fond Poslanecký klub ČSL 1945–1948), Národní archiv (především fondy Klubu českých poslanců poslanecké sněmovny říšské rady ve Vídni, Předsednictvo ministerské rady ČSR 1918–1938, Presidium ministerstva vnitra 1918–1938, Československý národní výbor v Paříži 1939–1940, Ministerstvo vnitra československé vlády v Londýně 1940–1945, Jan Šrámek, František Hála, Alois Procházka) a Zemský archiv Opava, pobočka Olomouc (zejména fondy Arcibiskupský kněžský seminář, Arcibiskupství olomoucké, Arcibiskup Antonín Cyril Stojan a Arcibiskup Leopold Prečan). Řadu vzpomínek lidoveckých funkcionářů obsahuje i soukromý archiv Miloše Trapla. Dalším zdrojem informací byly tištěné prameny, včetně literatury z pera Edvarda Beneše, Tomáše G. Masaryka, Bohumila Staška, Františka Světlíka a Eduarda Táborského. Podstatnou součástí výzkumu byla i excerpce dobového periodického tisku, a to téměř čtyřiceti titulů. Rozsáhlý je i seznam excerpované literatury, a to nejen české, ale i německé, rakouské, slovenské, polské, slovinské, chorvatské, italské a americké provenience, který čítá celkem 568 titulů. Tato obsáhlá heuristika umožnila podat vyvážený obraz J. Šrámkova jako politika a státníka, který stál vždy na pozicích víry, morálky, demokracie a českého národa. Atraktivnost knihy doplňuje také bohatý dokumentační a obrazový materiál.

Vykreslení historického obrazu Jana Šrámkova kladlo na autory mimořádné nároky počínaje heuristikou přes zpracování jednotlivých otázek a jejich výklad po syntetizující hodnocení. Autoři náročné cíle své práce splnili s mimořádným úspěchem. Důvěrná znalost výsledků dosavadní historiografie, a to nejen české, ale též zahraniční, rozsáhlé studium archivních fondů a jejich důkladné poznání, analytické, srovnávací a syntetizující schopnosti – to jsou skutečnosti, které umožňují vysokou poznávací úroveň práce. Kritická akribie práce s prameny archivní povahy a edicemi dokumentů, kritické používání dobového tisku a projevů oficiálních politiků svědčí nejen o neobyčejném poznávacím úsilí, ale též o zralosti a vyspělosti

ti pracovních metod, jež autoři ve své monografii aplikovali. Jejich argumentace a výklad jsou noeticky přesvědčivé. Lze konstatovat, že ambice autorů knihy ukázat Šrámka jako člověka, politika a státníka byly naplněny a dluh naší historiografie vůči této významné osobnosti našich moderních dějin byl splacen.

Jaroslav Vaculík

Lenka JAKOUBKOVÁ BUDILOVÁ,

Dědická praxe, sňatkové strategie a pojmenovávání u bulharských Čechů v letech 1900–1950,

Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK) ve spolupráci se Západočeskou univerzitou v Plzni 2011, 242 s., ISBN 978-80-261-0073-7.

Kniha Lenky Jakoubkové Budilové *Dědická praxe, sňatkové strategie a pojmenovávání u bulharských Čechů v letech 1900–1950* úzce koresponduje s oborem kulturní a sociální antropologie. Konkrétně poskytuje nový rozměr poznání oblasti krajanských komunit a analýz jejich formálních i neformálních zvyků spjatých s vlastní kulturou. Kniha byla vydána v rámci etnologické řady brněnského nakladatelství CDK ve spolupráci se Západočeskou univerzitou v Plzni, kde Lenka Jakoubková Budilová rovněž působí, přičemž jednou z jejích profilačních oblastí je studium příbuzenství. V případě recenzované publikace je pak předmětem jejího zájmu česky hovořící společenství obyvatel bulharského Vojvodova. Kniha zaujme především rozsáhlým spektrem pohledu na tradiční pojmy a jejich nevšední a moderní zpracování ukotvené v integrované společnosti bulharských Čechů.

Autorka nás seznamuje s vesnicí Vojvodovo, která vznikla na území Bulharska v roce 1900. Založili ji česky mluvící evangelíci, kteří převážně z ekonomických a náboženských důvodů opustili svůj původní domov – Svatou Helenu v rumunském Banátu. Hlavní roli v přesídlení přitom hrála půda. Vláda nabídkou k osídlování neobdělávané půdy docílila kolonizování neosídlených míst. Vojvodovo tudíž vzniklo tzv. na zelené louce. Počty zakládajících rodin a informace o nich se v pramenech a literatuře podstatně liší. Banátčani (jak byly nazývány Vojvodovčané okolním obyvatelstvem) se věnovali převážně hospodaření na svých pozemcích za pomoci vlastních rodin, pomocnou sílu odjinud téměř nevyužívali.

Struktura knihy je velice srozumitelná, po úvodu autorka čtenáře seznamuje se základními teoretickými koncepty studia příbuzenství a s ním spojené termino-

logie. Po představení několika klíčových badatelů a jejich výzkumných metod se dostává k analýze dat z vlastního terénního výzkumu.

Hlavním zdrojem získaných údajů, na nichž je monografie Lenky Jakoubkové Budilové postavena, je terénní výzkum. Jeho nejpodstatnější složkou byly bezesporu rozhovory s bulharskými Čechy, kteří v současné době obývají především oblast jižní Moravy. Kromě rozhovorů byly využity rovněž i matriční knihy, rodné, oddací nebo úmrtní listy a další obdobné dokumenty. Fakt, že jsou v díle použity ve většině případů skutečná jména informátorů, dokresluje autentičnost myšlenkového světa společnosti, kterou se snaží kniha zachytit a jejíž principy se autorka rozhodla prostudovat.

Dědická praxe – první ze tří základních pilířů knihy, reflektuje téma rozdělování majetku v rámci dědictví a neměnná pravidla, která jsou neoddělitelnou součástí tohoto aktu u vojvodovských Čechů. Ve Vojvodově se ujal dělitelný systém dědění nemovitého majetku, tedy model běžný v jihovýchodní Evropě. Rodiče tímto způsobem chtěli zajistit budoucnost svým potomkům, kteří díky získaným pozemkům po svatbě zakládali svá hospodářství. Nejmladší z nich přitom dostal ještě za života rodičů jejich hospodářství i s půdou, ovšem za podmínky, že tam budou moci dožít a syn či dcera se o ně postará. K předávání majetku tedy docházelo „inter vivos“ – za života rodičů. Lenka Jakoubková Budilová poukázala rovněž na tendenci vybočující z řad jihovýchodního evropského modelu dědické praxe a uspořádání rodiny. Byl jím fakt, že bulharští Češi se sice ztotožnili se západoevropským modelem, ale pouze v otázce rozložení jedné nukleární rodiny na jedno hospodářství.

V kapitole o dědické praxi se autorka věnuje mnoha aspektům, jež toto téma nabízí. Neorientuje se pouze na descendenční principy, ale poskytuje mnohé analytické postoje k jednotlivým bodům tohoto tematického celku.

Ve druhé části nazvané *Sňatkové strategie a manželství u bulharských Čechů* autorka mapuje prostředí a způsoby uzavírání manželství, představy o manželství, výběr správného partnera, vybavení, jež s sebou přináší nevěsta a výjimečné okolnosti provázející proces svatby. Manželskému svazku přikládali obyvatelé Vojvodova velký význam. Tamní společnost nepřipouštěla nesezdané soužití. Podstatné je zmínit, že toto společenství upřednostňovalo endogamii (partner pocházel z řad vlastní skupiny). V daném rámci pak existovala tendence k uzavírání rovných sňatků, tedy ke sňatkům osob s obdobným ekonomickým a společenským postavením. Za nepřijatelný byl považován sňatek s Bulharem, ke kterému se uchylovaly spíše ženy, které neměly majetek, nebo byly vdovami. Čeští obyvatelé Vojvodova prakti-

kovali i tzv. manželství do křížku. Jedná se o situaci, kdy si dva sourozenci vzali jiné dva sourozence. Podle informátorů tento počín nebyl záměrný, navíc oba sňatky se nekonaly ve stejnou dobu, ale s časovým odstupem. Spekulativním závěrem by mohlo být vzájemné sblížení obou rodin po prvním sňatku, kdy mohlo následně dojít ke vzájemným sympatiím mezi sourozenci manželů. Toto se mohlo legitimně dít bez odsouzení společností, jelikož Vojvodovští uznávali sňatky afinních příbuzných, na rozdíl od sňatků mezi příbuznými „pokrevními“.

V závěrečné části knihy je čtenář seznámen s problematikou pojmenování u bulharských Čechů. Díky potřebě znát jména při rekonstrukci genealogických vztahů a souvislostí lze poukázat na tradice pojmenování u výše zmíněného společenství česky mluvících evangelíků. Zvyk pojmenování se opíral především o vliv prarodičů. Tento akt se místy setkával se vzájemným odporem ze stran rodičů ženy či muže. Obvykle bylo prvorozené dítě pojmenováno po otcových rodičích. Neméně zajímavým faktem byl problém se zněním a písemnou formou příjmení u bulharských Čechů. Některá z nich byla pro účely zjednodušení při zápisu do oficiálních dokumentů, kronik aj. pobulharštěna.

Knihla poskytuje nejen podrobný, ale rovněž značně komplexně pojatý náhled do etnografie bulharských Čechů. Poukazuje na problematiku týkající se právě česky mluvících evangelíků v první polovině 20. století v bulharském Vojvodovu. Tento výzkum je pro tuzemskou etnografii výrazným přínosem a doplněním. Má za cíl přiblížit čtenáři tehdejší každodenní svět, myšlení a realizaci běžných činností spojených s existencí ve Vojvodovu. K dokreslení a ustálení dojmů dopomáhá ilustrativní příloha s dobovými fotografiemi informátorů nebo jejich předků.

Samuel Wlaschinský

ZPRÁVY

Marek Kazimierz KAMIŃSKI,
*Kształtowanie się stosunków
polsko-czechosłowackich
w latach 1948–1960,*
Warszawa, Neriton 2012, 179 s.,
ISBN 978-83-7543-525-7.

Jen nemnozí věděli, že když M. K. Kamiński dokončil svou práci o československo-polských vztazích v letech 1945–1948, pokračoval ve výzkumu dál po časové ose a v letech 1979–1980 napsal studii pojednávající o letech 1948–1960. Záměrně přitom do názvu vybral spojení „utváření vztahů“, jelikož dospěl k závěru, že po roce 1948 kontakty mezi oběma státy přestaly mít v rámci sovětského bloku charakter bilaterálních vztahů. Zásadní rozhodnutí padala v Moskvě a zvláště v období stalinismu bylo zřejmé, že klasické vztahy mezi oběma státy neexistují, byť jejich představitelé si u příležitosti různých výročí (a zvláště smlouvy z roku 1947) hojně vyměňovali gratulace a přání dalších úspěchů, které noviny ochotně otiskovaly. Ovšem doba, v níž M. K. Kamiński obě knihy napsal, nepřála jejich vydání. Zatímco první z nich se do rukou čtenářů nakonec přece jen dostala v roce 1990 (vyšla pod názvem *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945–1948*), druhá se i přes ukončení cenzury po roce 1989 dočkala vydání až o více jak dvacet let později, a to až po naléhání kolegů na autora,

kteřý zřejmě publikování práce již neměl v úmyslu. Jak píše v předmluvě, knihu napsal tak, jako kdyby žádná cenzura v komunistickém Polsku neexistovala. I když Kamiński neměl tehdy přístup k archivním pramenům a svůj výzkum opřel o edice dokumentů, dobový tisk a odbornou literaturu, přesto mu z nich vyvstal obraz, který nezapadal do tehdejší propagandy o bratrských vztazích národů Československa a Polska.

Jádro knihy tvoří dvě kapitoly, které analyzují kontakty mezi oběma státy před a po roce 1956, jenž představuje s ohledem na tehdejší události v Polsku důležitý chronologický mezník. Oběma kapitolám předchází úvodní studie, která čtenáře seznamuje s meandry složitých a také konfliktních vztahů mezi oběma státy během prvních let po druhé světové válce. Autor přitom text před vydáním nijak neupravoval a nezořadil výsledky nejnovějších výzkumů, doplnil však na závěr seznam nejvýznamnějších prací k tématu, které byly publikovány v posledních letech. I přes velmi omezený přístup k pramenům mohl M. K. Kamiński koncem 70. let dobře popsat, s jakými potížemi se tolik prosazovaná československo-polská hospodářská spolupráce potýkala. Po Stalinově smrti začínaly být patrné také rozdíly v názorech polských a československých komunistů ohledně potřeby jistých společenských změn. Naplno se pak projevil v roce 1956. V Praze s nedůvěrou pozorova-

li tehdejší dění u severního souseda, obávali se vystoupení Polska z Varšavské smlouvy a jeho příliš samostatného vystupování na mezinárodním poli, což by mohlo narušit jednotu sovětského bloku. Změnu postoje Prahy signalizovala až návštěva prezidenta Antonína Novotného v Polsku v září 1960.

Jelikož se autor rozhodl opublikovat rukopis tak, jak jej před více jak třiceti lety napsal, stává se kniha zejména svědectvím doby, v níž vznikla. Dává tak historikům příležitost porovnat závěry historika z přelomu sedmdesátých a osmdesátých let se současnými poznatky.

Jiří Friedl

Jens EBERT (ed.),

Polní pošta ze Stalingradu.

Listopad 1942 – leden 1943,

Praha, Academia 2012, 336 s.,

ISBN 978-80-200-2122-9.

Německá rozhlasová stanice Deutschland Rundfunk vyzvala u příležitosti 60. výročí rozhodující bitvy druhé světové války své posluchače, aby pro potřeby cyklu „Polní pošta ze Stalingradu“ poskytl dosud nezveřejněné dopisy svých příbuzných, vojáků obklíčených ve městě na Volze. Kombinací toho nejzajímavějšího z takto získaného materiálu a dalších listů uložených ve volgohradském archivu a Archivu polní pošty Technické univerzity v Berlíně vznikla anotovaná kniha německého publicisty a historika Jense Eberta. Její první část tvoří edice dopisů odeslaných polní poštou ze Stalingradu od 1. listopadu 1942 do 23. ledna 1943, druhou jejich analýza doplněná kritickým rozbořem tzv. stalingradského mýtu, který se vzpomínkami a reflexí účastníků či pamětníků bitvy úzce souvisel.

Datované dopisy adresované většinou rodině či přátelům jsou opatřeny rokem narození a hodnotí pisatele, případně lapidární informací o jeho dalším osudu (typicky „zemřel v zajetí“, „padl“ či „pohřešován“). Listy jsou neopoznámkované a s ohledem na časté opakování informací i krácené. Liší se nejen v závislosti na vzdělání, sociálním původu, světovém názoru a hodnotě autora, ale i na druhu zbraně, u které dotyčný sloužil, či v tom, kde se jeho jednotka nacházela, zda ve stepi, obsazené vesnici či přímo v rozvalinách města. Kdo by čekal hlubší zamyšlení nad situací německé armády nebo alespoň obšírnější líčení bojů, bude zklaman: cenzura polní pošty normálně fungovala, o vývoji vojenské situace měli vojáci psát zakázáno a své udělala i autocenzura projevená snahou své nejbližší líčením vlastního strádání zbytečně nezatěžovat. Přesto ale čas od času někdo riziko obvinění z defetismu podstoupil a o válce se rozepsal více. Otřesnou realitu stalingradského kotle zejména dobře vystihovali lékaři a zdravotníci. Většina z dopisů má nicméně osobní charakter, vojáci píší o každodenních problémech, především o stravě a ubytování, jejichž úroveň se zhoršovala úměrně době strávené v obklíčení. Přestože jsou leckteré dopisy obsahově zajímavé a některé dokonce dojemné, jde přece jen o velmi jednotvárné čtení. A to i přesto, že z dopisů lze vytušit, že kromě nich samotných vojáci nacházeli útěchu v myšlenkách na domov či rodinu, v náboženské víře a poměrně často také v důvěře ve velení armády a Adolfa Hitlera, což lze vykládat jako důsledek rozšířeného přesvědčení o vlastní neporazitelnosti, jež mělo brzy vzít za své.

Ebertova studie, tvořící druhou část publikace, se věnuje fenoménu druhého života stalingradské bitvy, který v řadě ohledů ko-

píruje vývoj německé reflexe druhé světové války. Na vytvoření stalingradského mýtu začala nacistická propaganda pracovat bezprostředně po definitivním zániku 6. armády. Z „dobrodružné cesty na východ“ v létě 1942 se stala na podzim téhož roku nejprve „velká zkouška“ a z ní pak, v únoru 1943, „hrdinský epos“, příběh mučedníků, kteří „zemřeli, aby mohlo Německo žít“. Ve své analýze Ebert mimo jiné upozorňuje, že brzy po válce se v obou částech rozděleného Německa začaly objevovat memoáry či přímo literární díla na toto téma. Přes řadu společných rysů (zejména úcta k utrpení vojáků, topos „zrazené armády“ a prezentace wehrmachtu jako apolitické instituce) se však v řadě aspektů i lišily. Zatímco na západě ještě v 60. letech přezíval mýtus stvořený nacistickou propagandou, v němž stalinogradští vojáci vystupovali jako hrdinové (v podmínkách studené války přece Spolková republika Německo „rudé záplavě“ vzdorovala dál) a vina za stalingradskou tragédii i válku vůbec padala na hlavu jejich nadřízených či přímo Hitlera, v Německé demokratické republice nesl hlavní díl viny abstraktní „fašistický systém“. Ovšem i na východě vystupovali vojáci od Stalingradu jako hrdinové, ovšem spíše tragičtí, kteří v duchu rétoriky komunistických organizací jako Národní výbor Svobodné Německo a Svaz německých důstojníků, tvořených zajatými příslušníky wehrmachtu v SSSR, „prozřou“ a dají se na „správnou stranu“. Studii pak autor ukončil konstatováním, že ve srovnání s předchozími desetiletími již téma emoce nevzbuzuje: bitva je od přítomnosti oddělena „tlustou čarou“ a náleží již spíše do kategorie významné, ale vysloveně historické události.

Alexandr Brummer

Pomnja prošloe, my obeščsem buduščemu, Omsk, Centr razvitiya obščestvennyh iniciativ 2010, 143 s. ISBN neuvedeno

Vzpomínky na tábory nucených prací, na kruté zacházení v nich s vězni i na jejich všední život se v ruském prostředí staly žádanou literaturou již na počátku 90. let 20. století. Dodnes jich vyšla celá řada. Současná literatura s tímto zaměřením proto volí poněkud jiný přístup. Buď se snaží zveřejnit vzpomínky, tak říkajíc „z druhé strany“, tedy těch, kteří plnili úlohu dozorců či vyšetřovatelů, nebo, a to je příklad zmiňované brožury, zveřejňovat vzpomínky nepřímých účastníků. Anotovaná publikace je výsledkem projektu šířeného mezi studenty středních škol několika velkých ruských měst. Šlo v něm o to, aby se studenti formou krátkých esejů vyjádřili k tématu politických represí leninského a stalinského období. Zejména pak, pokud měli ve svém okolí příbuzného, který byl perzekuován, popsat jeho osud tak, jak oni jej vnímají, jak vytvářejí jeho tzv. „druhý život“. Tyto vzpomínky na přímé oběti teroru tvoří první část, rozsahem více než polovinu publikace. Druhou část tvoří představení stěžejních archivních materiálů, se kterými pracovali ti studenti, kteří se rozhodli napsat svůj esej na základě studia historických pramenů. Již samotný jejich výběr je zajímavou ilustrací, jak k tomuto tématu ruští středoškoláci přistupují, co považují za stěžejní, co podle nich ovlivňovalo životy jedinců i kolektivů v době Leninových a Stalinových represí. Třetí část je popis setkání těch studentů, kteří se v rámci projektu rozhodli pro výměnu názorů: zorganizovali s perzekuovanými a jejich potomky besedy. Ve svých písemných komentářích o těchto akcích pak mj.

popsali, jak na ně vyjádření vězněných v gulagu působila, co si o nich myslí, zda existovala proti teroru nějaká individuální obrana. Cílem projektu bylo ukázat zřetelnost totalitních režimů manipulujících nejen se skutečnými politickými odpůrci, ale i s amorfni masou, s lidmi, kteří se jej snažili „přežít“. Šlo rovněž o to ukázat ohraničení práv a svobod a cestu násilí mající negativní vliv i na ekonomický, duchovní a kulturní rozvoj společnosti.

Radomír Vlček

Ivan ČISTÁKOV,
*Život mi vzal BAM. Deník strážce
sibiřského gulagu,*
Praha, Knižní klub 2012, 224 s.,
ISBN 978-80-242-3605-6.

Memoárová literatura věnovaná prožitkům vězňů v sovětských táborech nucených prací známých pod zkratkou GULAG je v českém prostředí již delší dobu populární nejen mezi profesními historiky ale i širší veřejností. Čistákovovy vzpomínky mají výhodu, že do této vcelku čtenářsky atraktivního tématu patří a že navíc ukazují život v gulagu ze zcela jiné strany, než bývá obvyklé: z pohledu velitele čtyř ozbrojené stráže působícího na jednom z úseků Bajkalsko-amurské magistrály (BAM), na jejímž budování se vězni gulagu velmi výrazně podíleli. Anotovaná kniha představuje unikátní historické svědectví spojené se sondou do psychiky člověka, který se ač ne vlastní vinou ocitl na straně trýznitelů. Publikace je mimořádná zejména proto, že těch, kteří se nacházeli na „druhé straně“ ostnatého drátu a byli ochotni se o svoje prožitky veřejně podělit, je velmi málo. Deník, jehož stránky byly napsány přímo v gulagu a v němž autor

den za dnem po necelých třinácti měsících v letech 1935 a 1936 popisoval svůj život, líčí nedobrovolný pobyt člověka, jehož osud byl deformován povoláním k vojskům ministerstva vnitra v době, kdy se začínaly uskutečňovat velkolepé stalinské projekty pod vedením OGPU (Objedinonoje gosudarstvennoje političeskoje upravlenije – Sjednocená státní politická správa –), resp. NKVD (Narodnyj komisariat vnutrennych del – Lidový komisariát vnitra). Čistákov se na základě povolávacího rozkazu stal velitelem čtyř vojáků ozbrojené stráže, která měla za úkol eskortovat vězně do práce, hlídat příslušný tábor, doprovázet transporty převážející vězně – stavitele BAMu z jednoho místa na druhé a stíhat uprchlíky. To vše je v knize zajímavým způsobem zasazeno do širších i užších historických souvislostí, do obrazu velké „státní“ historie i mikrohistorie přibližující každodennost. V takto pestré mozaice můžeme sledovat už rozhodnutí o stavbě Bajkalsko-amurské magistrály, které přijala Rada lidových komisářů SSSR v roce 1932. Dozvíme se, že se mělo jednat o stavbu obranného charakteru. Vojensko-politická situace na Dálném východě na počátku třicátých let 20. století přitom vyvolala tlak na co nejkratší dobu budování tratě. A tak byla stavba, jako jedna z mimořádně strategicky významných, brzy po svém zahájení předána na starost OGPU, které ji pak organizovalo podle vzoru jiných táborů nucených prací. Stala se jedním z pilířů ruské ekonomiky bytostně založené na otrocké práci. Na BAMu v době, kdy stavbu plně rozvinulo OGPU, pak průměrně pracovalo kolem 170 tisíc vězňů. Ač je publikovaný deník především municipiálním výkladem, jeho přečtení každého přesvědčí, že se jedná o ukázkou mimořádně velkého prostoru: jak geografického – stavba zaujala

mimořádně velkou oblast – od Čity po Ussurijsk, tedy území o délce více než dvou tisíc km, tak množství lidí, které jí bylo dočteno. Čistakovův deník je ovšem především sugestivním líčením bezvýchodnosti situace, do níž se sovětský občan snadno dostal na základě povolávacího rozkazu. Je příběhem dozorce, který se nacházel ve velmi podobném postavení jako vězni; včetně trestů, kterými mohl být dozorce při nesplnění úkolu potrestán stejně jako vězeň.

Radomír Vlček

Ivana RYČLOVÁ,
Mezi kládívem a kovadlinou.
Dvacáté století v osudech literárních osobností Ruska,

Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2012, 201 s.,
ISBN 978-80-7325-295-3.

V anotované publikaci se pojednává o osudech šesti rozporuplných postav ruských a sovětských literárních dějin. Ivana Ryčlová přitom nabízí velmi poutavé a čtivé životopisné statě umně zasazené do doby a prostředí. Sleduje hned několik rovin: předkládá základní poznatky o tvorbě literáta, seznamuje s jeho pestrým životním osudem a společenským ovzduším, v němž tvořil, a také s lidmi, jimiž byl ovlivněn. Pojednává o neopomenutelných mužích, přičemž klade patřičný důraz i na jejich životní partnerky a dokazuje, že mnohé z nich na ně měly velký vliv.

Vedle běžně známých postav, jakými jsou názorově nekonzistentní Maxim Gorkij či emočně rozervaný, revolučními ideály protnutý a prosovětsky naladěný básník Vladimir Majakovskij, máme možnost seznámit

se nejen se spisovatelem, ale i přesvědčeným a politicky činným komunistou Alexandrem Fadějevem. Ve své době představoval jednu z čelných osobností nové sovětské literatury a socialistického realismu. Stanul na celých šestnáct let v čele Svazu sovětských spisovatelů. V důsledku toho se pohyboval v nejvyšší politice. Fadějevova politická činnost, neboť oficiální literatura byla v této době silně spjata s politikou, postupně zcela utlumila jeho aktivity literární. Byl přesvědčen o svém literárním talentu, který dle jeho názoru skomíral pod tíhou stranických povinností. Vyhovovala mu práce na kratších literárních útvech, leč snažil se komponovat velkolepější a náročnější díla. To se mu však nedařilo a nebyl schopen je dokončit (např. epopoj *Poslední z Udege*). Jeho hlavní problém spočíval v tom, že nedokázal oddělit literární tvorbu od sovětské politiky. Literatura měla dle jeho názoru politice sloužit. Jako předseda Svazu však pomohl usnadnit celé řadě režimu ne zrovna loajálních literárních autorů mnoho složitých životních situací. Krutý stalinský režim Fadějevovo myšlení ovšem také sužoval. Proto se rozhodl po smrti diktátora vystoupit proti nevzdělanosti a byrokratismu ubíjejících literaturu a umění. Dostalo se mu jen nevědku, byl odstraněn ze Svazu spisovatelů a odsunut na vedlejší kolej. Pokoření neunesl a spáchal sebevraždu. Protikladem Fadějeva je v knize osobnost Viktora Někrasova proslulého románem *Stalingrad*. Někrasov příliš provokoval svými názory nevyhovujícími stranické politice, a tak poté, co byl vyřazen z oficiálního společenského života, raději odešel v roce 1974 do emigrace. Svoboda v Paříži pro něj byla cennější než okovy sovětského Ruska. Rodná země mu však neskutečně chyběla. Velmi čtivá publikace *Mezi kládívem a kovadlinou*, doplněná rozmanitou

obrazovou přílohou, předkládá také životní příběh Michaila Šolochova, tvůrce slavného románu *Tichý Don*. První dva díly této eposy z kozáckého prostředí, odkud autor sám pocházel, napsal Šolochov ve velmi raném věku. Vyzrálé a unikátní zpracování tomu ale neodpovídalo, tudíž bylo jeho autorství, do značné míry přičiněním Solženicyna, často zpochybňováno. Ryčlová v obsáhlejších komentáři naznačuje, že Šolochovovo autorství je více než pravděpodobné. Životní osudy šesti osobností ruské a sovětské literatury jsou ve své podstatě velmi chmurné. Nejtragičtější životní příběh je vy-

líčen v samotném závěru knihy, kde je představen autor lágrové literatury, dnes již proslulých *Kolymských povídek*, Varlam Šalamov. Ten strávil téměř dvě desetiletí života v krutém nápravně-pracovním táboře na Sibiři. Zemřel v osamění v domě pro přestarlé a komunistická strana se postarala o to, aby zůstal na dlouhou dobu zapomenut.

Připomeňme, že Ivana Ryčlová je autorkou knihy *Ruské dilema* z roku 2006 seznamující čtenáře s osudy dalších výjimečných osobností ruského literárního života.

Lenka Vlčková Kryčerová

ZPRÁVY Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

Setkání bulharistů – Třetí mezinárodní kongres bulharistiky

Rozkvetlá jarní Sofie, bulharské hlavní město v zeleni parků pod horou Vitošou, byla ve dnech 23. – 26. května 2013 místem setkání domácích a zahraničních bulharistů a dějištěm Třetího mezinárodního kongresu bulharistiky. Mezinárodní setkávání bulharistů na nejrůznější úrovni má dlouholetou tradici. První z mezinárodních kongresů bulharistiky se konal v Sofii již v roce 1981, druhý pak v roce 1986 a z obou kongresů vydala Bulharská akademie věd – vedle obligátních kongresových materiálů jako byla abstrakta, program či seznam zúčastněných – také sborníky s přednesenými kongresovými příspěvky. Bohužel, plánovaná pětiletá periodicitu těchto setkávání byla narušena převratnými revolučními změnami v socialistické části Evropy, které přetrhaly i kontinuitu započatých kongresů. Až téměř po třicetileté pauze se bulharským kolegům podařilo celosvětové setkávání bulharistů na mezinárodní úrovni obnovit a v roce 2013 zorganizovat Třetí mezinárodní kongres bulharistů. Zúčastnilo se ho kolem 500 významných badatelů ze zhruba 35 zemí celého světa (Arménie, Ázerbajdžán, Bulharsko, Česká republika, Čína, Francie, Gruzie, Indie, Itálie, Kazachstán, Maďarsko, Makedonie, Polsko, Rakousko, Rumunsko, Rusko, Řecko, Slovensko, Ukrajina, USA, Velká Británie, aj.). Jejich tematické návrhy s abstrakty prošly před přijetím ke kongresové prezentaci hodnocením a výběrem odborného grémia.

Sofijský kongres byl upořádan u příležitosti 125. výročí založení místní Univerzity sv. Klimenta Ochridského, která vznikla po osvobození Bulharska z turecké nadvlády v roce 1878, stala se první vysokou školou v Bulharsku a významným akademickým a vědeckým centrem na Balkáně. Majestátní hlavní budova sofijské univerzity, jedna nejstarších sofijských budov, která dnes čítá 16 fakult, se rozkládá v centru Sofie v těsném sousedství sofijské Národní knihovny sv. Cyrila a Metoděje na bulváru pojmenovaném po bulharském osvoboditeli, ruském carovi Mikuláši II. Kongres byl spojen nejen s oslavami výročí Univerzity, ale rovněž s oslavou Dne slovanského písemnictví, bulharské kultury a vzdělanosti, který je v Bulharsku tradičně slaven 24. května. V roce 2013 byl spojen také s oslavou 1150. výročí velkomoravské mise soluňských bratrů Konstantina (Cyrila) a Metoděje. Záštitu nad kongresem, který byl pořádán s podporou mezinárodní organizace UNESCO, převzal Rosen Plevneliev, prezident Bulharské republiky, který se vedle rektora sofijské univerzity Ivana Ilčeva, který pronesl zahajovací řeč, slavnostního zahájení mezinárodního setkání bulharistů rovněž zúčastnil s projevem.

Kongresová jednání, která se odehrávala na sofijské Alma Mater, probíhala ve čtyřech sekcích, které se vždy dělily na několik tematických podsekcí. První sekce s názvem Historie a archeologie měla pět podsekcí, které se zabývaly problematikou antiky v Bulharsku, bulharským středověkem, obdobím novověku do 20. století, současným Bulharskem a geopolitickými problémy a hospodářským rozvojem bulharských zemí v současnosti. Druhá sekce měla název Bulharský jazyk a její jednání probíhala ve třech podsekcích. Ty byly zaměřeny nejen na současný bulharský jazyk, ale také na jeho historii, na dialektologii bulharštiny, na srovnávací jazykovědu a překlady z bulharštiny a do bulharštiny.

Ve třetí sekci, kterou organizátoři pojmenovali Bulharská literatura, jednali badatelé ve třech podsekcích. Ve svých výkladech se věnovali jak dějinám bulharské literatury, tak i současné bulharské literatuře stejně jako bulharské literatuře v evropském a světovém kontextu. Čtvrtá sekce Společnost a kultura projednávala odborná témata rovněž ve třech podsekcích, v nichž se bulharisté věnovali etnologické a folkloristické problematice, otázkám kulturologickým, antropologii, sociologii a dějinám umění.

Jednání probíhala také u „kulatých stolů“ (round table, table ronde), v nichž mezinárodně uznávané vědecké kapacity i širší odborná veřejnost diskutovaly o aktuálních a nejžhavějších problémech bulharské historie a kultury. Na pořadu dne byla témata jako: 1. Cyrilometodievistika, 2. Bulharistika: problémy bulharistiky, její minulost a budoucnost, 3. Zlatý věk cara Simeona: politika, církve a kultura, 4. Digitalizace bulharského kulturního dědictví: knihovny, korpusy, katalogy a prostředky vzdělávání. Témata, projednávaná a řešená u „kulatých stolů“, se týkala především bulharského geografického teritoria, případně jeho kontaktů s nejbližšími i vzdálenějšími sousedy. Chronologicky zahrnovala diskutovaná problematika období od starověku přes středověk až po současné, moderní období. Z hlediska aktuálního cyrilometodějského výročí 1150 let od příchodu Konstantina (Cyrila) a Metoděje na Velkou Moravu se těšil velké pozornosti zejména „kulatý stůl“ – Cyrilometodievistika, který byl zaměřen na cyrilometodějskou problematiku. Diskutovalo se zde především o současném stavu cyrilometodějského výzkumu v Bulharsku, o cyrilometodievistice jako univerzitním oboru, o cyrilometodějské ideji v bulharské středověké literatuře, o slovanských cyrilometodějských pramenech a jejich prepisech, opisech a vydáních, stejně jako o nových perspektivách výzkumu textu a tradic *Života Konstantinova* či o nových metodách datování církevněslovanských pramenů. Mezi účastníky tohoto „kulatého stolu“ byly nejen významné kapacity oboru, jako byli ze zahraničí např. holandský paleoslovenista William R. Veder s příspěvkem na téma *Vzaimodejstvie Glagolica – Kirilica*, ruský badatel-slavista Sergej Ivanov, který přednášel na téma *Teologija na rodnija ezik: Sv. sv. Kiril i Metodij*, Giorgio Ziffer z Itálie s referátem *Novi perspektivi v isledvanieto na teksta i tradicijata na Žitieto na Konstantin Filosof* nebo Heinz Miklas z Rakouska s referátem *Nov metod za datirano na čarkovnoslavjanskite (starobălgarskite) izvori*, z domácích badatelů pak např. bulharská paleoslovenistka Svetlina Nikolova s příspěvkem *Săvremenoto săstojanie na Kirilo-Methodievskite izsledvanija v Bălgarija*.

Z české strany se na pozvání organizátorů ze sofijské univerzity kongresu zúčastnili za Akademii věd České republiky tito badatelé: v historicko-archeologické sekci přednášela historička, byzantoložka a balkanistka Lubomíra Havlíková (oddělení paleoslovenistiky

a byzantologie Slovanského ústavu AV ČR, v. v. i., Praha) na téma „*Responsa Nicolai papae I ad consulta Bulgarorum*“ i *supružestvo*. Gendernyj vopros, zasedání literární sekce se zúčastnil bulharista Marcel Černý (oddělení dějin slavistiky a slovanských literatur Slovanského ústavu AV ČR, v. v. i., Praha) s příspěvkem na téma *Petko Ju. Todorov i Čechija*, v jazykovědné sekci vystoupily slovanské etymoložky Ilona Janyšková a Helena Karlíková (obě z etymologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., pobočka Brno) se společným příspěvkem nazvaným *Značienieto na „Etimologičen rečnik na staroslavjanskija ezik“ za slavistikata i bălgaristikata*. Jednání se zúčastnili rovněž badatelé z dalších českých institucí, jako jsou Slovanská knihovna – NK ČR, kterou zastupovala bulharistka Ivana Srbková s příspěvkem *Săvremenata bălgarska literatura v češkija kontekst (1989–2012 g.)*, Západočeská univerzita v Plzni, kterou reprezentoval antropolog Marek Jakoubek s referátem *Istorija na selo Vojvodovo*, nebo Karlova univerzita v Praze, apod.

Každodenní setkávání badatelů, kteří se zabývají bulharskou historií, bulharským jazykem a literaturou, bulharskou archeologií, etnografií a folkloristikou, antropologií a kulturologií, dějinami umění apod. probíhala v přátelské atmosféře, která byla umocněna příjemným sofijským prostředím, slunným a teplým jarním počasím, vyhlášenou bulharskou pohostinností a doprovodnými kulturními akcemi. K nim patřily výstavy, upořádané jak v Historickém, tak také v Archeologickém a Etnografickém národním muzeu, prohlídka města Sofie (antické Serdiky) s jejími starověkými vykopávky, nacházejícími se v jejím podzemí, i středověkými a novověkými památkami, jakými jsou např. bazilika sv. Sofie, katedrála Alexandra Něvského a ikony v její kryptě, nebo kostelík v Bojaně – nádherně zrekonstruovaná památka UNESCO. Mezi cyrilometodějskými oslavami nechyběl ani průvod, který prošel slavnostně vyzdobenou Sofií, ani ceremoniál za přítomnosti bulharského prezidenta Rosena Plevnelieva, který proběhl u památníku-sousoší Cyrila a Metoděje před sofijskou Národní knihovnou sv. Cyrila a Metoděje. Přínos Třetího mezinárodního kongresu bulharistů zhodnotil na závěrečném zasedání v aule sofijské univerzity její rektor Ivan Ilčev, který označil kongres za velmi zdařilý a úspěšný.

Lubomíra Havlíková

Přesídlování národů – cílevědomý proces řešení politických a hospodářských problémů a mocenských zájmů Evropy 20. století

V rámci výzkumného programu Historického ústavu AV ČR a jako součást jeho prezentace na XXII. Mezinárodním kongresu historických věd, jenž se uskutečnil v srpnu 2015 v čínském Jinanu, se ve dnech 23. – 24. října 2013 konala na půdě Slovenského institutu v Praze mezinárodní vědecká konference s názvem *Přesídlování národů – cílevědomý proces řešení politických a hospodářských problémů a mocenských zájmů Evropy 20. století. (Příčiny, formy, prostředky a důsledky.)* Konferenci uspořádaly Historický ústav AV ČR, v. v. i., a Historický ústav Slovenské akademie věd v Bratislavě. Cílem konference bylo postihnout problematiku přesídlování národů ve 20. století (s přesahem z 19. a do 21. století) na československém i evropském území v komparaci s ostatními kontinenty, s důrazem na ty migrační události,

kteřé byly uskutečňovány vědomě, s cílem vyřešit konkrétní politické a hospodářské problémy. Předmětem jednání bylo zároveň postižení příčin, forem, prostředků a důsledků všech projevů přesídlování národů, a to jak dobrovolného, tak, a to především, nedobrovolného.

Po úvodních projevech, přednesených zástupci Historického AV ČR, Historického ústavu SAV a Slovenského institutu v Praze, byla tématem Migrace – politický fenomén 20. století zahájena pracovní část konference. Zlatica Zudová-Lešková (Historický ústav AV ČR, Praha) ve svém příspěvku *Politicko-historické aspekty migrace a její formy ve 20. století* představila historický pohled na obecné rysy migrace ve 20. století a podala souhrn jejích forem. Přehled o pracích českých historiků, zabývajících se otázkami příčin, forem, prostředků a důsledků, jaké mělo přesídlování národů, přednesla Václava Horčáková (Historický ústav AV ČR, Praha). Zajímavý pohled na přesídlování národů představil ve svém příspěvku *Bolševici a právo národů na sebeurčení: od národně-teritoriální autonomie k etnickým čistkám a deportacím* František Bahenský (Etnologický ústav AV ČR, Praha). Konstatoval, že realizace národnostní politiky byla pro bolševiky pokračováním revoluce. Teritoria autonomních oblastí záměrně neodpovídala reálným etnickým hranicím. Autonomie nebyla vnímána jako předstupeň samostatnosti, ale jako prostředek k upevňování centrální moci státu. Politickou emigrací z Ruska po roce 1917 a jejími osudy v meziválečné střední Evropě se zabývala Lúbia Harbulová (Institút historie, Filozofická fakulta Prešovské univerzity). Násilné deportace v rámci Sovětského svazu ve 30. a 40. letech byly tématem referátů Emila Voráčka (Historický ústav AV ČR, Praha) a Bohuslava Litery (Historický ústav AV ČR, Praha). Ten ve svém příspěvku *Ideologické aspekty stalinských deportací (1930–1945)* upozornil na prolínání ideologických a bezpečnostních hledisek těchto deportací. Uvedl, že zatímco první velká deportace byla plošnou akcí postihující všechny národy a národnosti a souvisela s likvidací kulaků jako třídy, deportace uskutečněné v době velkého teroru a na začátku Velké vlastenecké války byly vedeny především bezpečnostními hledisky.

Příspěvky odpoledního zasedání se věnovaly tématu Migrace – cesta k obnově státní identity. Daniela Bartáková (Katedra historie, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci) sledovala sionistickou politiku přesídlování na příkladu židovské mládeže v meziválečném Československu. Politikou židovské identity v Československu ve srovnání s postojem k vystěhování do Palestiny u komunistů a sionistů se zabýval Vít Strobach (Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Praha). Problém emigrace Židů z Polska v letech 1945–1948 sledoval Martin Šelmovský (Spoločenskovedný ústav SAV Košice). Nacistický plán „nové Evropy“ z aspektu přesídlování národů analyzoval Vojtěch Kyncl (Historický ústav AV ČR, Praha), problém přesídlení tzv. existenčně ohrožených etnických Němců ze Slovenska, z okupovaného Banátu a Bulharska a Řecka v letech 1941–1942 byl předmětem pozornosti Michala Schvarce (Historický ústav SAV Bratislava). Následující dva referáty byly věnovány otázkám deportací na Balkáně. Miroslav Tejchman (Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze) se zabýval problémem přesídlování a dobrovolné i nucené migrace v prostoru Balkánského poloostrova během druhé světové války a ve druhé polovině 20. století. Ondřej Žíla (Katedra jihoslovanských a balkanistických studií Univerzity Karlovy v Praze) sledoval úlohu západních velmocí v řízení repatriačního procesu v Bosně a Hercegovině v devadesátých letech po deytonském jednání. Problémům přesídlování

a výměny obyvatelstva po skončení druhé světové války se věnovaly referáty Michala Šmigelu (Katedra histórie, Fakulta humanitních vied Univerzity Mateja Bela v Banské Bystrici) *Vzájomné výmeny obyvateľstva medzi Poľskom a ZSSR a Československom a ZSSR v rokoch 1944–1947 (analógia a diferencia procesov z éry politického presídlenia národov)* a Marka Kornata (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego ve Varšavě), který analyzoval koncepci přesídlení německého obyvatelstva z poválečného Polska v polském politickém myšlení za druhé světové války. Přesunem obyvatelstva při rozdělení Indie a násilí, k němuž docházelo při zrodu samostatných republik Indie a Pákistánu v letech 1947–1948, se zabýval Jindřich Dejmek (Historický ústav AV ČR, Praha).

Druhý den konference byl věnován komplexnímu tématu: Československo a migrace. Od zdrojové země po cílovou. Marta Dobrotková (Katedra histórie, Filozofická fakulta Trnavské univerzity v Trnavě) podala přehled o vystěhovalectví Slováků do Spojených států před první světovou válkou a po roce 1918. Vnitřní a zahraniční migraci na Slovensku v letech 1919–1937 se zabýval referát autorů Branislava Šprocha (Výskumné demografické centrum, Infostat, Bratislava) a Pavola Tišliara (Katedra etnológie a muzeológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislavě), reemigraci Čechů a Slováků po první i druhé světové válce referát Jaroslava Vaculíka (Katedra historie, Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity v Brně) a návratem českých evangelíků do Československa a jejich úspěšné repatriace příspěvek Miroslava Lacka (Ústav politologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze). Jana Burešová (Katedra historie, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci) referovala o emigraci z Československa do Austrálie ve 20. století. Problému péče o utečence ze Sudet a jejich sociálnímu zaopatření věnoval ve svém vystoupení pozornost Jan Benda (Ministerstvo obrany České republiky). Uvedl, že šlo celkem o 370 tisíc lidí, z nichž více než polovina potřebovala sociální pomoc. Prostředky ve výši 2 milionů korun uvolněné vládou byly rozdělovány bez ohledu na jakoukoli příslušnost. Z jiného úhlu pohlížel na problém utečenců ve svém referátu *Anatomie osídlovacího procesu v protektorátu Čechy a Morava. Lidé, domovy, krajina* Milan Hořejší (Národní technické muzeum v Praze). Peter Mičko a Zdenka Muráriková (Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banské Bystrici) se věnovali záležitosti českých zaměstnanců na Slovensku v letech 1938–1945. Pozornost zacílili především na charakteristiku specifické situace spjaté s jejich odchodem z veřejného, státního a soukromého sektoru. Autoři uvedli, že majetek Čechů nacházející se na zabraném území jižního Slovenska Maďarsko zčásti uhradilo.

Závěrečná část konference byla věnována transferu menšin po druhé světové válce ve vztahu k Československu. Postoj velmocí především k vysídlení bývalých československých Němců ve svém referátu *Československo, Velká Británie a transfer menšin za druhé světové války* analyzovali Jan Kuklík (Právnícká fakulta Univerzity Karlovy v Praze) a Jan Němeček (Historický ústav AV ČR, Praha). Specifický pohled na transfer německého obyvatelstva z Československa nabídl Miroslav Šepták (Národní archiv v Praze), který tento fenomén zkoumal z hlediska jeho vlivu na utváření mezistátních vztahů s Rakouskem. Konstatoval, že Československo vlastně pomohlo k mezinárodnímu akceptování Rakouska. František Čapka (Katedra historie, Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity v Brně)

ve svém příspěvku sledoval proces osidlování pohraničí českých zemí, jež probíhalo současně s transferem německého obyvatelstva, a důsledky, který tento největší přesun obyvatelstva v českých dějinách měl – podle autora se do pohybu dalo cca 5 milionů lidí. Pohled na diskriminaci maďarské menšiny v Československu po roce 1945 z hlediska odčinění Mnichova a vyřešení problému jednoty politických a etnických hranic nabídl ve svém příspěvku Eva Irmanová (Historický ústav AV ČR, Praha). Pavel Marek (Katedra historie, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci) a Peter Borza (Katedra historických věd, Gréckokatolícka teologická fakulta Prešovské univerzity) se ve svém referátu zabývali problémem násilného vystěhování řeckokatolického duchovenstva do českých zemí a jeho návratu na Slovensko v padesátých letech 20. století. Poslední dva referáty dvoudenní konference věnovaly pozornost politické emigraci do Československa a z Československa po roce 1948. Jiří Štěpán (Historický ústav, Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové) zkoumal otázku československého exilu v Norském království a Konstantinos Tsivos (Ústav řeckých a latinských studií, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze) pak příchod, složení, právní status a problém repatriace řecké emigrace v Československu v letech 1948–1989.

V závěrečném shrnutí Zlatica Zudová-Lešková (Historický ústav AV ČR, Praha) konstatovala, že výsledkem jednání konference bylo potvrzení domněnky, že přesídlování národů ve 20. století zásadním způsobem ovlivnily obě světové války, hospodářská krize a rozdělení Evropy po roce 1945 na západní a východní blok. Násilná migrace byla vyhrčenou formou ovládnutí obyvatelstva pod záminkou politiky návratu do původních domovů a rasové čistoty.

Eva Irmanová

Kolokvium ke 200. výročí bitvy u Chlumce a Přestanova

U příležitosti dvousetého výročí bitvy u Chlumce a Přestanova uspořádalo Muzeum města Ústí nad Labem ve spolupráci s Ústavem slovansko-germánských studií Filozofické fakulty UJEP v Ústí nad Labem a s Ruským střediskem vědy a kultury v ČR 28. srpna 2013 jednodenní mezinárodní kolokvium *200 let bitvy u Chlumce, pohledy z české a z ruské strany*. Na kolokviu, v jehož úvodu ředitel Ruského střediska vědy a kultury v ČR Leonid A. Gamza a ředitel Muzea města Ústí nad Labem Miroslav Král zdůraznili mimořádnou úlohu vědeckého setkání v rámci probíhajících i pro širší veřejnost určených připomenutí těchto významných událostí napoleonského období, zazněla řada podnětných vystoupení. Upozornila zejména na skutečnost, že bitva u Chlumce a Přestanova je neprávem pomíjenou kapitolou světového dění prvního a druhého desetiletí 19. století. Opakovaně bylo zdůrazněno, že se jednalo o událost velkého významu jak z hlediska národní minulosti, tak i obecných dějin. Pro české dějiny šlo zejména o skutečnost, že vítězstvím nad Napoleonovými koaličními vojsky bylo zabráněno, aby tyto jednotky postoupily do českého prostoru. V opačném případě by jej stihl podobný osud jako Sasko a některé další německé země, které byly opakovanými průchody napoleonských a jiných vojsk vyjedeny, vydrancovány, obyvatelstvo terorizováno a znásilňováno. Z hlediska obecných dějin pak bylo nesmírně důležité, že bit-

va u Chlumce a Přestanova společně s dalšími konflikty téhož období znamenala doposud málo frekventovaný zásadní obrat v napoleonských válkách. Zatímco v bitvách u Lützenu 2. května 1813 a u Budyšina 20. a 21. května 1813 Napoleon ještě zvítězil nad vojsky rusko-pruské koalice a mohlo se zdát, že po neúspěchu v Rusku znovu nabírá síl, pak následná bitva u Drážďan a zejména pak „bitva národů“ u Lipska znamenaly jeho drtivou porážku. Bitva u Chlumce a Přestanova se tak stala zásadním mezníkem ve vítězství protinapoleonské koalice.

Připomeňme, že kolokvia se zúčastnilo vícero předních ruských specialistů na napoleonské období, např. vedoucí vědecký pracovník Státního vojenského muzea v Borodinu Dmitrij G. Celorungo, zástupkyně ředitele borodinského muzea Lydie L. Ivčenkova a zástupce předsedy společnosti potomků účastníků vlastenecké války 1812 Alexej M. Olferjev. Z jejich úst, stejně jako z úst českých účastníků kolokvia, zazněla řada zajímavých a podnětných faktů. Cenná byla rovněž průběžná i závěrečná diskuse, ve které si ruští a čeští odborníci vyměňovali názory na stěžejní i municionální aspekty celého napoleonského období. Účastníci tak projednali široký okruh otázek, který jim i dalším posluchačům umožnil nahlédnout na bitvu u Chlumce z různých historických pohledů a získat podrobnou představu o roli Ruska, českého prostoru i širší Evropy v této bitvě. Na závěr jednání účastníci kolokvia zodpověděli řadu otázek hostů, mezi kterými bylo nemálo zájemců o detailní pohled na události let 1812 a 1813. Nejvýznamnější příspěvky organizátoři kolokvia hodlají vydat ve formě kolektivní monografie. Jak profesním tak amatérským historikům nezbyvá než se na tuto práci těšit.

Radomír Vlček

Ruské revoluce a jejich osobnosti: mezi demokracií a totalitou (jazyk – literatura – historie – politika)

Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity (FF MU) v Brně v čele se svým vedoucím profesorem Ivem Pospíšilem byl dne 28. listopadu 2013 hlavním organizátorem interdisciplinárního kolokvia tematicky poměrně úzce zacíleného na dvě převratné události ruských dějin – revoluce roku 1905 a 1917 – a roli významných osobností v nich. Řada kvalitních historických a literárně vědných příspěvků byla ovšem zasazena do širších souvislostí ruského revolučního myšlení 19. a 20. století. Nejen tato skutečnost byla provázena živou diskusí, kterou bezesporu umožnilo jasné vymezení problematiky.

Historik Radomír Vlček (Historický ústav AV ČR, pobočka Brno) se zaměřil na osobnost generála Lavra G. Kornilova a jeho úlohu v krátkém demokratizujícím procesu mezi tzv. únorovou a tzv. říjnovou revolucí roku 1917. Vlček mimoto upozornil na celou plejádu stěžejních osobností, které se významně prosadily v kritických okamžicích celých ruských dějin. Připomněl Alexandra Něvského, Dmitrije Donského, dvojici Požarského a Minina, generála Michaila Kutuzova či samotného Vladimíra Putina a jejich vehementní snahu ochránit východní velmoc před intervencí cizích mocností. Jeho kolega Jaroslav Vaculík (Pedagogická fakulta MU Brno) představil ve svém referátu osobnost dr. Václava

Vondráka, jenž se jakožto předseda Svazu československých spolků na Rusi energicky zasažoval o emancipaci Čechů v tomto prostředí, kteří se během 1. světové války přidali na ruskou stranu. Vykreslil Vondrákův konflikt s Josefem Dürichem poslaným do Ruska představiteli budoucí československé vlády.

Anton Eliáš (Filozofická fakulta Univerzity Komenského Bratislava) zacíлил pozornost posluchačů na děkabristické hnutí. Představil z literárně vědného pohledu ideologické a estetické názory vztahující se k tomuto zdánlivě demokratickému politickému uskupení a upozornil na jeho postupnou radikalizaci. Zdůraznil, že zápas děkabristů s carským totalitarismem vedl u nich posléze k infekci totalitarismem. Josef Dohnal (FF MU Brno) ve svém příspěvku *Pojetí revoluce u L. Andrejeva ve světle jeho publicistiky* představil Andrejevův pohled na říjnové události roku 1917, které pokládal za pouhé spiknutí (rusky „bunt“) zaměřované za revoluci. Dohnal v rámci svých úvah o této bolševické akci konstatoval, že revoluce je buď rozrušením a zničením všeho ve prospěch nového, nebo se jedná v podstatě o kontinuitu s jistou mírou diskontinuity. Hlavní organizátor akce Ivo Pospíšil v referátu uzavírajícím celou akci upozornil na milníky v Masarykově a Leninově tvorbě, kterou rozhodně nechtěl srovnávat, nicméně upozornil na několik styčných bodů, jež se v publikacích těchto osobností objevily. Poukázal rovněž na aktuální zájem českého dějepiscevtví o tyto osobnosti, zejména monografii Jiřího Křestana o Zdeňku Nejedlém a kolektivní monografii Jiřího Hanuše, Radomíra Vlčka a dalších o V. I. Leninovi.

Výrazným pozitivem celé akce byla poutavá diskuse nad otázkou ruského revolučního hnutí, a to nejen v 19. a 20. století, ale i celém kontextu ruských dějin i současnosti. Díky tomuto přístupu závěr kolokvia vyzněl v naznačení možných řešení dlouhodobě zvažovaného diskursu o kontinuitě a diskontinuitě ruských dějin. Kolokvium *Ruské revoluce a jejich osobnosti: mezi demokracií a totalitou (jazyk – literatura – historie – politika)* nadto zřetelně ukázalo, že při zvažování historických procesů v Rusku je interdisciplinární přístup ve smyslu dialogu historie – literatury – politologie a jazyka vyslovenou nutností.

Lenka Vlčková Kryčerová

Kongres českých slavistů

Ve dnech 13.–14. listopadu 2013 se v Univerzitním centru brněnské Masarykovy univerzity v Telči uskutečnil IV. kongres českých slavistů. Jeho hlavním organizátorem byla Česká asociace slavistů v čele se svým předsedou prof. Ivem Pospíšilem. Kongres byl věnován aktuálním problémům slavistiky, její dobově podmíněné tematické a metodologické proměnlivosti a její mezioborovosti. Jednání zahájil I. Pospíšil konstatováním o neuspokojivém stavu české i mezinárodní slavistiky, o nedostacích její teorie i praxe a o velkém množství dílčích i obecných problémů, které zabraňují rozvoji mezioborovosti a kontextu širších souvislostí. O nich se zmínil jako o kruciálních záležitostech pro slavistiku a jí vytvářených obrazech jednotlivých jevů i areálových celků. Upozornil také na problémy, se kterými se potýkají i jiné vědecké disciplíny především společenskovědního zaměření, zejména na neobjektivní

směšování vědy a ideologie a na časté prosazování skupinových zájmů. Pospíšilova slova rozvinuli někteří referující, kteří tyto problémy identifikovali především na příkladu rusistiky jako jedné z nejvýznamnějších slavistických disciplín. Nutno zdůraznit, že rusistika a její areálová větev byla na kongresu zastoupena vskutku početně a reprezentativně v celé škále oborů.

Jednání, které probíhalo ve dvou sekcích, jazykové a historicko-kulturologicko-literární, bylo věnováno památce a odkazu někdejšího předsedy Českého národního komitétu slavistů a významné osobnosti mezinárodního komitétu slavistů prof. Slavomíra Wollmana (1925–2012). Několik vystoupení se proto přímo týkalo jeho díla a jeho přínosu pro českou i mezinárodní slavistiku. Kongresu se zúčastnili především čeští slavisté. Příspěvky však připravili i slavisté reprezentující mezinárodní slavistiku, především odborníci ze Srbska, Maďarska, Rumunska, Slovinska, Slovenska, Polska, Francie, Bosny a Hercegoviny, Bulharska a Ruska. I když ne všechny ohlášené příspěvky na jednání zazněly, lze kongres hodnotit jako úspěšný a těšit se na písemné podoby referátů, které se v nejbližší době objeví v rámci kolektivních monografií a časopiseckých statích.

Na kongresu zazněla vystoupení věnovaná jak obecným problémům slavistiky a jejích jednotlivých disciplín (zejména rusistiky, sorabistiky, kroatistiky a polonistiky), tak dílčím záležitostem aktuálních slavistických studií. Velkou předností byl mezioborový přístup zřetelný zvláště v diskusích, ve kterých i na zdánlivě vyhraněně jazykovědná či literární témata reagovali historici, antropologové, historici kultury i literární a jazykoví vědci navzájem. Diskuse, jež na podobných kongresech nebývá nejsilnější stránkou, se tentokrát ukázala jako nosná a inspirativní: Jak zaznělo v závěrečných shrnutích, dala podnět k mnoha dalším slavistickým v areálovém smyslu chápaným tématům. S ohledem na zaměření časopisu *Slovanský přehled* za všechna odeznělá témata upozorníme na několik vystoupení historiků, která byla prezentována v historicko-kulturologicko-literárněvědné sekci zahrnující řadu oborů. Radomír Vlček (Historický ústav AV ČR, Brno) hovořil o genezi a vývoji české historické slavistiky a Ladislav Hladký (Historický ústav AV ČR, Brno) o stoletém vývoji časopisu *Slovanský přehled*. Václav Štěpánek (Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně) tato vystoupení konkretizoval pojednáním o nových výzvách slavistické balkanistiky a Lenka Vlčková Kryčerová (Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně, Historický ústav AV ČR, pobočka Brno) o tematických i metodologických proměnách české historické rusistiky let 1948–1968. Ivo Pospíšil (Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně) na příkladu nových knih o Leninovi a Nejedlém referoval o nutnosti nového vidění osobností minulosti. Josef Šaur (Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně) se zaměřil na analytický problém specifik ruského liberalismu, Jaromír Linda (Filologická fakulta Univerzity v Bělehradě) pojednal o „code switching“ v balkánské korespondenci Bohumila Boučka a Antonína Schulze, Alma Čišić (Tuzla) mluvila o antitezích v politických vystoupeních a Giuseppe Maiello (Zlín) analyzoval tzv. rodnověří jako východisko k revitalizaci etnického náboženství Slovanů. S posledně zmíněným příspěvkem korespondovalo vystoupení Stanislava Oplatka (Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně) o rozšíření jurodivosti na Rusi. Jak je zřejmé z názvů uvedených příspěvků, a platilo to i pro další jazykově vědné a literárně vědné příspěvky, ze slavistických oborů byla nejvíce zastoupena rusistika. Rusistické

aspekty měly i příspěvky srovnávacího charakteru, např. V. Žemberové, F. Všetický, H. Voisine-Jechové. Potéšitelné rovněž bylo, že rusistická témata byla současně osvětlována a reflektována v širších mezinárodních, evropských a světových souvislostech.

Radomír Vlček

Kolokvium o proměnách ruského imperiálního myšlení

Rusko ve všech politických turbulencích a dějinných epochách je stále velmi atraktivní téma a zejména to soudobé nabízí četná srovnání s minulostí. Kulatý stůl na téma *Od imperialismu k postimperialismu. Proměny ruské literatury, kultury, politiky a filozofického myšlení ve 20. a 21. století*, který se uskutečnil 4. září 2013 v Praze ve spolupráci Slovanského ústavu AV ČR a Ústavu světové literatury SAV, je tomu jasným důkazem.

Ačkoli jeho prioritou byly literárně vědné rozbor, zazněly na něm i příspěvky historiků. Můžeme tedy hovořit o interdisciplinárním charakteru akce, jež se nevyznačovala bezbřehostí, ale byla tematicky přesně vymezena paradigmaty imperialismu a postimperialismu. Mezi příspěvky vyzdvihneme zejména ten, ve kterém se Marek Příhoda (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy Praha) zaměřil na pojetí ruských dějin dvou předních ruských dějepisců Tatiščeva a Ščerbatova. Spojovala je kritika a vyhranění se proti předpetrovskému období. Příhoda konstatoval, že Tatiščev považoval Rusko za velmoc podílející se na všech hlavních momentech evropské civilizace, přičemž upřednostňoval samoděržavnou monarchii před demokracií, jež by vedla ke zničení impéria. Příhoda položil důraz na Tatiščevovu kritiku katolické církve a starověrců a názor, že kulturní převaha je na straně křesťanských států. U Ščerbatova vyzdvihl význam státu jakožto mravní autority, propojení ruské šlechty se státem a odmítnutí bezbřehé imperiální expanze Ruska. Stanislav Tumis (FF UK Praha) se soustředil na soudobé Rusko, konkrétně na obnovu síly a celosvětového významu impéria během druhého prezidentského období Vladimíra Putina. Zdůraznil prohlubující se ekonomickou závislost východoevropských regionů na Moskvě, která vůči nim praktikuje politiku výhod a vydírání. Je zřejmé, že Tumis se ve svém výkladu oprostil od emocí spojených s chováním někdejšího sovětského Ruska vůči satelitům. Konstatoval, že Rusko má největší krizi za sebou. V rámci diskuse zmínil, že Rusku nebylo ani za Jelcinovy, ani během Putinovy éry nabídnuto místo ve strukturách západní Evropy. Marek Příhoda mu ovšem oponoval otázkou, zdali Jelcinova zahraniční politika tuto možnost vůbec nabízela. Radomír Vlček (Historický ústav AV ČR, pobočka Brno) se ve svém příspěvku *Panslavismus a slovanství jako opory ruské imperiální vize 19. a 20. století* soustředil na specifika ruské podoby panslavismu a slovanství spočívající v jejich provázanosti se státní ideologií. V rámci diskuse podotknul, že není možné užívat pojem postimperialismus, neboť Rusko bylo, je a bude jednoduše impériem. Lenka Vlčková Kryčerová (Historický ústav AV ČR, pobočka Brno) představila zásadní odlišnosti pojetí ruských dějin Zdeňka Sládka na konci šedesátých let 20. století a ve svobodných letech devadesátých. Zdůraznila, že starší výklad byl důsledně dobově poplatný, a upozornila na ideologickou sešňěrovanost historické vědy v období komunistického režimu, nanejvýš té, která se soustředila na dějiny Ruska a SSSR.

Z literárně vědného bloku je zejména třeba upozornit na referáty, které byly zaměřeny na význam spisovatele Vladimíra Sorokina a jeho bohatou prozaickou tvorbu. I v nich byl zřetelně akcentován faktor ruské imperiálnosti a jeho interpretačních proměn ve formě literární reflexe. Upozorníme rovněž na vystoupení Siegfrieda Ulbrechta (Slovanský ústav AV ČR Praha), který sledoval imperiálnost ve tvorbě Fjodora Dostojevského, zejména v jeho myšlenkách o tradičním ruském národě. Ulbrecht připomněl Dostojevského pojetí lidu v souvislosti s velkým ruským prostorem, jeho kritiku západoevropského individualismu v kontrastu s bratrskou láskou a soudržností panující v ruské zemi. Dostojevskij tak považoval za skutečného Evropana jen Rusa. Angličany a Francouze označil za národy, které žijí jen pro sebe samé, nikoli pro celý kontinent jako Rus. Hanuš Nykl (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy a Slovanský ústav AV ČR) poukázal ve svém referátu na spojitost mezi myšlenkovými koncepty Danilevského, Savického a Gumiljova a porovnával je se slavjanofilským paradigmatem.

Kulatý stůl, jenž byl zorganizován ředitelkou Slovanského ústavu docentkou Helenou Ulbrechtovou a profesorkou Máriou Kusou z Ústavu světové literatury prokázal, že východní velmoc lze studovat z nejrůznějších rovin a úhlů pohledu. Tato skutečnost se nejvíce projevila v rámci dílčích interpretací publikací o Rusku a jeho postavení v rámci evropského prostoru, o jeho vnitřním životě a současném i historickém myšlení.

Lenka Vlčková Kryčerová

Varlam Šalamov v Praze

V polovině září 2013 se Praha stala místem s mimořádnou koncentrací odborníků zabývajících se životem a dílem významného ruského spisovatele a básníka, dlouholetého vězně sovětských pracovních táborů Varlama Šalamova (1907–1982).

Od 17. do 19. září 2013 totiž proběhla v Sále Boženy Němcové Památníku národního písemnictví mezinárodní odborná konference *Zákon o odporu rozpadu: zvláštnosti prózy a poezie Varlama Šalamova a jejich vnímání na počátku 21. století*. Pořadatelé konference, již se zúčastnilo 35 badatelů z 13 zemí světa, byly pražská Slovanská knihovna, sdružení „shalamov.ru“ a Ústav pro studium totalitních režimů. Převážná část referátů se zaměřovala na literárněvědné a jazykovědné otázky spojené se Šalamovovou tvorbou, případně se věnovaly problematice překladu jeho děl do různých jazyků. Několik příspěvků s historickým zaměřením se týkalo zejména Šalamovových životních osudů a problematiky publikování jeho děl na západě v sovětském období. Každý panel byl zakončen diskusí, která se často přenášela i do kuloárů. Konferenci symbolicky uzavřel držitel publikačních práv na Šalamovovo dílo Alexandr Rigosik. Ten představil v Rusku čerstvě vydaný sedmý svazek Šalamovových sebraných spisů, který věnoval Slovanské knihovně. Ta se tak stala první institucí na světě vlastníci uvedenou knihu.

První den konference završila vernisáž výstavy „Život nebo literatura: vypravěč Varlam Šalamov“, která byla do konce října 2013 přístupná v přízemí pražského Klementina.

Výstavu, jejímiž autory byli němečtí rusisté Kristina Links a Wilfried F. Schoeller, pořádaly společně německý Literaturhaus Berlin a Národní knihovna České republiky – Slovanská knihovna. Návštěvníci se zde mohli seznámit nejen se spleťtým osudem V. Šalamova a jeho životními zlomy, jež dostatečně ilustrují krutost a komplikovanost ruských dějin minulého století, ale také s ukázkami z jeho literární činnosti.

Šalamov, pocházející z rodiny pravoslavného kněze, se v roce 1929 během okamžiku stal ze studenta práv vězněm Gulagu. Po propuštění v roce 1931 se začal věnovat žurnalistice a literární tvorbě. Jeho práci přerušilo roku 1937 druhé zatčení, odsouzení a následný transport na Kolymu, kde byl vězněn dalších 14 let. Teprve po návratu z Dálného východu se literatura stala hlavní náplní jeho života. Jeho literární práce jsou svým množstvím úctyhodné – sebrané spisy obsahují sedm objemných svazků. Šalamovova nejslavnější kniha, *Kolymské povídky*, byla přeložena do mnoha cizích jazyků.

Obsahem výstavy v Klementinu však nebyly pouze Šalamovovy osudy, jeho osobnost a dílo, popsána byla rovněž jeho pozice v tehdejší literární světě, představeni byli jeho spolupracovníci i odpůrci (včetně opakovaně vzpomínaného A. I. Solženicyna).

Součástí konference byly další dvě doprovodné akce. Ve středu 18. září v podvečer byl v Knihovně Václava Havla představen druhý svazek českého vydání Šalamovových *Kolymských povídek* nazvaný *Levý břeh*, který v překladu Jana a Sergeje Machoninových vydalo nakladatelství GplusG. Ve čtvrtek 19. září večer pak „Šalamovův týden v Praze“ zakončilo divadelní představení „Otče náš“ na motivy Šalamovových textů, které v Literární kavárně Řetězová připravil Komorní činoherní soubor z Šalamovova rodného města Vologdy.

Podobná kumulace akcí věnovaných v České republice ruskému spisovateli je sama o sobě mimořádná. Česká veřejnost měla v podstatě poprvé možnost hlouběji se seznámit s tímto vynikajícím představitelem ruské literatury 20. století a současně prohloubit své znalosti o složitých moderních dějinách Ruska.

Lukáš Babka

Mezinárodní vědecká konference Česká polonistická studia v evropském kontextu

Ve dnech 11.–12. září se v hlavním městě České republiky uskutečnila mezinárodní vědecká konference *Česká polonistická studia v evropském kontextu*, kterou připravily Historický ústav Akademie věd České republiky, Ústav slavistiky Masarykovy univerzity v Brně a Centrum východoevropských studií Varšavské univerzity za podpory Česko-polského fóra při Ministerstvu zahraničních věcí České republiky. Konferenci dále podpořily: Polský institut v Praze, Polsko-česká vědecká společnost a Sdružení historiků České republiky. Záštitu nad konferencí převzali: ministr zahraničních věcí Polské republiky Radosław Sikorski, ministryně vědy a vysokého školství Polské republiky prof. Barbara Kudrycka, velvyslankyně Polské republiky v Praze prof. Grażyna Bernatowicz, předseda Akademie věd České republiky prof. Jiří Drahoš, rektor Masarykovy univerzity doc. Mikuláš Bek a rektor Varšavské univerzity dr hab. Marcin Pałys.

Jednání konference se zúčastnilo více než 120 badatelů z vysokých škol a vědeckých pracovišť nejen z Evropy – střední (Česko, Polsko, Maďarsko, Slovensko, Rakousko), jižní (Bulharsko), západní (Německo) i východní (Ukrajina, Bělorusko, Rusko, Litva, Estonsko), ale také z Kavkazu (Ázerbajdžán), střední Asie (Kazachstán, Uzbekistán) a Spojených států amerických. Z uvedeného počtu účastníků vystoupilo s vlastním referátem celkem 55. Program konference měl interdisciplinární charakter a zahrnoval příspěvky jak z oblasti filologie, tak i historie a politologie, což jistě bylo její předností. Pracovními jazyky konference byly polština, čeština a angličtina.

První zahajovací zasedání konference hostilo sídlo Velvyslanectví Polské republiky v Praze. Jednání slavnostně otevřela velvyslankyně Polské republiky Grażyna Bernatowicz spolu s ředitelem Centra východoevropských studií Varšavské univerzity Janem Malickým. Účastníci zasedání vyslechli také uvítací řeči, které jim adresovali předseda Akademie věd České republiky Jiří Drahoš a rektor Masarykovy univerzity Mikuláš Bek. Zahajovací část jednání byla věnována především českým bádáním o Polsku ve 20. a 21. století. Tato tematika souvisela s jubileem české polonistiky – 90. výročí založení prvních polonistických pracovišť na Univerzitě Karlově v Praze a Masarykově univerzitě v Brně. S prvním referátem *Czeskie badania nad dziejami Polski na progu trzeciego tysiąclecia* vystoupil prof. Jaroslav Pánek z Historického ústavu AV ČR. Pro shromážděné posluchače bylo referentem prezentované téma důležité a zajímavé. Upozornil na mnohasetleté proplétání dějin Poláků a Čechů a na význam badatelských prací věnovaných polsko-českým stykům pro současné oboustranné vztahy, především pak pro vyjasnění složitých momentů ve vzájemných vztazích. Poté vystoupil známý slavista a bohemista Jacek Baluch z Jagellonské univerzity v Krakově, jenž velmi poutavým způsobem přiblížil osobnost Karla Krejčího, jednoho z nejvýznamnějších polonistů působících mimo Polsko. Následoval referát Krystyny Kardyni-Pelikánové z Masarykovy univerzity v Brně, která se svým referátem věnovala současným českým polonistickým literárněvědným výzkumům a nastínila především badatelské směry reflektující nové tendence a kulturní trendy, jež se projevují v současné Evropě. Jako poslední v rámci úvodního zasedání vystoupila s referátem *Western Views of Transitions and on What the West Should Do* vynikající americká politoložka Jane Leftwich Curry, která se zaměřuje na transformační procesy v politických systémech zemí bývalého východního bloku.

Další jednání konference bylo rozděleno do tří tematických sekcí: filologické, historické a politologické. Pokračující zasedání v sekcích bylo věnováno polonisticko-bohemistické tematice. Důraz byl kladen na klíčové problémy jednotlivých vědních disciplín, přičemž byly vyzvednuty ty aktuální oblasti, jež mají zásadní význam pro rozvoj vzájemných vztahů mezi Čechy a Poláky. Uvedené problematice se věnovali badatelé převážně z České republiky: Miloš Řezník (*Česká syntéza polských dějin – otázky koncepce, metodiky a interpretace*), Jaroslav Vaculík (*Stav studia dějin Čechů v Polsku*), Mečislav Borák (*Polské aspekty v programu střeoevropských studií Slezské univerzity v Opavě*), Marek Ďurčanský (*Česko-polské vědecké kontakty v 19. a 20. století – stav výzkumu v posledních dvou dekadách a výhledy do dalších let*), Jiří Vykoukal (*Soudobé dějiny a politika paměti v současném Polsku*), Petr Kaleta (*České kašubistické zájmy 1945–2013*), Jan Němeček (*Československo-polské vztahy*

za druhé světové války – historiografická rekapitulace posledního desetiletí), Michal Kubát (*Polsko jako předmět výzkumu české komparativní politologie*), Ivo Pospíšil (*Polský fenomén v českých a jiných souvislostech*), Renata Putzlacher-Buchtová (*Czesko-polskie związki literackie w drugiej połowie XX wieku. Polscy poeci i ich czeszy tłumacze*), Jana Raclavská (*„Pies” w frazeologii polskiej i czeskiej – studium porównawcze*). K této tematice obrátili svou pozornost také polští referenti: Renata Rusin-Dybalska (*Aktualne badania polonistyczne prowadzone na praskiej polonistyce*), Katarzyna Barna Krawczyk (*Jak skutecznie motywować czeskich i słowackich studentów polonistyki do nauki języka polskiego?*), Dan Gawrecki (*Poláci na Těšínsku do r. 1938. K názorům české historiografie a publicistiky*), Sebastian Grudzień (*Czescy historycy a Polska Akademia Umiejętności. 1989–2012*). Problematika polsko-českých vztahů není cizí ani ruské vědě, o čemž svědčilo vystoupení Dmitrije Karnauchova z Novosibirsku s názvem *Legends etnogenetyczne o pochodzeniu narodu polskiego w kronikarstwie czeskim XIV–XVII w.* Do debaty o aktuálním stavu této problematiky se svými zajímavými referáty zapojili také ukrajinští badatelé Vasyl Buslenko z Lucku (*Stosunki władzy i opozycji w Polsce i Czechosłowacji w latach 80 XX wieku. Porównawcze aspekty*), Nataliya Minenkova z Doněcku (*Lustracja jako polityczna praktyka postkomunizmu: kontekst polski i czeski*) či Mariya Senych z Ivano-Frankivsku (*Wiosna praska oraz walka wyzwolenicza narodów Europy Środkowo-Wschodniej w działalności Jerzego Giedroycia*).

Vzhledem k různorodosti dotčených jevů z oblasti polonistiky a bohemistiky, zdůraznění společných aspektů těchto vědeckých disciplín a vysoké meritorní úrovni přednesených referátů můžeme dospět k závěru, že vývoj bádání o této problematice je zejména na pracovištích v České republice více než slibný. Lze jen doufat, že se tento fakt odrazí na česko-polském sbližování nejen na poli vědy.

Organizátoři se rozhodli rozšířit tematický rozsah konference také o příspěvky věnované bádáním o Polsku v zemích východní Evropy, Kavkazu a střední Asie. Z tohoto důvodu se v programu objevila i velmi zajímavá vystoupení vynikajících odborníků, např. Rüstise Kamuntavičiuse z Kovna, jenž hovořil o stavu bádání o polské historii na Litvě, Ihora Čornovola ze Lvova, který analyzoval současnou historiografii polsko-ukrajinských vztahů, Myroslava Vološčuka z Ivano-Frankivsku, jenž se věnoval úzkému tématu obrazu dějin středověkého Polska v ukrajinských vysokoškolských učebnicích, významného kartvelologa Davida Kolbaili hovořícího o vývoji polonistických studií v Gruzii a gruzínistických studií v Polsku od 19. století až do současnosti, Gábora Lagziho z Veszprému, který se věnoval zájmu maďarských historiků o soudobé dějiny Polska, či Mikołaje Iwanowa analyzujícího otázku vztahu běloruské historiografie k problematice kontaktů s Polskem.

Jak je patrné z výše uvedeného přehledu referátů, je problematika historie vztahů Polska s jinými zeměmi regionu střední a východní Evropy a Kavkazu široce a mnohoaspektově zastoupena především v české a ukrajinské vědě. S uspokojením je možno přivítat ujištění organizátorů, že plánují vydání monografie, jež by zpřístupnila všechny přednesené referáty širší vědecké obci, což jistě přispěje k vyvolání diskuse o dotčené problematice.

Jednání konference doprovázely dvě zajímavé akce. První z nich byla panelová diskuse na téma systémové transformace. Ta vyvolala kulturní, společenské a politické proměny ve středovýchodní Evropě ve 20.–21. století. Účast v diskusi přijali: Stanislav Šuškevič

– bývalý prezident Běloruska, Jane Leftwich-Curry (USA), Břetislav Dančák (ČR), Mikołaj Iwanow (Polsko), Csaba Kiss (Maďarsko), Mirosław Wyrzykowski (Polsko) a Jan Malicki (Polsko), jenž byl zároveň i moderátorem.

Druhou doprovodnou akcí byl VIII. sjezd absolventů a učitelů Východní letní školy Varšavské univerzity (existuje od roku 1991). Právě bývalí posluchači této školy tvořili většinu účastníků konferenčních jednání.

Nakonec je třeba poděkovat hlavním iniciátorům a organizátorům této události – Romanu Baronovi z Historického ústavu AV ČR a Romanu Madeckému z Ústavu slavistiky MU v Brně, za vynikající přípravu konference ve smyslu věcném i logistickém. Patří jim poděkování také za to, že umožnili setkání velice kompetentního okruhu odborníků z různých zemí a výměnu názorů, jež umožní zintenzivnění polonistických bádání nejenom v kontextu filologickém a historickém, ale i politologickém.

Agnieszka Stec

Československo-sovětská smlouva 1943 – počátek cesty k únoru 1948?

Dne 12. prosince 2013 uspořádal Historický ústav AV ČR v Praze vědecký seminář, který se tematicky obracel k 70. výročí podpisu československo-sovětské smlouvy z prosince 1943.

Zasedání, jež se zabývalo otázkou, zda byl podpis smlouvy z prosince 1943 počátkem cesty k únoru 1948, byla přítomna především odborná veřejnost. Program semináře byl rozdělen do dvou, dalo by se říci, prostupných bloků. Celý seminář úvodním slovem a poté i referátem zahájil Jan Němeček z Historického ústavu (HÚ) AV ČR, který se věnoval československo-sovětské smlouvě v širším mezinárodním měřítku. Analyzoval proces přípravy tohoto dokumentu a zejména jeho zasazení do kontextu vztahů spojeneckých mocností z doby druhé světové války a připomněl i okolnosti podpisu smlouvy. Následovalo několik dalších vystoupení badatelů z pořádajícího HÚ AV ČR: Jiří Friedl navázal referátem, jenž pohlížel na specifický vztah Polska k tzv. Stalin-Benešovu paktu, který zůstává kontroverzním tématem i ve vzájemných československo-polských vztazích, což se mj. odrazilo i v diskusi. Blanka Jedličková (HÚ AV ČR) se věnovala ohlasu československo-sovětské smlouvy v protektorátním tisku. Zdůraznila význam dozoru nad periodiky a cenzury, kde důležitou roli hrálo samotné řízení tisku, jemuž napomáhaly i tzv. tiskové konference. Určitou paralelu k tomuto referátu tvořil následující příspěvek Zlatici Zudové-Leškové (HÚ AV ČR), která uzavřela dopolední blok rozbohem poukazujícím na rozdílnost postojů Slováků k této smlouvě. Zároveň také položila otázku, zda smlouva byla cestou ke svobodě a nezávislosti, nebo spíše cestou k potupě a poddanosti. Na závěr prvního bloku následovala živá diskuse, která nadnesla nejenom další související témata, ale i konfrontační otázky.

Odpolední blok, který se časově posunul do období poválečných let, zahájil Vít Smetana z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, jenž se na podkladě svého dlouholetého výzkumu věnoval komplikovanému postoji Velké Británie a Spojených států k podpisu československo-sovětské smlouvy. Konstatoval, že přes bohatost pramenného materiálu zůstává-

me k této problematice v některých momentech stále na úrovni hypotéz v oblasti motivací, zejména britského postoje. Jan Eichler z Ústavu mezinárodních vztahů pak nadnesl problém politického vůdcovství. Ústředními postavami jeho příspěvku byli Edvard Beneš a Charles de Gaulle. Přednášející rozvinul širší kontext mezinárodních vztahů zejména z pohledu charismatického francouzského politika, a to až do poválečného období. Emil Voráček z HÚ AV ČR se následně zamýšlel nad vlivem podpisu smlouvy na poválečnou hospodářskou spolupráci Československa a Sovětského svazu. Zauvažoval také nad možnými koncepcemi budoucího hospodářského systému v osvobozené ČSR. Závěrečný referát přednesl Jindřich Dejmek z téhož ústavu, který se zabýval otázkou prodloužení platnosti československo-sovětské smlouvy v roce 1963 a objasnil také bližší souvislosti přípravy a uzavření nové spojenecké smlouvy v roce 1970. V rámci závěrečné diskuse vystoupil s příspěvkem David Hubený z Národního archivu, který se zabýval praktickou aplikací smlouvy na případě osudu Podkarpatské Rusi, kde sovětská strana flagrantně porušila svůj smluvní závazek nevmešovat se do vnitřních záležitostí druhé smluvní strany, tedy Československa.

Na závěr celého dne se znovu rozproudila diskuse, jež byla už jen příjemnou tečkou za všemi příspěvky, které budou v přepracované a doplněné podobě publikovány v podobě kolektivní monografie péčí Historického ústavu AV ČR. Vědecký seminář k 70. výročí podpisu československo-sovětské smlouvy proběhl v přátelském duchu a komorní atmosféře, která však nepostrádala ani jisté momenty kontroverzní, ukazující na to, že na tento smluvní akt je pohlíženo z různých úhlů a že jeho hodnocení zůstane vždy názorově diferencované, ať se to týká domácích či zahraničních historiků.

Blanka Jedličková

Za Pawłem Chmielewským

Na konci července 2013 nečekaně odešel z tohoto světa Paweł Chmielewski, profesor nejnovějších východoevropských dějin Univerzity v Lodži. Muž dvou poslání, osobnost podvojně tvořivé intelektuální aktivity.

Stojí za zvýraznění, že s naším prostředím přišel napřed do kontaktu jako dramatik a obecně divadelník, v dobách krajně nepříznivých, husákovského Československa a gierkovského Polska. Úzce propojený na Teatr '77, pověstnou experimentální scénu v Lodži, patřil zároveň k okruhu přátel Petera Scherhaufera, kmenové osobnosti tehdejšího Divadla na provázku v Brně. Podílel se mimo jiné na mezinárodně proslulém společném inscenačním projektu obou divadel Wiosna narodów – Jaro národů.

Jako historik byl žákem Władysława Bortnowského; po jeho předčasném úmrtí převzal náročný úkol dále organizovat a rozvíjet východoevropská historická studia na Univerzitě v Lodži. Takto jsme ho poznali na brněnských historických pracovištích od roku 1980, vzápětí i na dalších v tehdejší ČSR. Byl pro nás zároveň vítaným informátorem a komentátorem reálné situace v tehdejší Polsku.

Konceptuálně zároveň navazoval P. Chmielewski na varšavského Mariana Wilka, jmenovitě v dimenzi dějin mezinárodních vztahů. Uvědomoval si rovněž jednorozměrnost

studia pouze dějin Ruska a polsko-ruských vztahů a mimo jiné zorganizoval – už na přelomu století – ve spolupráci s Brnem přípravu dvou doktorandů pro dějiny československo-polských vztahů pro fázi soudobých dějin.

Po roce 1990 byl zároveň úzce napojen na Instytut Studiów Politycznych Polskiej akademie věd, zejména na skupinu prof. Wojciecha Materského (ředitele ústavu v letech 1998–2006). V prvním decenniu našeho století pomáhal zakládat Vysokou školu mezinárodních studií v Lodži.

Ve své vlastní badatelské práci se věnoval tématům politických a sociálních dějin druhé světové války, rovněž specifickým problémům dějin diplomacie této etapy, vedle toho i dějinám poválečným, zejména oné bezprostřední fáze prvních let po válce, kdy nové poměry teprve krystalizovaly. V tom se zaměřil i na tak žhavá témata, jako byly osudy polských území, okupovaných Sovětským svazem v období 1939–1941, konkrétní role NKVD vůči Polákům na těchto územích, role „civilní“ sovětské správy na těchto územích (toto téma posléze postoupil svému mladšímu kolegovi Albinu Glowackému). Podobně ožehavou záležitostí bylo analyzování sovětské manipulace tématem mezinárodní organizace tváří v tvář selhání někdejší Společnosti národů, zároveň se snahou sovětské diplomacie už za války zajistit, aby nová organizace nejenže nepřinesla žádnou skutečnou nápravu proluk staré Společnosti národů, nýbrž aby se stala pokud možno přímým nástrojem realizace sovětských velmocenských zájmů. Dílčí dimenzi problému představuje studium ambivalentnosti sovětské diplomacie v bezprostředně poválečných letech v projednávání otázky ozbrojených sil OSN a možností jejich použití, resp. přesněji zneužití opět v sovětském velmocenském zájmu. A k celkové sovětské politice přímo v Radě bezpečnosti OSN na prahu studené války publikoval posléze obsáhlou dvousvazkovou monografii. Další derivát znamená rozbor sovětského systematického úsilí už od roku 1943 po vytvoření sobě pevně podřízeného nárazníkového pásma ve středovýchodní Evropě. Pro studium hnutí odporu za války jako jeden z prvních uplatňoval pečlivou konfrontaci pramenů z obou stran, jmenovitě opět pro oblast polských Kresů konfrontaci sovětských pramenů o aktivitách Sověty organizovaných partyzánských jednotek s prameny z provenience německých potlačovacích orgánů, resp. s dalšími, nezávislými prameny. Studoval i otázky dějin idejí a ideologií, počínaje podobami ideologizace v sovětském filmu, až například po konkrétní nástroje ideologizace sovětské zahraniční politiky v počátcích studené války.

Studium řady z těchto témat rozevřel už v době krajně nepřející rozebírání takových témat, tak citlivých pro polskou společnost. Po roce 1990 naopak pomáhal tlumit příliš horké hlavy těch, kdo chtěli dosáhnout rychlých výsledků i za cenu povrchních až žurnalistických zpracování a vycházeli příliš vstříc vkusu čtenářů; takové důrazně odkazoval ad fontes a k principu „nemohu psát to, co nemám přesně založeno na studiu věrohodných materiálů“. V dobách krajně bouřlivých se ovšem takovéto požadavky nerady slyší, „překážejí“ domnělým vyšším cílům.

Svou poslední divadelní hru už Paweł Chmielewski nedopsal, svou životní hru rozehrál mimořádně všestranně a přínosně, přesto její opona nemusela padnout tak brzy.

Vladimír Goněc

Slovinský historik Janez Cvirn (1960–2013)

V pouhých třiapadesáti letech opustil své studenty na lublaňské univerzitě Janez Cvirn (* 22. dubna 1960 Celje, † 7. srpna 2013 Lublaň) a odebral se – kam jinam než do „svého“ devatenáctého století, které se mu stalo osudem. Do tohoto období se zhloubal, v něm si vytvořil nezaměnitelný badatelský profil a už v mládí získal jasný pohled na stav a probíhající proměny slovinské historiografie, jak je vyjádřil při své studijní návštěvě Prahy v květnu 1996: „Ke zlomu došlo v osmdesátých letech, zejména pod vlivem profesorů Vasilije Melika ze starší a Petra Vodopivce ze střední generace. Tehdy u nás skončila nadvláda událostně pojatého politického dějepisu. Poznání, že dějiny netvoří jen války a vysoká politika, nýbrž také to, jak lidé žili, co jedli a jak se oblékali, čeho se obávali a z čeho se radovali, v posledních patnácti letech pevně zakotvilo v mladší generaci slovinských historiků a přineslo řadu významných výsledků. Když k tomu připočteme poměrně rozvinutou vydavatelskou činnost ... a snahu o popularizaci výsledků historické vědy, můžeme říci, že je stav slovinské historiografie podstatně lepší než před několika málo desetiletími. Zůstávají tu však dvě vážné slabiny. Na jedné straně lze cítit nedostatek sebereflexe, neboť historici, kteří se zabývají teoretickými otázkami či metahistorií, jsou ve Slovinsku nanejvýš vzácnými zjevy. Na druhé straně pak zůstává nedostatečné uplatnění výsledků slovinské historické vědy v cizině.“ (*Malý národ a jeho dějepísectví*, Dějiny a současnost 20, 1998, č. 1, s. 46–48; reedice: J. Pánek, *Historici mezi domovem a světem*, Pardubice 2013, s. 587–591, citace s. 588.)

Janez Cvirn patřil mezi historiky, kteří vstoupili do akademického prostředí se zkušenostmi z praktického života. Sám po maturitě na celjském gymnáziu a studiu historie a sociologie na lublaňské filozofické fakultě získal v letech 1983–1985 místo v regionálním archivu svého rodného města, kde měl na starost fondy hospodářských institucí, ale z vlastního zájmu se tam pustil do zkoumání písemností městské správy z let 1848–1918. Od roku 1985 působil v celjském oblastním muzeu, kde dopsal svou magisterskou práci o politické orientaci celjských Němců ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století (1986) a v upravené podobě ji zanedlouho vydal knižně (*Boj za Celje. Politická orientacija celjskega nemštva 1861–1907*, 1988). Nevyčerpatelná problematika interetnického soužití se stala výchozím tématem i pro Cvirnovu doktorskou disertaci o Němcích v Celji v letech 1861–1914 (1991) a pro druhou monografii o společenském životě v Celji na přelomu 19. a 20. století (*Kri v luft! Čreve na plot! Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja*, 1990). Této tematice zůstal věrný rovněž poté, když od roku 1991 na pozvání svého učitele Vasilije Melika přešel na lublaňskou fakultu, nyní však již ve srovnávacím pohledu na tři dolnoštyrská města – Celje, Maribor a Ptuj. Odtud vyrostla jeho monografie o německém „pevnostním trojúhelníku“ v jižním Štyrsku, regionu se slovinskou populační většinou (*Trdnjaviški trikotnik. Politická orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem /1861–1914/, 1997*).

Jako docent slovinských dějin 19. století (1991), mimořádný (1997) a konečně řádný profesor (2001) Janez Cvirn rozšiřoval svůj záběr na problematiku austroslavismu (*Der Austroslavismus und die Slovenen*, in: *Der Austroslavismus. Ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*, 1995) a širší aspekty nacionálně politických vztahů (*Nationale Differenzierung und politische Verhältnisse im Dreiländereck (1848–1918)*,

in: Das österreichisch-italienisch-slovenische Dreiländereck. Ursachen und Folgen der nationalstaatlichen Dreiteilung einer Region, 2006), ale též na proměny rodinného práva (*Boj za sveti zakon. Prizadevanja za reformo poročnega prava od 18. stoletja do druge svetovne vojne*, 2005), na vývoj prostituce či homosexuality (*K zgodovini homoseksualnosti na Slovenskem ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja*, Acta Histriae, 2004). Ve svých pracích osvědčoval vynikající znalost archivních pramenů, schopnost pronikavé interpretace a zařazení užšího tématu do mezinárodních souvislostí i umění podat dějinný příběh čtivým způsobem, jak dokládá mj. jeho studie vydaná Historickým ústavem AV ČR (*Die Cillier Gymnasialfrage*, in: Per saecula ad tempora nostra II, 2007). Literární nadání a smysl pro předávání výsledků historického bádání do širšího kulturního zázemí se projeví rovněž v jeho podílu na tvorbě učebnic dějepisu pro základní a střední školy, ve scénáři dokumentárního filmu (*Aufbiks, čreve na plot!*, 2005) a v heslech pro monumentální slovinskou historickou encyklopedii (*Enciklopedija Slovenije*, 1987–2002). Vrcholem Cvirnova vědecko-popularizační činnosti se stala autorská a redakční práce na dokumentární kronice slovinských dějin 19. století (*Slovenska kronika XIX. stoletja*, I–III, 2001–2003).

I v době působení na lublaňské univerzitě si Janez Cvirn udržoval těsné styky s rodným městem a redigoval tamní historickou ročenku *Celjski zbornik*; kolem ní se sdružila skupina mladých historiků se zájmem o nově koncipovanou historickou práci, která se soustředila na mikrohistorii a dějiny každodenního života. Pod Cvirnovým vedením založili tito badatelé nový časopis *Zgodovina za vse* (1994) s cílem představit širší veřejnosti „dějiny pro všechny“, ale zároveň respektovat vysoké vědecké nároky. Cvirn se stal redaktorem nového časopisu, který vyrostl v důstojný protějšek ústředního historického časopisu Slovinska (*Zgodovinski časopis*), a napomáhal i při vydávání série podobně orientovaných monografií mladých historiků. Tak na sklonku 20. století vznikla kolem nového časopisu a při místním historickém spolku neformální „celjská historická škola“, která si svou tematickou a metodickou inovativností zajistila nezanedbatelné místo ve slovinské historiografii.

Janez Cvirn v nových podmínkách úspěšně navázal na Vasilije Melika, mezinárodně uznávaného slovinského historika „dlouhého 19. století“. Přistupoval k dějinám tohoto období bez zbytečných předsudků a patosu, naopak se snažil realisticky zachytit a osvětlit život v období, které bylo směřodonné pro vývoj Slovinců z nevyhraněných slovanských obyvatel Kraňska, Přímoří, jižního Štýrska a Korutan do podoby moderního slovinského národa. Zájem o pochopení dějin na příkladu jedné či několika lokalit a o proniknutí do každodennosti mu umožnil vystihnout vývoj nejen Slovinců, ale i Němců na převážně slovinském etnickém území, a to nikoli již jako semknutého protislovinského živlu, nýbrž jako zájmově rozrůzněného společenství s rozmanitými sociálními a politickými zájmy. V tomto smyslu nazíral na habsburskou monarchii jako na rámec, v němž se život Slovinců – až do 20. století postrádajících vlastní stát – po staletí utvářel, i ve své shrnující monografii o vývoji ústavnosti a parlamentarismu (*Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v Habsburški monarhiji. Dunajski državni zbor in Slovenci /1848–1918/*, 2006).

Problém nacionalismu a soužití v etnicky smíšené společnosti (*Aufbiks! Nacionalne razmere v Celju na prelomu 19. v 20. stoletje*, 2006) zůstal centrálním tématem Cvirnova výzkumu. Dobře si uvědomoval, že jde o téma obecného dosahu a zároveň téma vhodné

k mezinárodní – zejména středoevropské – komparaci. Ostatně i svého pražského pobytu využil ke studiu literatury o dějinách česko-německých vztahů v 19. století. Tehdy o tom poznamenal: „Bez důkladného poznání této problematiky, která do značné míry určovala politické poměry v Rakousku, si vůbec nelze představit odpovídající výklad tehdejších německo-slovinských vztahů. Stupňující se česko-německé rozpory měly totiž zřetelný vliv na vyhrocování vztahů mezi Němci a Slovinci ve slovinských zemích (zvláště silně v Dolním Štýrsku), třebaže národnostní poměry v českých zemích se podstatně lišily od situace ve Slovinsku. Například požadavky českých Němců na rozdělení území podle etnického klíče se na vlas podobaly snahám Slovinců v Dolním Štýrsku, proto k nim štýrští Němci zaujímali krajně skeptické stanovisko.“ (*Historici mezi domovem a světem*, s. 590.)

Janez Cvirn byl svého druhu ztělesněním přechodu slovinské historiografie z 20. do 21. století. Ačkoli mu nebyl dopřán dlouhý život, zanechal rozsahem i kvalitou pozoruhodné dílo. Přednostně se zaměřil pouze na jednu část své malé vlasti, ale v tomto vymezeném prostoru dokázal řešit obecné problémy, které se dotýkaly celé podunajské monarchie a svým způsobem i Evropy. Čeští a středoevropští historici by neměli na Cvirnovy práce zapomínat, neboť jim nabízejí jeden z cenných podkladů zejména pro srovnávací dějiny nacionalismu.

Jaroslav Pánek

SEZNAM AUTORŮ

prof. dr. hab. Ewa Andrysiak

Katedra Bibliotekoznawstwa i Informacji
Naukowej Wydział Filologiczny
Uniwersytet Łódzki
Jana Matejki 34a, 90-237 Łódź
Książnica Pedagogiczna im.
A. Parczewskiego w Kaliszu
ul. Nowy Świat 13, 62-800 Kalisz
eandrysiak@kp.kalisz.pl

Ing. Klára Fabianková

Katedra hospodářských dějin
Národohospodářské fakulty Vysoké školy
ekonomické v Praze
Nám. W. Churchilla 4, 130 67 Praha 3
fabiankova.klara@seznam.cz

PhDr. Eva Irmanová, CSc.

Historický ústav AV ČR, v. v. i.
Prosecká 809/76, 190 00 Praha 9
irmanova@hiu.cas.cz

prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.

Ústav hospodářských a sociálních dějin
Filozofické fakulty Univerzity Karlovy
v Praze
Nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
Katedra hospodářských dějin
Národohospodářské fakulty Vysoké školy
ekonomické v Praze
Nám. W. Churchilla 4, 130 67 Praha 3
ivan.jakubec@vse.cz

Ing. Timur Kashapov

Katedra hospodářských dějin
Národohospodářské fakulty Vysoké školy
ekonomické v Praze
Nám. W. Churchilla 4, 130 67 Praha 3
rum14it@volny.cz

PhDr. Jan Koura, Ph.D.

Ústav světových dějin Filozofické fakulty
Univerzity Karlovy v Praze
Nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
Jan.Koura@ff.cuni.cz

prof. Galina P. Muraško, DrSc.

Institut slavjanovedenija Rossijskoj
akademii nauk
Leninskij prospekt, d. 32-A, 119334
Moskva
centrum821@rambler.ru

doc. PhDr. Dana Picková, Ph.D.

Ústav světových dějin Filozofické fakulty
Univerzity Karlovy v Praze
Nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
dana.pickova@gmail.com

Dr. Elżbieta Steczek-Czerniawska

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im.
Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego
Nowy Świat 4, 62-800 Kalisz
esteczekczerniawska@wp.pl

Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

Redakce / Editorial Board:

Vedoucí redaktori / Editors-in-chief: Ladislav Hladký – Radomír Vlček

Výkonný redaktor / Managing Editor: Jiří Friedl

Redakční kruh / Associate Editors:

Roman Baron, Eva Irmanová, Bohuslav Litera, František Šístek

Redakční rada / Editorial Council:

Lukáš Babka, Pavel Boček, Mečislav Borák, Marcel Černý, Vladimír Goněc, Petr Kaleta,

Nicolas Maslowski, Jan Němeček, Jan Pelikán, Přemysl Rosůlek, Václav Štěpánek,

David Svoboda, Jaroslav Vaculík, Emil Voráček, Zbyněk Vydra, Jiří Vykoukal

Vědecká rada / Scholarly Advisory Board:

Jaroslav Pánek (Praha), Svatava Raková (Praha), Miroslav Tejchman (Praha),

Václav Veber (Pardubice); Irena Gantar Godina (Ljubljana), Tatiana Ivantyšinová (Bratislava),

Piotr Maciej Majewski (Warszawa), Michal Reiman (Berlin), Jelena Pavlovna Serapionova (Moskva)

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. | Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.

Časopis vychází třikrát ročně / The journal is published three times a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 532 290 509; E-mail: friedl@hiu.cas.cz

Pokyny pro autory / Submission Guidelines for Authors:

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep>

ISSN 0037–6922

Slovanský přehled, ročník 100. Vydává Historický ústav AV ČR,

Prosecká 76, 190 00 Praha 9.

Tel.: 532 290 502

Distribuci pro předplatitele provádí v zastoupení vydavatele Česká pošta, s.p.,

Politických vězňů 909/4, 225 99 Praha 1.

Příjem objednávek: telefonicky na bezplatné lince zpracovatele 800 300 302; na webu zpracovatele

www.periodik.cz; písemně na adrese Postservis, oddělení předplatného, Poděbradská 39,

190 00 Praha 9; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz

Objednávky přijímá též:

Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)

Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)

Jednotlivá čísla je možné koupit též

v knihkupectví Academia nebo přímo

v Historickém ústavu AV ČR, v.v.i.,

Prosecká 76, 190 00 Praha 9,

tel. 286 882 121, l. 230

e-mail: j.kozohorska@hiu.cas.cz.

Cena výtisku 100 Kč.

Výrobu zajišťuje nakladatelství

Aleš Skřivan ml., Praha 9-Letňany